

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Tompa József: Öten típusú számnévi alakulataink mai használata

Pásztor Emil: Mikes Törökországi levelei és mai helyesírásunk

J. Soltész Katalin: Lőnevek

Pető Gábor Pál: Még egyszer a kutyanekvekről

Ladó János-Nagy Katalin: Rooseveltt, vagy az idegen személynevek elnevezése

Kiss Jenő: Magyar nevek német szemmel nézve

Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílárís kohéziójáról

Federmayer Éva: József Attila: Tedd a kezéd

Mészáros István: Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén

Kálmán Mária: Jelentéstani nehézségek a magyar-nak mint idegen nyelvnek az oktatásában

DÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

0. ÉVFOLYAM 1976. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Tompa József</i> : Öten típusú számnévi alakulataink mai használata	129
<i>Pásztor Emil</i> : Mikes Törökországi levelei és mai helyesírásunk	136
<i>J. Soltész Katalin</i> : Lőnevek	144
<i>Pető Gábor Pál</i> : Még egyszer kutya nevekről	154
<i>Ladó János–Nagy Károly</i> : Roosevel, vagy az idegen személynévek kiejtése	158
<i>Kiss Jenő</i> : Magyar nevek német szemmel nézve	161

Íróink nyelve

<i>Szabó Zoltán</i> : Az irodalmi mű stílári kohéziójáról	163
<i>Federmayer Éva</i> : József Attila: Tedd a kezéd	172

Nyelv és iskola

<i>Mészáros István</i> : Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén	177
<i>Kálmán Mária</i> : Jelentéstani nehézségek a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában	184
<i>Grohe F. Gerhard</i> : Három, külföldiek számára készült nyelvkönyvről	187
<i>Ginter Károly–Tarnói László</i> : Ungarisch für Ausländer (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>) ...	190

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : Gondolatok a nominális szintagmákról	194
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : A mellérendelt és az alárendelt mondatok gyakoriságának vizsgálata Nagykönyvi nyelvjárásában	201
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Ország László</i> : Quaker és kvekker	234
<i>Gunda Béla</i> : Kosarat kap	240
<i>Sasvári László</i> : Olyan vagy, mint a bojnyik — Mint a rácok oltára	240

Imre Samu

(1917. 10. 10.)

MAGYAR NYELVÖR

100. ÉVFOLYAM

1976. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

Öten típusú számnévi alakulataink mai használata

1. Annak idején, A mai magyar nyelv rendszere című leíró nyelvtan készítésekor eleinte csak a rendszer vázlatos ábrázolására gondoltunk; így utóbb, a terjedelem „menet közben” való nagyméretű növelése s a jelentékeny időbeli elmaradás árán sem tudtunk minden szinkrón grammatikai jelenséggel arányosan s főleg eléggé behatóan foglalkozni. Sőt olykor még az egyes társ-szerzők fejezeteinek egyeztetésekor is kimaradt néhány kisebb szabályosság. Arra azonban engem is mindenképp fogékonnyá tett ez a kollektív munka, hogy legalább utólag gondoljak az akkor mellőzött vagy elnagyoltan tárgyalt részletekre, esetleg újabb adatokat is gyűjtssek a jelenségek mai használatának tüzetesebb leírásához.

Az alábbiakban a s z á m n e v e k h e z járuló, elsősorban állapothatározói *-n*, *-an/-en* (*-on/-én?*) rag jelenkori szófaji, alaki (ha tetszik: morfofonológiai), szemantikai és szintaktikai szabályaira összegyűlt megfigyeléseimet állítom össze, előre jelezve, hogy a négy szempont csak nagyjában különíthető el. Abszolút teljességre most sem törekszem, s az újabb nyelvtanokban megtalálható részleteket csupán érintem.

Magát a toldalékot J. Lotz rendszertana 1939-ben a számnév „Modal” esetének járulékaként „*-án*” alakban vette számba (Sprachs. 97; a magánhangzók alatti vízszintes vonal a zérussal való váltakozást jelzi); K. Je. Majtyinszkaja 1955-ben a „gyűjtőszámnév” szófaji alcsoport képzőjeként, *-n* (*-an/-en*) formában tartotta nyilván (VengJaz. 1: 168—70). A MMNyR. 1. kötete 1960-ban és a MMNy. 1968-ban a névragozás tágabb körén belül, a melléznevek és számnevek modali-essivusi ragjaként kezeli az *-n*, illetőleg az *n*, *an* *en* morfémát. De több leíró tanulmány ilyen vagy olyan hangalaki változatokban határozószó-képzőnek tekinti (így pl. 1960-ban Antal László: A m. esetrendszer, passim).

2. A) Szófaji tekintetben csak t ő s z á m n e v e k h e z társul e morfémánk: mind a határozottakhoz (*öt-en*, *hat-an*), mind a megfelelő határozatlanokhoz (*sok-an*, *keves-en*) vagy a szemantikailag közbülső sávhoz tartozókhöz (*tíz-húsz-an*; *kétszáznyolcvanegyházy-an*: Mesterházi Lajos: Hazafiak iskolája 101). A számnevek közé számítanak szempontunkból a hasonló fajta mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános n é v m á s o k o n kívül (mint: *annyi-an*, *hány-an*, *amennyi-en*, *néhány-an*, *semennyi-en*) a számnévi értékben használt — esetleg már másodlagosan határozatlan számnévi szófajisághoz is jutott — f ő n e v e k ([*egy*] *csomó-an*, *sereg-en*) és m e l l é k n e v e k (*tömérdék-en*, *maroknyi-an*). A határozott tőszámnevek *-cska/-cske* kicsinyítőképzős származékai közül a *ketteské-n* s egy-két társa szintén előfordul így toldalékolva. (A régi mulatóénekekben is: „Addig iszunk itt *ketteskén*, | Míg a paraszt nem száll kecskén.)

A határozott tőszámnevek közül azonban mindjárt az *egy* viselkedése vitát keltett egykor: ez ugyanis nagyjában úgy veszi fel az *-en-t*, ahogy a *-dik* sorszámnévképzőt, azaz csupán összetételek végső tagjaként (pl. *tizenegy-en*, *kétszázegy-en*). Mindamellet egy-két adat régen is akadt az *egy-en* formára (l. Simonyi: *Hat.* 1: 219), s elvétve akár ma is előfordul. Csak mint az ilyen váratlan, de épkezláb alakulatok általában, valamelyest expresszív, egyénies stíluselemként: „Először *egyen*, aztán ketten, most már hárman próbáljuk [silabizálni a színlapot], de még a szereplők neveit sem tudtuk elolvasni” (Móra Ferenc: *Sokféle* 209); hozzátételegességet kifejező összetétel előtagjaként: „Egy újságnovella honorárium tizenhat, húsz, huszonnégy pengő. Ennél többet csak egy-két lapnál kapnak *egyen-ketten*” (Nagy Lajos: A menekülő ember 409; megjegyzendő, ezt is helyettesíthetné az *egy-ketten* forma!); osztóértékű számismétlésben: „A bíráló nemcsak a »magyar költészetet« szereti, hanem őket [= költőinket] *egyen-egyen* is” (Bóka László: *Csillag* 1952/3: 358). Egyébként az 'egyen' értelmet az egyes számú igei állítmány s esetleg — kissé más árnyalattal — az (*egy*)*magam* (*-magad*, *-maga*), (*egyes*)-*egyedül* (*én*, *te*, *ő*) szó fejezi ki. Vö.: „ki-ki *maga* van” (Török Sándor: *Valaki kopog*³ 157); „Én olyan *egyedül* voltam ezen a rohadt világon” (G. Szabó Judit: A macskát visszafelé simogatják² 18). Az osztó jelentést meg főleg az *egyesével*, *egyenként* stb. ragos határozó. — A törtszámneveket (*fél*, *kettő*, *hányad*) s az igen nagy tőszámneveket (mint: *billió*) jelentéstani okokból sem szükséges így ragoznunk, l. a C) pontban. (A *milliárd-an* formát is csupán egy világstatisztikai összeállításban olvastam; a *-felen* alakkal meg Petőfinek egyik levelében találkoztam, a már várandós Júliára és Arany Jánosnéra utalva tréfásan: „mehetnek mind a ketten sőt hárman vagy is *harmadfelen*”: ÖM. 7: 193.)

Teljesen lezártnak mindamellet nem tekinthetjük ezzel a modalis-essivusi raggal használható szók körét, mivel másodlagosan mindig új határozatlan számnevek születhetnek alkalmilag a potenciális *ezerhét-ezernyolcszáz-an*, *ezerkilencszáztíz-egynéhány-an* típusból, sőt itt-ott a mennyiséget (is) jelentő fő- és melléknévekből szintén (vö. [*egy*] *tucat-an*, *brigádnyi-an*).

A főnévi (*egy*) *pár*-nak (vö. német *ein Paar*) régóta van határozatlan számnévi névmási megfelelője (vö. német *ein paar*), tehát természetesen mondjuk ezt is: (*egy*)*pár-an*. De az (*egy*) *csomó-an*, *sereg-en* forma szintén közkeletű, ha nem túlzottan választékos is. Sőt hallottam már az (*egy*) *tömeg-en* kifejezést is. Így inkább az érdemel említést, hogy a *rakás*, *halom* főnév — bár mennyiségjelzőként ugyancsak elterjedt, s az argóban multiplicativusi ragot is fölvehet (*egy rakás-szor*) — *-an* toldalékkal nem járhat. (L. alábbi C) pontunkban.) Majdnem ilyen a *tucat* szó is: a *tucat-szor* alakot mind 'tizenkétyszer', mind 'többször' jelentésben „iksszer” hallottam, ám a *tucat-an* formára mindössze egy — nem is mondatbeli — példát írtam ki magamnak, a „tizenketten” értelmezéseként (Élet és Irodalom 1964. máj. 30.—10). Értelmező szótáraink a *tucat*-ot csak főnévként veszik számba, de én határozott és főleg határozatlan számnév voltát is bátran elismerném már, annyira megszokott a *tucat-szor* alakulat. — Az effajta főnevek ugyanis először nyilván jelzői használatban jutnak némileg már számnévszerű szófaji értékhez: (*egy*) *sereg ember*; s mikor a *langue*-ban a *-szor/-szer/-szőr* rag is szabályosan hozzájuk járul ([*egy*] *sereg-szer*), már eléggé erősnek vehetnénk a másodlagos számnévi jeleget is. Így jutott értelmező szótárainkban is számon tartott határozatlan számnévi értékéhez a *rengeteg* szó is: újabb szófajiságát már nem csupán a közhasználatú *rengeteg-szer*, hanem a *rengeteg-en* ragos alak is igazolja. — A matematika és

alkalmazott ágai nemzetközi mintára a magyarban is gyakran élnek betűnevekkel, ismeretlen vagy elvont mennyiségekre értve őket: $a + b$; $x - y$. Ennek megfelelően ma már a képletes értékű *a-szor*, *a²-szer* (ejtsd: *á a négyzetes-szer* vagy *á négyzetszer*) típusok lassan köznyelvünkben is meghonosodóban vannak tőszámnévszerűen. Sőt hasonlóképp még „főnévibb” képlettagok is megkapják kivételesen a számnemekre jellemző multiplicativus ragját: „egész számszor... van meg benne a deciméter” (Kalmár László: ÁNyT. 2: 17); regényszövegbe ágyazva szintén: „*tőkészer százalékszor* nap, osztva harminchat-ezerrel” (Németh László: Irgalom 2: 45). Bár ez esetekben jelentéstani okok is magyarázzák, hogy a modális *-n* stb. rag miért nem alkalmazható (l. az alábbi C) pontot), az utóbbi toldalék a határozatlan számnévvé fejlődésnek láthatólag csak jóval előrehaladottabb fokon jelentkezik, mint a multiplicativusi morféma. Az *iksz* 'sok' (l. ÉKsz. *x* szócikk II. 2.) betűnév nemzetközi hatásra (vö. pl. német *x-mal*) valóban messzebb jutott a határozatlan számnévvé válásban, vö.: „*Ikszen* jelentkeztek ellene förtelmes vádakkal megmenekült zsidó munkatáborosok [tanúul]” (Tersánszky J. Jenő: Szerelmes csóka 426).

A mennyiségre utaló melléknemek elvben még közvetlenebbül juthatnak határozatlan számnévi szerephez, így a multiplicativusi, majd a tárgyalt *-n* stb. határozóragos használathoz is: hiszen a két szócsoporthoz alig van lényegbevágó különbség, s a számnemeket tudvalevőleg többen egészükben is a melléknemek egyik alosztályának tekintik. Értelmező szótáraink már határozatlan számnévnék (is) minősítik például a *rengeteg*-en kívül a *tömérdék*-et s a képzője szerint melléknévi eredetű *számos*, *számtalan*, *töméntelen* szót: nem meglepő tehát, ha ezek — kivált az elsők — mind multiplicativusi, mind modális ragos alakban is mindennaposak. A *számtalan* s a *töméntelen* szó melléknévként tudvalevőleg *-ul/-ül* essivusi-modális raggal járna, mint a *-talan/-telen* képzősek általában: számállapot-határozóul azonban már a korábbi századokban is *-on/-en* ragos lett (vö. Simonyi: Hat. 1: 211—2; Gombocz: Syntaxis 46; stb.). Egy XX. századi irodalmi példa: „*Számtalanon* vettek a kisgazdák közül részvényeket” (Móricz Zsigmond: Rokonok 246). Mindnyájan lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy a létszámra értett, *-nyi* képzős melléknemek hasonló értékben szintén előfordulnak *-an/-en* raggal: (*egy*) *maroknyi-an*; *ezrednyi-en*, *szakasznyi-an*, *tucatnyi-an* stb. Viszont az *-ü* képzős *kis-* és *nagyszámú*-t nem ismerem így; a *számtalan*-hoz képzője szerint hasonló melléknévi *számolatlan*, *megszámíthatatlan* és társai pedig csak *-ul/-ül* raggal lehetnek — egy kissé más árnyalatot kifejező — határozók. (Magam alkotta példával: „*Megszámíthatatlanul* kavargtak a tömegben fiatalok.”)

Itt jegyzem meg, hogy a mai művelt nyelvben a *mind* általános névmás és névmási határozószó nem szokott *-en* ragos számállapot-határozóként előfordulni: *e-ző* kiejtésben nyilván zavart keltene, hogy ez a *mind-en* ragos alak homonim a *mindén* ragtalan névmással. De nincs is rá különösebb szükség: a *mind*, *mindnyájan* határozószó stb. világosan kifejezi az értelmét. Vö. pl.: „Bejöhetnek *mind*!” (Kosáryné Réz Lola: Nyugat 1920/15—6: 755); „Ezt az urat utáltuk [szeszgyári kihordók] *valamennyien*” (Török Sándor i. m. 155); „*mindnyájan* örülünk” (uo. 116). Am azért a mai irodalmi szövegekben sem teljesen ismeretlen a *mind-en*: „ha egyszerre akarunk *minden* odatódulni, semmire sem megyünk” (Héra Zoltán novellájában, Népszabadság 1959. aug. 30.—8; vö. Simonyi i. m. 1: 212). Az ÉrtSz. ezt az alakulatot tájnak jelzi. — Még kevésbé fordul elő ragunkkal a *mindén* névmás.

B) A tő és a toldalék alakjáról kevesebb pótolni valóm akad.

A tőhasználatnak a superessivusi *-n*, *-on/-ën/-ön* rag előttitől gyakran eltérő, archaikusabb voltát (vö. *kevés-ën* : *keves-en*) már régibb és újabb grammatikáink többé-kevésbé részletesen számba vették; s kivált tüzetesen tárgyalta legutóbb Ágoston Mihály: Az *-n* toldalékú mellékevek alakí és szófaji megoszlása. Újvidék, 1971. Ezzel tehát nem foglalkozom most.

A leíró szempontból kötő- vagy előhangnak (Lehr Albert „szolgabetű”-nek is mondta, l. Nyr. 4: 545) az *-i* és az *-ó/-ő* képzős tövek utáni megléte vagy hiánya, továbbá (megléte esetén) általában zártabb vagy nyílabb minősége azonban még e forrásokhoz képest is szót érdemel.

Az első kérdést illetően az országos művelt használat nagyjában megerősíti a régi nyelvtanírók tapasztalatát, hogy tudniillik e számnévi alakoknak „is nyilvánvaló irányzatuk az *n* előtt a nyílt *a*, *e* magánhangzók érvényesítése” (Simonyi i. m. 1: 212): a *kettecské-n*, *hármacská-n* típuson kívül prózában valóban az *-an/-en* a szabályosabb, választékosabb ragforma, s ezzel az *-i*, *-ó/-ő* képzős csoportban is elkülönül a főnévi jellegű superessivusi meg a számnévi modalisi-essivusi forma: *annyi-n* : *annyi-an*; *millió-n* : *millió-an*. Példák: „*Valamennyien* a nyelv munkásai vagyunk” (Kosztolányi Dezső: Erős várunk a nyelv 163); „Ezren és *millióan* vonzódnak [a szegényekhez]” (Illyés Gyula: Mint a darvak 68; vö. Nyr. 82: 415). A pusztá *-n* már inkább csak regionális ízű ritkaság: „az utódai élnek ma is a faluban egy *csomón*” (Szabó Pál: Kortárs 1959/12: 811). — A kötőhangzó zártságára vagy nyíltságára térve, egészében szintén érzik a Simonyitól főntebb idézett tendencia érvényesülése. Az *öt-ön*, *hat-on* stb. határozó csak egész kivételes; táji alak, vö.: „Hogy nem ég le az arcuk bőre, *ötön* állítani be” (Szabó Dezső: Az elsodort falu³ 1: 131). Csupán a már főntebb bemutatott *számtalan-on*-ban él tovább is a hagyományos, *o*-s változat; az *ë*-s lehetőséget (pl. *réngeteg-ën*; ezt az ÉrtSz. a szónak nem számnévi, hanem melléknévi szófajához adja meg!) nem vizsgálom, mivel helyesírásunk nem különbözteti meg a nyílabb *e*-től, s amúgy is csak egy-két szóban vetődne föl ez a kérdés.

Egészében mégis túlzott egyszerűsítésnek tartom, ha a szóban forgó morfémát csak *-an/-en* alakúnak mondjuk, vö.: „*an en*-es számnevek” (Lehr: Nyr. 4: 345); „Az *-an en* rag számneveknél” (Simonyi i. m. 1: 208 stb.); még a ma gyakori „*-n* (*-an*, *-en*)” megnevezése sem elég pontos (vö. *számtalan-on*). Az előbbi formák ellenben a *kettecské-n* jellegű toldalékolással sem számolnak.

Bár természetesnek látszik, a múlt századi tudományos viták miatt én is hangsúlyozom, hogy az *öt-en* típus nem nominatívusi névszói forma, s számnévi használata szerint további toldalékok nem vehet föl.

A *ketten*, *hármán* alak mind előtaggal összetéve is, vele határozói értelmezős szerkezetben is használatos; a többi tőszámnév csak *a(z)* névelővel különválasztva: „*Mindketten* még sokáig ébren voltak” (Vézi Endre: Ember és árnyék 2: 17), de: „*mind a ketten* figyeltétek, hogy bögök-e” (G. Szabó Judit i. m. 22); az *annyi* névmással szintén egybeírjuk a *mind* szót: „Haljunk meg a hazáért, *mindannyian* [— mondták másoknak a régi országnagyok]” (Török Sándor i. m. 70—1). — Névelő csak az előbbi típusban kerülhet az *-n* stb. ragos számnév elé.

A *tíz-en-húsz-an* (*tíz-húsz-an*), illetőleg *százegynéhány-an* jellegű, némileg már határozatlan számnévi formák alaktanára nem vesztegetek több szót, sem a *tízen-tízen* típusú osztó szóismétlésre.

C) A kérdés s z e m a n t i k a i oldala szintén kínál még néhány kisebb jelentőségű tanulságot. Az már a múlt század második felében többször szóba került, hogy szóalakunk rendszeren s z e m é l y e k r e vonatkozik (vö. Lehr: Nyr. 4: 549—50), bár az is kitűnt, hogy itt-ott állatokra, sőt — főként erdélyi írónál — elvéve tárgyakra is utalhat (vö. még Simonyi i. m. 1: 209). A MM-NyR.-ben elmaradt ez a ma kivált érvényes megállapítás, de 1955-ben Majtyinszkaja világosan utalt rá (i. h.); 1968-ban pedig Velcsov Mártonné és Rácz Endre újból figyelmeztetett rá, hogy „Az -an -en raggal szereplő tőszámnév csak személyre vagy megszemélyesített fogalomra utal”, illetőleg hogy a számnév ilyen raggal „személyek mennyiségére mutat rá” (MMNy. 42, 308). Én magam emlékezetem szerint csak egy nemrég, angolból fordított könyv szövegében olvastam állatokra (oroszlánokra) vonatkoztatva ezt a szóalakot; s nyulainkról szólva: „Két éve csak 250 ezren voltak” (Esti Hírlap 1975. dec. 10. — 4); de a *hány-an, valamennyi-en, mind* stb. névmást néhányszor bizonyosan hallottam így használva. A melléknévibb jellegű *számos-an, maroknyi-an* és társai pedig még kevésbé tűnnének föl ilyen alkalmazásban. Élettelen dolgokra csupán egyetlen modern szépirodalmi példában mutat a kérdéses alak: „Az ablakok *valamennyien* ki voltak világítva” (Déry Tibor: A ló meg az öregasszony 21). Merőben ismeretlennek ezt a használatot sem mondanám, bár én nyilván így valahogy fogalmaztam volna: „*Valamennyi* ablak...” vagy „Az ablakok *mind*...” Nyelvtani alak megszemélyesítésére vö.: „[E határozók] *mind a hárman* szép testvériesen megférnek egy portán” (Lehr: MNy. 8: 41); testületre: „Három klubcsapat otthon, *ketten* idegenben” (Esti Hírlap 1975. okt. 4. — 7).

A jelenkori használatban tehát rendszeren valakiknek a mennyiségét határozza meg ez a szóalak: megmondja, h á n y k ü l ö n személyről van szó: „*Hárman* vagyunk a műhelyben inasok” (Gelléri Andor Endre: Ház a telepen 56). De jelölheti, hogy hány személy e g y ü t t e s cselekvésével kell számolnunk: „Vannak... fiatalemberek, akik *ketten-hárman* kivesznek egy nagyobb lakásból két bútorozott szobát” (Török Sándor i. m. 172). Sőt kivételesen — költői tudathasadással, én-szétválással — a kettő ellentmondásos összefonódására is utalhat: „*Hárman* vagyunk, ha egymagam vagyok” (Weöres Sándor Önkarikatúra című verséből). — Az osztó értelem tapasztalatom szerint ma csak az ikerítéses formához kapcsolódik (*öten-öten*), s ez inkább az alapforma (*öt-öt*) „belső ügye”. (A szakirodalom néhány régi adattal már ezt is igazolta.)

A tárgyalat szóalak ma (az *egy-en-t* s a népies stílust nem nézve) következetesen t ö b b személyre vonatkozik, bár eredetileg éppúgy nem fejezte ki se az egyes, se a többes szám jelentéspulzusát, mint az azonos ragú melléknév (*vak-on, fehér-en*). Mai nyelvünkben már annak sincs nyoma, hogy a rag valaha szórványosan többes számú relatív tőhöz is járulhatott (*ezereken, többeken*: l. Simonyi i. m. 1: 218). Az alanyra értett *egy-en* formára tehát az igei állítmány egyes számú ragja mellett alig-alig is lehet égető szükség; még kevésbé volna szükség (emberre!) a *négy tized-en*-féle törtekre. Igen nagyszámú emberi csoportokról pedig szintén nem beszélünk, hiszen a világnépeesség adott száma fölöslegessé teszi a *billió-an* stb. ragos alakot. Ezért nem találkoztam *rakás-an, halom-an*-nal se. Ugyanígy érthető, hogy a *semennyi-en* mellett nincs külön **nullá-n, *zérus-an* formánk.

Az A) pontbeli részletekből érthető, hogy k e t t ő s szófajiság esetén sem jelentés, sem alak szerint nem tudjuk egész kétségtelenül megkülönböztetni

tetni a mennyiségre vonatkozó melléknévi meg a homoform határozatlan számnévi *tő -n, -an/-on/-en (-ën)* ragos alakját. Elsősorban a személyekre értett *eleg-en, tömeges-en, sűrű-n, együttes-en*-félékre gondolok. Vö. „Hullottak a kérők *sűrűen* rakásra” (Homérosz—Mészöly Gedeon: Ulisszes 464; itt a toldalék *e* kötőhangzós változata is segítheti egy kissé az *iksz-en, [egy] sereg-en* típussal való rokonság érzését).

D) A *sok-an, öt-en*-féle szóalakok mondatnani értékéről kivált hosszasan vitatkoztak már a múlt században is grammatikusaink. Hangsúlyozták, hogy rendesen az *alanyban* megnevezett vagy alanyként odaértett személyek számát határozzák meg (l. Lehr: Nyr. 4: 549); ehhez képest aztán Simonyi végleg tisztázta: főleg a régi és a népnyelvben olykor más mondatrészben kifejezettek számát is megjelölhetik (i. h. 215—6). A mi korunkban talán még következetesebben az alanyra vonatkoznak (l. alább). Igen gyakran az elől álló *mi, ti, ők* (a beszélők, a szóban forgó személyek megnevezése) után, egy kissé tehát értelmezőszzerűen használjuk őket: „*mi ketten* [= apám és én] tudtuk az igazat” (Vérsi Endre i. m. 2: 50); „*S ők ketten* [= az albérlők] némán, mozdulatlanul álltak” (uo. 23); „*barátom . . . sóher volt, mint ti ketten*” (Gelléri Andor Endre i. m. 40). A figyelemkeltő-felhívó *Ti ketten!*; *Maguk hárman!*-szerű mondatokban (tagmondatokban) ez az értelmezőhöz közelítő szerep még jobban kidomborodik. Az ilyen — határozott — alanyok esetleg csak előbből vagy a beszédhelyzetből értődnek oda: „megjöttek a *csákányosok. Négyen-öten* erre mentek, . . . *többen* nekikapaszkodtak a . . . terasznak” (uo. 86); „[Akikről szó volt:] Aztán benyomultak *valamennyien* a nagy terembe” (uo. 27). De előfordul, hogy ez a határozó megelőzi az alanyt, s ilyenkor viszont az utóbbinak lehet némi értelmezői íze: „Ott fenn megyünk majd *ketten, te és én*” (Fónagy Iván versfordításában, l. Wawiri 136); „A temetésen *hárman* sírtunk, *Sári, Júla meg én*” (Török Sándor i. m. 85); „Most az ebédelőben laknak *hárman. Bogdánffy bácsi meg a mamája meg a lánya*” (uo. 13). Az elhagyott többes számú „udvariassági névmás” (*maguk*) és több más ki nem tett alany persze a számnév elé is, után is érthető: „már *ketten* vannak?” (Gelléri Andor Endre i. m. 36). — *H i á n y o s* szerkezetű címben: „*Ketten* a kitüntetettek közül” (MNemzet 1975. okt. 24.—4).

„Ha azonban a mondat határozatlan alanyú, ez a számállapot-határozó [másodlagosan] már-már valóban az alany helyébe kezd lépni” — írja Rácz Endre (MMNy. 233); példája: „*Sokan* próbálták eltörni ezt a pipaszárat.” Különösen erőssé válik ez az *alany-jelleg*, ha többes 3. személyű állítmány mellett pontosabban egy partitívusi határozóból tudjuk meg, kifélék is az „általános” alanyok: „[A folyóirat] *munkatársai közül többen* a háború áldozatai lettek” (Lakó György: NyK. 64: 8; más XIX—XX. századi példákat l. a már idézett szakirodalomban). A MMNyR.-ben az ilyen szófajú és alakú mondatrészt — Kelemen József véleményéhez (I. OK. 9: 351—2) csatlakozva — nem tekintettük tisztán alanynak, hanem kettős funkciójú (állapothatározói és alanyi) résznek.

A múlt századi kutatók több mondatot idéztek persze arra is, hogy a tárgyalt számnévi határozó nem az *alanyban*, hanem más mondatrészben megnevezett személyek számára utal. Ilyen adat ma — az iménti partitívusi szerkezeten kívül — csak egészen kivételesen akad: az A) részben, Bóka László mondatában az osztó *egyen-egyen* például a tárgyra (= *őket*),

a B) pontban Szabó Dezsőtől idézett *ötön* 'öten' pedig a ki nem tett *nekik* részeshatározóra vonatkozott.

Régóta tudjuk, hogy a vizsgált határozónak a *más* névmáson kívül jórészt csak *ily* típusú, fokhatározói értékű minőségjelzője lehet (l. Simonyi i. m. 1: 221). Ez a fajta bővítmény azonban éppen nem ritka határozatlan számnévi állapothatározó előtt, kivált ha ragtalan fokhatározónak is fölfogható a jelző: *rengeteg, számtalan, képtelen, hihetetlen, jó, nagy, szörnyű, végtelen* stb. (*sok-an*); *elenyésző, maroknyi, nevetséges, rettentő* stb. (*keves-en*). De elvétve került már elélem *édes mindannyian*, a *legkiválóbb négyen, újabb ketten, egy nagy seregen*-féle szerkezetek is. Mégsem mondható, hogy nagyjában mindazokat a minőségjelzőket megkaphatják e ragos számnévi határozók, amelyek a ragtalan számnév elé is kerülhetnek: hiszen az *e négy (e négyet)*, az *ez a négy (ezt a négyet)* típusú kijelölő szerkezetnek nincs idetartozó megfelelője. (Az *ezek négyen* nem jelzős szerkezet!) S egyébként sem egészen egységes a különféle határozott és határozatlan számnevek, számnévi névmások, számnévi értékűvé (is) vált fő- és melléknevek jelzőfölvevő képessége. — Ugyanez érvényes többé-kevésbé a számállapot-határozó határozói bővítményeire is. Csak megemlítem, hogy kivált ismeretes a szorzóragos *kétszer (négy-en)*, a hasonlító határozói *száznál (több-en, kevesebb-en; egyszeres toldalékolással: több mint öt-en, ismételt raggal: kevesebb-en, mint harminc-an)* típusú szerkezet.

Elsődlegesen még a leginkább alanynak látszó *-n, -an/-en (-on/-én)* ragos számnév is határozó: úgynevezett *s z á m á l l a p o t - h a t á r o z ó*. Természetesen mint ilyen mondatrész is rendesen közvetlenül az állítmánynak (igének) van szintaktikailag alárendelve, bár többnyire korántsem szorosan: azért akár beszédszünetet jelző írásjel is elválaszthatja a mondat szorosan vett állítmányi részétől. Ilyenkor esetleg a határozó alakú jelzőre is emlékeztethet: „Mi, Ferkóval, *ketten*, nem hagyjuk magunkat” (Móricz Zs. szavai, l. Medgyesi Ferenc: Életemről, művészetéről 97); „*mi hatan*: mukkanás nélkül *me g r a k n á n k* vagy harminc diáksapkást” (Gelléri A. Endre i. m. 69). Azt viszont, hogy szokásos mondat szemléletünk szerint a szorosan létigei állítmányához tartozva sem vehető összetett állítmánybeli névszói résznnek, már Simonyi igazolta Lehrrel szemben. „A háziak: *ketten v a g y u n k*” (Török Sándor i. m. 134) mondatot tehát nem elemezhetjük másként, mint ezt: „Engem olyan *kevesen* szeretnek!” (G. Szabó Judit i. m. 75). — Mint szoros igei vagy igenévi bővítmény néha egy kevéssé a cselekvés stb. *m ó d j á t* is meghatározza (komplex határozó?): „Ezt a játékot *négyen* kell *j á t s z a n i*!” (közny.).

Idézett példáimban a számállapot-határozó mindig *t ö b b* személyre vonatkozik; mikor tehát másodlagosan az alany funkcióját is kifejezi, az állítmány a művelt nyelvszókás szerint úgy *k o n g r u á l* vele, mint a pluralisi alannyal: „*Heten* *h a l t a k m e g* [az endródi csendőrsortűz miatt]” (Tímár Máté: Magyar világ 2: 520). A régi vagy a népies szövegekből ismert másfajta egyeztetés immár annyira kivételes, hogy nem is foglalkozom vele. E kérdés-csoportnak tüzetes kifejtését egyébként Rácz Endrének sajtó alatt levő, A magyar mondatbeli egyeztetés általános kérdései című dolgozatában olvastam; a részletek iránt érdeklődők tehát ehhez folyamodhatnak további felvilágosításért. — Most csak egy periferikusabb kongruenciára térek ki, amelyről 1958-ban, a *v o n a t k o z ó n é v m á s* számbeli egyeztetését tárgyalva (Nyr. 78: 176—9) nem szóltam. Nos: ha az ilyen névmási kötőszónak főmondati

irányító szava a tömörítés folytán a tárgyalt ragos számnév, akkor a kötőszó is pluralisba kerül. Vö.: „számolja [a vénkisasszony], hogy *hányan* maradnak, a k i k majd az ő koporsója után ballagnak” (Török Sándor i. m. 162); „*Öten*, a k i k e t leírtak” (filmcím; ismertette: Magyar Nemzet 1975. aug. 14.—4).

3. Befejezésül még azt kívánom megokolni, hogy miért érdekelt ennek a magyar toldalékolt formának mint sajátosan tömörítő nyelvtani alkategóriának használata jobban, mint a többi — átlagosabb — nyelvi eszköze: azért, mert a viszonylag alig toldalékoló indoeurópai nyelvekben pontosan neki megfelelő, egységes affixumos számnévi kifejezőeszközt nem ismerek, s így az *öt-en* típus bizonyos fokig a nyelvtani hungarizmusok közé sorolható. Anélkül, hogy itt valódi kontrasztív vagy nyelvtipológiai leírásra vállalkoznék, forrásjelzés nélkül idézem a leginkább előforduló német praepositíós, illetőleg szintaktikai szerkesztésű megfelelőket. A *hárm-an*, *het-en* típus legszabályosabb nyelvtani szinonimája a *zu dritt*, illegőleg *zu sieben* volna; hanem a *mi* (*ti*, *ők*) *hárm-an* kifejezés már csak az alanyi alaptagú *wir* (*ihr*, *sie*) *drei*, illetőleg *sieben* értelmezőféle, esetleg a birtokos jelzős, alanyi *unser* (*euer*, *ihrer*) *drei*, *sieben* szintagmával vagy egyszerűen a nominativusi *die drei*, *die sieben* főnévi számnévvel fordítható le. A *katonák közül hányan* másodlagos partitivusi szerkezetnyaláb megfelelője viszont a mennyiségjelző alanyi *wie viele/wieviel Soldaten* vagy a partitivusi, de szintén alanyi alaptagú *wie viele von/unter den Soldaten*; esetleg a forma szerint birtokos jelzői *wie viele der Soldaten* struktúra. A hozzávetőleges értelmű *tíz-en-tizenöt-en* (*tíz-tizenöt-en*) szóalakot vagy a *zu zehn bis/oder fünfzehn*, vagy az alanyi *zehn-fünfzehn von uns* (*euch*, *ihnen*), illetőleg... *unser* (*euer*, *ihrer*) szerkezet tömbbel lehet kifejezni; az osztó *hárm-an-hárm-an-t* pedig a *zu/je drei/dritt* formával. Találkoztam persze mindegyik árnyalat esetében más párhuzammal is. — De úgy gondolom, érdemes volna fordítóinknak és idegennyelv-tanárainknak ennél egzaktabban és teljesebben, egyúttal népszerűbben is összeállítani az oroszsal, némettel, angollal vagy a rokon finnel stb. való nyelvtani összevetés tanulságait. (Idevágó részleteket több helyen máris találtam a nyelvkönyvekben; az idegen megfelelők azonban néha inkább a *hármásban* típus jelentéséhez állnak közelebb.)

Tompai József

Mikes Törökországi levelei és mai helyesírásunk

Mikes Kelemennek 1717-től 1758-ig írt összesen 207 fiktív levele száznyolcvankét esztendővel ezelőtt jelent meg először nyomtatásban: Kultsár István adta ki őket Szombathelyen, 1794-ben, közvetlenül a magyar jakobinusok mozgalmának leleplezése előtt. A könyvnek Kultsár ezt a címet adta: „TÖRÖK ORSZÁGI LEVELEK, melyekben A II. RÁKÓTI FERENTZ Fejedelemmel Bújdósó Magyarok' Története más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak”. Mikes életének és munkásságának legalaposabb romániai kutatója, Veress Dániel összeszámolta, hogy a Leveleskönyv magyar nyelven napjainkig „tizennégy teljes és tizenhét szemelvényes kiadásban, illetve újrakiadásban jelent meg” (Veress: Mikes szavainak védelmében. A Hét [Bukarest], 1973. szept. 14.).

Az eddigi egyetlen igazán megbízható szövegű, betűhív kiadást egy

évtizeddel ezelőtt Hopp Lajos rendezte sajtó alá (Mikes Kelemen összes művei. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966). Ebben a kötetben a hagyományos 207 levél után Mikes misszilis levelei is helyet kaptak. A Leveleskönyvnek e kitűnő szövegkritikai kiadása persze az úgynevezett népszerű kiadások problémáját nem oldhatta meg. Ezekre azért van és lesz a jövőben is szükség, mert Mikes szövege az eredeti kézirat szerinti betűhív formában annyira távol áll a mai írásmódtól, hogy a mai emberek többsége számára igen nehezen olvasható. Nehézzé teszi olvasását a bekezdésekkel való tagolás hiánya és főként az, hogy Mikesnél a mondatokat nem határolja el világosan egymástól a ma szokásos nagybetűs kezdés. A Törökországi levelek írója nemcsak a mondatokat, de a tulajdonneveket sem igen kezdi nagybetűvel. A rövid és a hosszú hangok (magánhangzók és mássalhangzók) megkülönböztetése gyakran bizonytalan nála és nagyon kevésbé következetes. Írásjeleket Mikes jóval ritkábban alkalmaz, mint mai helyesírásunk. Eredeti szövege a különírás—egybeírás tekintetében is igen régiesnek hat. Mindez elriasztja a szélesebb olvasóközönséget.

A Leveleskönyv kritikai kiadásának szövegére majdnem úgy tekint a mai olvasó, mintha egy régi magyar kódex volna előtte — még ha nyomtatott változatban is. Mikes Leveleskönyve legértékesebb nyelvemlékeink egyike, és mint klasszikus szépirodalmi alkotás is nagyon jelentős. Így nemcsak természetesen, hanem igen-igen fontos is, hogy nyelvi és irodalmi értékeit a lehető legnagyobb mértékben igyekezzünk átadni a mai és a jövődő olvasók tízezreinek, százazreinek. Ez a törekvés hozta létre az eddigi Mikes-kiadásokat, melyek — az említett betűhív kritikai kiadás kivételével — mind korszerűsített helyesírással, tehát kisebb-nagyobb mértékű átírásban közlik Mikes szövegét. S legnagyobb részük sajnos nem az eredeti kézirat vagy a Hopp-féle betűhív kiadás alapján készült, hanem más kiadások nyomán — ezeknek hibáit nemcsak megőrizve, hanem még szaporítva. „Kihagyások, szövegtorzulások, betoldások és félreértések, önkényes szövegalkítások stb. egyaránt jellemzik a teljes és szemelvényes népszerű Mikes-kiadásokat” — jegyzi meg Hopp Lajos (i. m. 373).

Minthogy nyelvileg maradéktalanul megbízható népszerű Mikes-kiadásunk nem született az utóbbi száznyolcvan évben, nagy várakozással vettük kezünkbe Veress Dániel most megjelent kötetét (Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Válogatta, az előszót és a jegyzetanyagot írta: Veress Dániel. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1974). Veress Mikes szűkebb hazájának, Háromszék megyének a szülötte; a Zágonnal majdnem szomszédos Sepsiszentgyörgyön él. Könyve a hagyományos 207 levél közül 126-ot ad közre (majdnem mindet teljes szöveggel) s a misszilis levelek közül is kettőt.

Igaza van Veressnek abban, hogy „negyed ezredévvél keletkezése után a Leveleskönyv nem a teljes anyagával hat” (i. m. 292; az itteni sajtóhibát — „negyedezredével” — kijavítottam. P. E.). Helyes, hogy a válogatás az első harmadból merít leggazdagabban, „az ifjú, még vándorló s főleg reménykedő Mikes leveleiből, amikor a változás, a hazatérés reménye sarkallta írásra”. A további anyagból teljes számban közli „a Rákóczi betegségről hírt adó, halálát leíró, az azt követő hónapokról beszámoló leveleket”. Hasonlóképp a Mikes későbbi havasalföldi és moldvai útjáról írott, „a szülőföld közelségétől megint élményforróvá vált levelek teljes számban helyet kaptak a válogatásban”. Kétségtelen, hogy a Leveleskönyvnek ezek a legérdekesebb, a mai olvasó számára legtöbbet nyújtó részei. A törökországi száműzetés első hat

évében, 1717 októberétől 1723 decemberéig 51 levelet írt Mikes — ezeket egytől egyig megtaláljuk a kötetben. A havasalföldi és moldvai útról Rodostóba való visszatérése után általában jóval rövidebb leveleket ír, mint az első esztendőkből, és ez az utolsó 51 levele háromszor annyi évnek a terméke, mint az első 51. Ebből az utolsó két évtizedből csak 10 levél került be a kötetbe, de a legfontosabbak.

Mik voltak Veress Dániel szövegközlési elvei? Nagyon helyes, hogy mai olvasmányként akarta Mikes művét „visszahelyezni a keletkezési időbe, megőrizve túlhaladni, de túlhaladottan is megőrizni” — mint A Hétben megjelent, már idézett cikkében írja. Azt tűzte ki célul, hogy az olvasók kezébe „egy ma is zökkenőmentesen olvasható, első olvasásra maradéktalanul megérthető szöveget” adjon, „ám minél hűbbet, közelállóbbat a mikesi fogalmazványhoz, illetve nyelvhez”. Cikkében az én — levélbeli — tanácsomra is hivatkozik: „A szövegközlés írásmódjának tulajdonképp azt kell rekonstruálnia, ahogy maga Mikes olvasta volna saját írását, de az ő beszédét s annak sajátságait, amennyiben lehet, mai helyesírásunk eszközeivel kell kifejeznünk.”

Érthető, hogy Veress — aki nem nyelvész szakember, hanem író — nem vállalja, hogy egyedül a kéziratot, illetőleg ennek betűhív kritikai kiadását vegye alapul a „mai” szöveghez. Munkájának alapja a legutóbbi romániai teljes Mikes-kiadás volt. Ennek szövegét javította szóról szóra haladva a kritikai kiadás segítségével. Ez a — lényegében fordított — módszer is elérte célját, mert az eddigi alighanem legjobb népszerű Mikes-kiadást eredményezte. Ennél jobb, teljes értékű mai Mikes-szöveghez csak úgy juthatnánk, ha e g y e n e s e n a betűhív kritikai kiadás szövegét szóltaltatnánk meg mai helyesírással (de lehetőleg minden szavában az egykori hangzásnak megfelelően) — nem befolyásoltatva magunkat a különféle kiadások átírási megoldásaitól. Erre a j ö v e n d ő feladatra különben Veress Dániel maga is utal cikkében: „...égető szükség van a Leveleskönyv teljes, az utográf kézirat alapján készült mai kiadására... A levelek válogatott kiadásra csak az első szó: kísérlet, hiszen a feladat végérvényes megoldása a szó mestereire és a nyelv tudósaira vár, nem egy szerény egyszerűes Olt-parti műhelyre.”

A ma közkézen forgó Mikes-kiadások szövegromlásaira-rontásaira igen jellemző az az adat, hogy Veress Dánielnek az 1967-i romániai Mikes-kötetből kiválogatott 126 fiktív levélén több mint kilencszáz szövegjavítást kellett végrehajtania — a kritikai kiadással való tüzetes összehasonlítás alapján. Munkájának jellegére műhelyjegyzeteinek címe (Mikes szavainak védelmében) is jól rámutat. Azt írja többek között e cikkében: „Talán fölösleges mondanom, hogy a »szöveg tisztítás« és »jobbítás« módszerének és gyakorlatának megválasztása, illetve következetes alkalmazása nagy gondot jelentett, és a Mikes-filológia jelenlegi állása szerint csak kompromisszumos megoldást tett lehetővé. Az olvashatóság érdekében a levelek helyesírását minél közelebb kellett hozni a maihoz (alapszempont), ugyanakkor megtartva az írás *hangtani értékű* sajátosságait, természetes erejét, báját, nyájasságát, az írásmód mikesi jellegzetességeit, székely, háromszéki tájnyelvi sajátosságait a szó- és kifejezés-hangulat megőrzése érdekében. Hiszen a logikai tartalom, tehát a közlés, a közölt anyag változatlansága mellett más a szó értelmi telítettsége és hatása, ha azt Mikes székely élőbeszéde után kottázzuk, miként Ő is tette. A merev nyelvi *maiasítás* szikárabb, inasabb mű-nyelvvé merevítette, keményítette Mikes szelíd »moll-változtatát« (Sík Sándor fogalmazása), »lágý-hangnemét« (Kosztolányi szavai).”

Veress Dániel méltán marasztalja el azokat a Mikes-kiadásokat, melyek a Rodostóba szakadt székely író nyelvének savát-borsát vették ki a felület és erőltetett átírással. Talán e kiadások szerkesztői, gondozói „nem ismerték (vagy szabálytalan hangzásúnak érezhették?) a székely élőbeszédet, a három-széki székely nyelvjárást, mely Mikes nyelvének alaprétegét képezte mindhalálig” — jegyzi meg Veress. Aztán így folytatja: „Temérdek helyen javítottak bele Mikes fonetikusán írt, színnel-ízzel hangzó — számunkra, a mikesi szülőföld világában élők számára egészen mai! — szavaiba, pedig milyen bölcsen és szépen írta az áldott emlékü Veres Péter, akit azzal igazán szemérmertlenség lenne meggyanúsítani, hogy nem tudott magyarul: »Csak a székely s még az erdélyi írók tudnak úgy magyarul, hogy az egyben a nép nyelve is, kultúrnyelv is. Az itthoni magyar nyelv nem kapta meg a 17—18. században az irodalmi veretét, helyette németből, latinból fabrikált műnyelvet teremtetek. Egyedül Csokonai s kisebb mértékben Arany János tudta a népnyelvet valamennyire irodalmivá tenni. De még ők sem és senki sem tudta *a nyelv szellemét* (kiemelés tőlem — V. D.) kifejezni az ún. magasirodalomban, mint Mikes, Bethlen Miklós, Tamási Áron és még többen is. Így van. Mikesnél érzi az ember igazán, hogy milyen bűbájos lehet a nyelv és az észjárás együtt. Ez már magában művészet. Csuda nép a székely, dalai, balladái és irodalmi művei a világirodalom gyöngyei. Ebben a nyelvben nincs frázis, nincs égbekiáltó »duma«. Mesélőik vannak, rétoraik nincsenek.«”

A kötetben a szerényen előszónak nevezett rész tulajdonképpen egy 21 lap terjedelmű esszé (Vonások egy mai Mikes-arcon). Veress Dániel ebben rámutat, hogy Mikes hajlékony, bűbájos, természetes nyelve és stílusa csak következménye, tükré észjárásának. Észjárása és anyanyelvi gyökeressége együtt: valahol itt kell keresni szerinte annak a magyarázatát, hogy Mikes nyelve a mai emberre is annyira hatással tud lenni. „Nyelvét — írja Veress — élőbeszédhez simuló népnyelvként jellemzik, mely szókészletének jelentős részében tájnyelv, de egyben irodalmi veretel bíró kultúrnyelv is. Önkéntelenül Kriza János jut eszünkbe, a Vadrózsák bevezető sorai, melyben a székelység ajánlja fel élő beszédét, »hogy legyen az összes magyar népbeszéd, mint egy vadrózsátőke, melybe oltani szokták a nemes rózsáikat, hogy annál nemesebbé, erőteljesebbé tegyék«. Ez a bravúr Tamási Áron előtt csak Mikesnek sikerült.”

De hogyan sikerült Veress Dánielnek a negyed évezreddel ezelőtt élt Mikes Kelemen mai megszólaltatása? Vizsgáljuk meg ezt a 38. levél befejező sorain! A kéziratban és a betűhív kritikai kiadásban így hangzik ez a néhány sor: „vagyóné olyan orvosság aki minden féle betegséget meg gyógyíttson. de olyan vagyon aki árttson. halál ellen nincs fű kerben. a mi urunk pedig csak a vadászattal töltötte az időt, és azt nevette hogy mi mint vendégeskedünk. édes néném. Istentől jó egészséget kívánván kédnek. maradok. kédnek leg kissebbik szombati szolgálja.” Ugyanez Veress Dániel mostani kötetében: „Vagyon-é olyan orvosság, aki mindenféle betegséget meggyógyíttson? De olyan vagyon, aki ártson. Halál ellen nincs fű ker[t]ben. A mi urunk pedig csak a vadászattal töltötte az időt, és azt nevette, hogy mi mint vendégeskedünk. Édes néném, Istentől jó egészséget kívánván kédnek, maradok kédnek legkisebb szombati szolgálja.”

Így valóban sokkal olvashatóbb a szöveg. Az utolsó mondat *leg kissebbik* szavát helyes volt az egybeírással és az egy s-sel való írással maiasítani, viszont hiba az átírásban az *-ik* kiemelő jelnek nyilván véletlen elhagyása. Az idézett szövegrészben legfőljebb még az *olyan* szónak *olyan* alakban való írása vitat-

ható, bár ennyi eltérés az eredeti hangalaktól megengedhető egy népszerű kiadványban. (Az *aki*-, *ahol*-féle vonatkozó névmásokat és határozószókat is írhatjuk a ma szokásos módon, noha „akki”, „ahhol” lehetett Mikesnél a kiejtésük, amire persze a kézirat nemigen utal.) Hogy a *szombati szolga* mit jelent, megtudjuk Veress Dániel jegyzetéből: „a jobbágyok szombati szolgáltatásaira (fahordás, fűhordás, a havason órallás stb.) gondolhatott az erdélyi viszonyokat alaposan ismerő Mikes”.

A Leveleskönyvben oly gyakran előforduló *kéd*-del kapcsolatban azt írta nekem Veress Dániel egy nemrégii levelében, hogy ez a megszólítás a Székelyföldön faluhelyen ma is használatos. „Elsősorban az idősebbek használják. A *kegyelmed*-et ritkábban: túlságosan választékosnak érzi a székely fül. A *kéd* sokszor nyílt *e* felé módosul, s lesz belőle *ked*. Meggyőződésem, hogy Mikes idejében pontosan így hangzott. A ma beszélt székely dialektus szinte alig különbözik az általa írásban fennmaradt nyelvtől.”

A 207 levél közül tíznek a szövegét szóról szóra összehasonlítottam a teljesen betűhív kritikai kiadásban és Veress Dániel kötetében. Részletes megjegyzéseim a következők:

1. levél: A keltezés átírásában a *10. Octobris*-t — mely a kéziratban *10. 8bris* — fölösleges volt nagybetűvel írni. (Ez a Leveleskönyv további hónapneveire is vonatkozik. Mikes sem használ bennük nagybetűt.) Szöveghibák Veressnél: 1. *fejedelmünknek* (helyesen: *fejedelmünknek* — Mikes mindenütt így, kötőhangzó nélkül írja), 2. *még Sz. Péter is megijedett volna* (helyesen: *... megijedett volt*), 3. *egyik oldaláról a másikra* (helyesen: *... másikára*), 4. *még nem szállott volna le* (helyesen: *még nem szállott vala le*). Az esztendő egytízennetted részét Mikes mindenütt így jelöli: *holnap*; kár, hogy Veress ezt a mai *hónap* formával helyettesíti. Mikes *nehány* szavából és *nehány* lett nála. Helyes viszont, hogy megtartotta a *hálá* (= hála) és a *mélyföld* (= mér föld) régi hangalakját. Mikes erdélyi lelke és szemléletes stílusa egyébként igen jellegzetesen mutatkozik meg e levélnek abban a mondatában, amely földközi-tengeri útjuk viszontagságait festi: „Látja *kéd*, még Sz. Péter is megijedett volt, mikor a vízben sipadoztak [= süppedeztek] a lábai; hát mi bűnösök hogyne félnénk, amidőn a hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, *mint az erdélyi nagy hegyek* — némelykor azoknak a tetején mentünk el, némelykor pedig olyan nagy völgyben estünk, hogy már csak azt vártuk, hogy reánk omoljanak azok a vízhegyek; de mégis olyan embersegések voltak, hogy többet nem adtak innunk, mintsem kellett volna.” (Mikes Kelemen stílusának képszerűségéről egy korábbi cikkemben írtam. Nyr. 1971: 62—64.)

2. levél: Tüzetes vizsgálatom itt semmi hibát nem talált az átírásban. Helyes, hogy megmaradtak az ilyen nyelvjárási szóalakok: *béborítva*, *aztot* (= azt), *fejér*, *azokat* (= azokat), *keziben*, *vélek* (= velük), *elég a* (= az), *tőt* (= tüt).

47. levél: Szöveghibák az átírásban: 1. *szemét* (a kéziratban: *szemít*), 2. *elhalványodott* (a kézirat szerint egy magánhangzóval bővebb: *elhaloványodott*), 3. *beszélgetése is* (a kéziratban nincs *is*), 4. *másiknál* (a kéziratban: *másikánál*). A *bé ne hunyja* szókapcsolatban kár volt hosszú *ú*-t írni, hiszen a kéziratban rövid *u* van, s ezt kívánja mai helyesírásunk is. Mikes ironiájának jó példáját adják e levél következő sorai: „De attól tartok, hogy ismét itt temetés ne legyen, és a *szemít* *bé ne hunyja* egy úri asszony, aki iffiú lett volna

Ábrahám idejében. De mostanában hatvankilenc esztendő semmi ékességet nem ad, és egy olyan korban lévő asszonynak nem szükséges befedni az orcáját azért, hogy valamely gondolatokat ne okozzon. Mindezekből észreveheti kéd, hogy Bercsényiné asszonyról szól az írás . . .” Helyes volt megtartani az *iffiú* és az *ád* szóalakot, továbbá a *bé-* igekötő *é-jét*, a *visszá* igekötő régi *á* hangját s a Mikesre annyira jellemző latívuszi *-ban* ragokat is: *Magyarországból mennyországból menni; az örökös hazájában megyen most.*

48. levél: Szöveghibák az átírásban: 1. *Szegény Bercsényiné* (helyesen: *A szegény Bercsényiné*), 2. *könnyezett* (a kéziratban régiesen: *könyvezett* — ez egy rövid jegyzettel megmaradhatott volna). Talán helyes volt a kézirat alapján a régi *alutt* (= aludt) és *áitatos* írásmód megtartása. Vitatható ellenben a *vajon* írásmód, minthogy a kéziratban *vallyon* áll. Okvetlenül helyes, hogy megmaradt a régies *bóvségben* meg a hosszú magánhangzós *-l* kérdőszócska: *nem házasodik-é még meg?*

122. levél: Egyetlen hiba, hogy *egynéhány* van az átírásban *egynehány* helyett. Jó, hogy megtartotta az átírás a régies *eljő* és *maradott* igealakot, továbbá a következő szavak régies hangalakját is: *estve, közinkben jőni, véle* (= vele), *költségire, ád.*

123. levél: Keltezését Mikes így írta: „Rodosto 2 january 1737.” Veress Dániel átírásában: „Rodostó, 2. Januarii, 1737.” Itt is fölösleges volt nagybetűsíteni a hónapnevet. Azt, hogy Rákóczi József visszatért az ottani magyarok közé, Mikes e szavakkal fejezi ki: *a bujdosó felekezeti közi . . . visszatére.* Helyes volt megtartani e régies szóalakokat, valamint ezeket is: *mihent, kellett.* Mikes *mindgyárt* szavának *mingyárt* alakban való átírása helyett jobb lett volna a mai helyesírásunk szerinti *mindjárt*, hiszen a kézirat *mondgya, adgya* szavát is — helyesen — így írta át Veress: *mondja, adja.* (Érdekes, hogy a 85. levélben változatlanul írja a kézirat szerint — *d*-vel és *gy*-vel — *mindgyárt.*) Hiba itt, hogy a *sőt még* szókapcsolatból kimaradt a *még.* A *meg boszontsák* igealakból *megboszontsák* lett; ez minden bizonnyal rövid *sz-szel* hangzott, jobb lett volna hát aszerint írni.

136. levél: Szöveghibák: 1. *peniglen* (a kéziratban: *pediglen*), 2. *főkeresztényeket* (a kéziratban: *fő keresztényeket* — a különírást és a *ty, n* betűt meg kellett volna tartani), 3. *állapotokat* (a kéziratban: *állapotokot*), 4. *rabokat* (a kéziratban: *rabokot*), 5. *eválnak* (a kéziratban megvan az igekötő *l*-je). A kéziratbeli *csidáztatot* és *finsa* szóalakot Veress így vette át: *dsidáztatott* (ti. a pasa), *findsa.* Ezeket jobb lett volna a mai helyesírás szerint írni: *dzsidáztatott, findzsa.* A kétszer előforduló *utcáról-utára* is jobb volna kötőjel nélkül. A következő régies hangalakú szavak megtartását csak helyeselhetjük: *szélyesebb, valamég, ötet, fejdelem, ett* (= evett), *hívutt, essze* (= össze), *érette, olcsú* (= olcsó).

142. levél: E másfél lap terjedelmű levélben csak három kis átírási hibát találtam: 1. *egynéhány* (helyesen: *egynehány*), 2. *amikor* (helyesen: *amidőn*), 3. *vele* (helyesen: *véle*). Itt is érdemes volt megőrizni a kézirat régies hangzású szóalakjait: *nyér* (= nyer), *eljönünk, suhajtás* (= sóhajlás), *estve, gyűkerek, talám, gazdájok, muszulmán.* A több levélben is említett „bujdosó urak” (Csáky, Zay stb.) nevét az egész kötetben egységes formában kellene írni, azonosan a kiadvány névmutatójának neveivel; e dologban nem fontos Mikeset követni, hiszen ő a családnevek kezdőbetűjére *s y*-nal vagy *i*-vel való írására látnivalóan nem fordít gondot, például *Zay* nevét *zai* és *zay* formában is írja. A kézirat *éttzaka* szavának *éjtszaka* alakban való átírása helytelen volt, hiszen *j* nem

hangzott benne; az *étszaka* lett volna a legjobb megoldás. A *talám* megtartásának viszont azért is örülhetünk, mert e régies szóalak *m*-je jól szemlélteti, hogy mai *talán* szavunk eredetileg a személyragos *találom*-mal azonos („talám el is adta” = úgy találom, el is adta). A levél egyik mellékmondata: *amelyet mi nem igen bántuk*. Ma ezt nem tárgyias (*bántuk*), hanem alanyi ragozású igealakkal (*bántunk*) mondanánk, de Mikes nyelvének egyik érdekes saját-sága, hogy ilyen esetben tárgyias igealakot használ. (L. erről egy korábbi cik-kemet: Mikes Kelemen igeragozásának két saját-sága. MNy. 1971: 338—339.)

Nagyon megható ebben a levélben, ahogy akkori, 1738. évi dunai útjáról és a híres Nikápoly városáról írván Mikes a maga kis erdélyi hazájára emlé-kezik: „A várossal általellenben szakad a Dunában az édes Olt vize. Csak azt sem láthattam suhajtás nélkül: mert olyan édes hazából foly ki, ahonnét 31 esztendőől fogvást vagyok kirekesztve.” (Veress Dániel a kötetben 22 lapon összefoglalja — időrendben — Mikes korának és életének fontosabb adatait. Ebből megtudjuk, hogy szűkebb hazáját elhagyva Mikes már tizenhét éves korában, 1707-ben Rákóczi mellé szegődött: „... március 12-én kel útra Rákóczi a marosvásárhelyi országyűlésre. Április 5-én iktatják be Erdély fejedelmének. Április 24-én, Kolozsvárra való ünnepélyes bevonulása után avatja fel a Nemes Ifjak Társaságát (Companiáját), melynek — a befolyásos rokonság segítségével — Mikes Kelemen is tagja lett.” Levelében ettől az évtől kezdve számítja 31 esztendőös kirekesztettségét.)

206. levél: Itt négy kis szöveghibát találtam: 1. *azért* (helyesen: *ezért*), 2. *utazván* (a kéziratban: *utozván*), 3. *hogy a földön vagy a vizen futott-é* (helyesen: *ha a földön vagy a vizen futott-é*), 4. *kiálta* (a kéziratban: *kiáltá*). E levélben is helyes volt megőrizni a mai irodalmi nyelvtől eltérő hangalakú szavakat: *végűre*, *hálákot* (= hálákat), *bujdosókot*, *rólok*, *tekénti*, *gunyhócskát*, *távul* (= távol), *esziben*, *utánok* stb.

207. levél: Szöveghibák: 1. *kimenni* (helyesen: *kimennem*), 2. *Halála utána* (helyesen: *Halála után*), 3. *kellett* (Mikes szerint: *kelletett*). Helyes volt a népnyelvi *eztet* megtartása, továbbá az *-i* birtokos személyrag megőrzése: *rendelésiben*, *dicsőségire*.

Veress Dániel szójegyzéket is csatolt Mikes leveleihez. Ez egy kicsit bővebb is lehetne. Például hiába keressük benne a következő szavakat: *boncsokos* (a 136. levélben: „e három *boncsokos* vezér”), *centurio* (az 1760. márc. 25-én kelt misszilis levélben: „akiket én esmértem, vagy megholtak, vagy *centuriókká* lettek”), *raritás* (ugyanott: „a kedves atyámfiainénak küld-hetnék *raritásul* a szárnyas állatokból, amelyek nincsenek Erdélybe”). A *raritás* jelentése A magyar nyelv értelmező szótára szerint: ’ritkaság, ritka tárgy, példány; ritka, értékes dolog’. (Legújabb szótárunk, a Magyar értelmező kézi-szótár már nem vette föl anyagába ezt a szót.)

Nagyon igaza van Veress Dánielnek abban, hogy Mikes Leveleskönyve „nemcsak szépirodalmi alkotás, egyike a legkiválóbbaknak, hanem értékes nyelvemlék is: még kiaknázatlan nyelvtörténeti tárház” (id. cikke A Hétben). Az ő Mikes-kiadása sok ezer romániai magyar olvasó előtt nyitja meg ezt a tárházat. Régi nyelvünk s irodalmunk kutatóit és helyesírásunk szakembereit pedig arra ösztönzi, hogy kimunkálják Mikes és más régi íróink *n é p s z e r ű k i a d á s á n a k* legcélszerűbb szöveggondozási elveit, gyakorlatát. Ma i olvasmányként kell megszólaltatnunk e régi klasszikusok műveit, de úgy, hogy minden *r é g i* értékük és szépségük megmaradjon.

Nyilvánvaló, hogy például a magyar irodalmi tankönyvekben sem lenne célszerű a régi szövegeket teljesen betűhíven közölni, hanem bizonyos helyesírási korszerűsítéssel — de általában csak jelöléstechnikai jellegű modernizálással! — kell közelebb hoznunk őket a mai olvasókhoz. (E kérdéssel részletesen foglalkoztam folyóiratunknak egy húsz évvel ezelőtti számában: A középiskolai tankönyvek szövegeinek helyesírásáról. Nyr. 1956: 438—440.) Van olyan vélemény, hogy minden helyesírási modernizálás: meghamisítása az eredeti szövegnek. Ezzel nem érthetünk egyet, a nem filológus olvasókat ugyanis a nagyon régies, nehézkes helyesírás csak elriasztja régi klasszikusaink olvasásától, s emellett az iskolai helyesírás-tanítás szempontjából is káros, ha a tanulók az irodalmi tankönyvek szövegeiben más helyesírással találkozhatnak, mint a nyelvtanórákon.

Ha régi klasszikusaink szövegeinek helyesírási modernizálása „hamisítás”, akkor az idegen nyelvű klasszikusoknak magyar nyelven való megszólaltatása és általában minden műfordítás még sokkal inkább annak nevezhető. Mégis ki vitatja ma már a műfordítások jogosultságát? Miért ne tennénk lehetővé például Shakespeare olvasását és élvezését a műfordítások révén azok számára is, akik nem otthonosak az angol nyelvben? Szerintem ugyanígy, sőt még inkább természetes, hogy a helyesírási-olvasási nehézségek kiküszöbölésével megnyissuk a mai magyar olvasók tízezrei előtt a régi magyar irodalom gazdag kincstárát.

Mikes betűhív kritikai kiadása nélkülözhetetlen alapja minden filológiai munkának, de az egyszerű olvasókat az eredeti szövegnek akár egyetlen mondata is elijesztheti ettől a betűhív szövegtől, amikor meglátják benne a kisbetűs mondatkezdéseket s az egyéb helyesírási furcsaságokat. „Vagyoné olyan orvosság aki minden féle betegséget meg gyógyíttson.” Mikesnek ez a már idézett mondata egyszeriben mindenki számára élvezhetővé válik, ha — mint Veress Dániel — mai helyesírással közöljük: „Vagyon-é olyan orvosság, aki mindenféle betegséget meggyógyíttson?” Nem történt hamisítás, hiszen a mai írástechnika alkalmazása lényegében változatlanul hagyta a szöveget, sőt a mondat hatását csak fölerősítette azzal, hogy minden nehézséget eltüntetett e harmadfél évszázados szöveg megértésének és élvezésének útjából.

Egy bizonyos mértékű helyesírási modernizálásra nemcsak a nagy-közönségnek és a tanulóifjúságnak szóló szövegközlésekben, hanem még XIX. és XX. századi klasszikus prózaíróink kritikai kiadásában is szükség van. Igen tanulságos és megszívlelendő, amit az 1960-as évek elején Nagy Miklós és Fábíán Pál írt erről a kérdésről „Bevezetés Jókai Mór összes művei kritikai kiadásához” címmel (Jókai Mór: Hétköznapiak. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 291—318), majd nem sokkal utóbb ennek kiegészítéseképpen Fábíán Pál—Lengyel Dénes—Nagy Miklós „A Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai” címmel (Jókai Mór: Az arany ember. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 299—307).

A klasszikus prózai szövegek helyesírásának modernizálása természetesen nagy szakszerűséget és elvszerűséget kíván.

Mikes Leveleskönyvét első ízben — hetven évvel ezelőtt — Császár Elemér adta ki modern helyesírású szöveggel, az eredeti kézirat alapján. Az ő szöveggorszerűsítő elveiből és gyakorlatából egyet-mást ma és a jövőben is föl lehet használni. Császár a Leveleskönyv szöveggondozásáról többek között a következőket írta: lehetőleg „ragaszkodtunk Mikes helyesírásához, iparkodtunk jelezni azt az értéket, melyet Mikes az illető hangnak tulajdonított

(p. o. *feleségit* és nem *feleségét*; *hadná* és nem *hagyná*, *holnap* és nem *hónap*, *belőlle* és nem *belőle*), de eltértünk tőle, a hol az ő jelzése pusztán *helyesírási* és nem *kiejtési* tekintetből jellemző (a j-sítés; mássalhangzók fölösleges kettőzése; *zsák*-ot írunk és nem *sák*-ot). Az interpunctióban természetesen csak ott voltunk figyelemmel az eredetire, a hol a jelzését el lehetett fogadni” (Remekírók Képes Könyvtára: Mikes Kelemen Törökországi levelei. Bp., 1905. 306).

Sajnos, Császár Elemér szövegközlésének — az erényei mellett — fel-tűnő hibái is voltak. Az ő Mikes-kiadását Hopp Lajos így értékeli: „Császár a szöveget modern helyesírással közli; a hangérték megőrzésére, hitelességre törekedett. Nem mentes a hibáktól, pontatlanságtól; betoldás, átírás, szavak, sőt mondatok elhagyása is előfordul benne” (Mikes Kelemen összes művei 1: 374).

Magyarországon ma is többnyire a Császár Elemér szerinti szöveggel olvassák Mikes Leveleskönyvét, a Magyar Klasszikusok sorozatban ugyanis Bisztray Gyula lényegében ezt rendezte sajtó alá (Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958). A kritikai kiadásban Hopp Lajos így jellemzi a Magyar Klasszikusok Mikes-kötetét: „A szöveg Császár Mikes-kiadása alapján készült, átvéve hibáit és erényeit” (i. m. 375).

A Bisztray-féle Mikes-kötet után nyolc évvel jelent meg Hopp Lajos munkájaként a Leveleskönyv igen pontos, betűhív kritikai kiadása. Ez most már — sokkal inkább, mint a jóval nehezebben olvasható autográf kézirat — lehetővé teszi, hogy Mikes Leveleskönyvének egy minden eddiginél jobb szövegű népszerű kiadását is el lehessen készíteni a közeljövőben. E munkához majd a Jókai kritikai kiadás szöveggondozási tapasztalatait is okvetlenül föl kell használni.

Pásztor Emil

Lónevek

Akinek valaha turflap volt a kezében, vagy belepillantott az újságok lóversenyrovatába, bizonyára megakadt a szeme a furcsánál furcsább lóneveken. Nem csoda, ha a tulajdonnevek iránt érdeklődő kutató nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy közelebbről megvizsgálja a verseny- és sportlovak névanyagát. A gyűjtés forrásai: a Pesti Turf című szaklap 1974. évi számai (a továbbiakban rövidítve: PT.); Radó Oszkár—Sivó Róbert: Kincsem, Aranyos, Imperial és a többiek... A lovassport krónikája. Sport, Budapest, 1966. (KAI.); Alapfy Attila—Török Imre: A magyar ló. Natura, Budapest, 1971. (ML.); Miklós Jankovich: Pferde, Reiter, Völkerstürme. Bayerischer Landwirtschaftsverlag, München—Basel—Wien, é.n. (PRV.); dr. Fehér Dezső—Török Imre: A verhetetlen Kincsem. Natura, Budapest, 1974. (VK.). Összesen mintegy 2300 lónév gyűlt össze, eközött számos idegen név, amelyet a magyar anyagból kirekeszteni nemcsak nehéz, hanem tanulságai miatt kár is lett volna; a kutyanévvel foglalkozó tanulmányomhoz hasonlóan (vö. Nyr. 94: 291) i.: jelzéssel utalok rájuk. Saját gyűjtésemén kívül felhasználtam Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse (Budapest, 1914.), Márton Gyula: A Kolozs megyei Borsavölgy állatnevei (Kolozsvár, 1945.) és Gerhard Eis: Vom Zauter der Namen (Berlin, 1970.) című munkájának adatait.

I. Alaki típusok

A lónevek nagy többsége természetesen főnév vagy főnévként használt melléknév, de feltűnnek a névadásban egyébként szokatlan szóalakok és szó-fajok is. Van birtokos személyneges főnév: *Babám, Babánk, Kincsem, Ipam-uram, Urambátyám, Szememfénye*; felsőfokú melléknév: *Legszebb*; számnév: *Első, Huszonegy*, i.: *Ventuno, Cento, Uno, Thirty-third*; névmás: *Másik*, névmásszerű személyneges főnévi alak: *Nagysád, Ókelme*, i. ragozott névmás: *Quorum*; határozószó: *Ide-oda, Izibe, Ma, Mindig, Mindjárt, Oda-vissza, Tocább, Valahol*; kötőszó: *Ámbátor* (i. kötőszó Eis anyagában: *Quoniam*, i. m. 37); módosítószó: *Talán*, i. prepozíció: *Sotto, Ultra*, igealak: *Hazavár, Kivirul, Látod, Okulj*, i.: *Allons, Pasli, Vederemo, Veto*, mondatszó: *Illaberek, Lári-fári, Rajta-rajta, Szia*, i.: *Addio, Perbacco*. A gyűjtött anyagnak több mint 2%-a üt el a tulajdonnevek szokásos főnévi vagy melléknévi típusától.

Mintegy 320 név, az anyagnak 14%-a két vagy több szóból áll. Egy részük közszói szintagma: *Hű barát, Mezei virág, Nagy kígyó, Rokokó dáma*, i.: *Apple Blossom, Blue Rock, Ivory Tower, Premier Coup, Vreme Buna*, más részük tulajdonnévi szintagma: *Patkó Bandi, Szép Ilonka, Szücs Éva, Finum Rózsi*, i.: *Alice Hawthorn, Jimmy Sheraton, Julius Caesar, Tipperary Tim*, s ezek között feltűnően sok az olyan, amelyben a tulajdonnév valamely (emberi) társadalmi rangot jelentő közszóval (pl. *herceg, király, Lord, Lady*) van kombinálva. Akad névelős név: *Egy ismerős*, idegen neveken elég gyakran: *The Duke, Le Samaritain, Der Landgraf*. A birtokos személyneges magyar neveknél idegen nyelveken birtokos névmások szerkezetek felelnek meg: *His Excellence, Moja Mila, Mon Coeur, Notre Dame, Our Solo*. Idegen neveken előfordul prepozíció: *Van Dyk*, többnyire a három szóból álló névszintagma közbülső elemeként: *Vol au vent, Nella da Gubbio, Perle d'Or, King of Clubs, Trux von Kamax*. Ritkaság, de a két adatból ítélve nem egyedülálló a helyhatározói prepozíciós szerkezet: *An der Wien, Sous les Ceps*; az európai nyelvekben ez eléggé gyakori helynévtípus (pl. *Unter den Linden, În Pădure*, vö. Inczeffi Géza: MNy. 63: 71).

A névelő vagy a prepozíció a név terjedelmét olykor 4—5 szónyira növeli: *Prince Giles the First, Wall April the Fifth, The Lady of the Lake*. Olyan lónevet, amely kettőnél több tartalmaz szóból áll, csak hármat találtam (mindegyik angol): *Places White Turk, Layton (Violet) Barb Mare* és *Graingwood Benny Grimes*.

A két vagy három szóból álló nevek közül kb. 30 mondatszerű szintagma, mondatnév: *De csinos, Gyi-lovam, Juszt sem, Most vagy soha*, i.: *Hurry on, Nil Desperandum, Va-t-en, Wie so, Its-a-Girl* (az utóbbi voltaképpen négy szóból áll). A mondatnevekhez számíthatjuk a már említett igealakokat és mondatszókát is. A mondatnév egyébként ha nem is gyakori, de jól ismert alaki típus más tulajdonnévfajtákban is (pl. *Boileau, Shakespeare, Lueg ins Land*, vö. A. Bach: *Deutsche Namenkunde* II/1.122, II/2.225).

Érdemes megemlíteni az írássajátságokat is. Némely névben betűrövidítés szerepel, pl. *Bandi K.*; pusztá betűrövidítés a *Mrs* név. Tíz esetben felkiáltójel, egyszer pedig kérdőjel tartozik a név írásképehez: *Rajt!, Sicc!, Renitens!, Wohin?*; ezek az írásjelek összefüggő szövegben sem maradnak el (pl. „Ne rohanj!-nak használhatott a gátmunka”, PT. szept. 15.). A szakirodalom általában szinte filológiai aggálllyal ügyel az ortográfiára, így a múlt századi lónevek, pl. *Miczi, Ollyan nincs!* régies helyesírására. Csak az 1960-as évek lószótárjának, *Imperiál*-nak nevét írják hol így, hol *Imperial*-nak.

II. Jelentéstani típusok

Mint más tulajdonnevek, a lónevek is lehetnek a jelentésszerkezet szempontjából átlátszó közszói jelentésű szónevek, közszói jelentés nélküli jelnevek, egyúttal elsődleges vagy átvitt nevek, továbbá jelnévi és közszói elemekből kombinált nevek (vö. NytudÉrt. 83. sz. 561).

1. Szónevek. A névadás legősibb, legtermészetesebb módja a jellemző tulajdonságról való elnevezés. A leíró-jellemző szónevek a népi állatnévadásban igen gyakoriak (pl. a szőrzet színéről *Deres*, *Fakó*, *Sárga*, *Szürke*, a jellegzetes jegyről *Csillag*, *Hóka*, *Kesely*, vö. Herman i. m. 359—85). A történelemből és irodalomból ismert legrégebb lónevek is ezt a névtípust képviselik. Az Iliászból Akhilleusz és Hektór lovát egyaránt *Xanthosz*-nak, azaz sárgának (az Ókori Lexikon szerint „szőgszínű”-nek) hívják: bizvást következtethetünk arra, hogy ez gyakori lónév lehetett az ókori görögöknél. Nagy Sándor lovának *Bukephalos*z ’ökorfejú’ neve a nemesvérű keleti lófajtának, a mai arabs ósének széles homlokára és nagy szemére utal (PRV. 58). A középkori német epikában előfordul a *Schimming* (= Schimmel ’fehér vagy szürke ló’) és a *Ramm* (’kos’) lónév (vö. Eis i. m. 34): az utóbbi elnevezés a nyugati fajtákra jellemző úgynevezett „kosorrú” (Rammsnase), domború profilra vonatkozik. Ehhez képest a versenylovak névállományában a leíró-jellemző névtípus feltűnően ritka: az anyagnak alig 1%-át teszi ki. A színre vonatkozó — metaforikus — nevek: *Kávés*, *Bársony*, *Czigánylegény*, *Purdé*, *Szerecsen*; a jellegzetes jegyre: *Hókás*, *Szárcsa* (állattenyésztési szakkönyvek szerint a fehér ajkú lovat nevezik így, más források szerint a fehér orrú, ill. a fehér bokájú lovat; vö. Herman i. m. 351, Márton i. m. 30), i.: *Pantaloon* (az angoloknál olyan lovak elnevezése, amelyeknek a farán kerek fekete foltok vannak, vö. VK. 41). A testi megjelenésre, viselkedésre vonatkozó nevek a népi névadásban is megtalálhatók: *Gangos*, *Kényes*, *Nyalka*, *Pajkos*, *Pajzán*, *Vidám* (vö. Herman i. m.; Márton i. m.).

Némileg növekszik a leíró-jellemző nevek számaránya, ha ide számítjuk a versenylo legfontosabb tulajdonságára, a gyorsaságra utaló, mintegy 30 nevet: *Fürge*, *Illan*, *Tájfut*, *Tempó*, i.: *Fils du Vent*, *Hurry*, *Running Sister*, *Schnellläufer* — ide tartoznak a felszólító mondatnevek is, mint *Lódulj!*, *Menj már!*, *Rohanj!* stb.

A gyorsaságra való metaforikus utalásnak foghatjuk fel azokat a neveket, amelyeknek közszói jelentése valamely gyors mozgású — különösen repülni tudó — állat: *Gazella*, *Impala*, *Párduc*, *Szöcske*, *Gólya*, *Karvaly*, *Pillangó*, i.: *Greyhound*, *Fasan*, *Merle Blanc*, *Honey Bee* stb. De vannak olyan éppenséggel nem gyors mozgású állatokról elnevezett lovak is, mint *Medve*, *Mamut*, *Tücsök*, i.: *Dachs*, *Hummer*. Mintegy 50 állatnevet találtam, köztük egy „abszolút” lónevet: *Cheval*.

A kb. 40 növénynév közül metaforikus színmegjelölés lehet a *Dió* és a *Gesztenye*, és talán a sárga virágot vagy termést jelentő *Aranyeső*, *Kikerics*, *Pitypang*, *Sárgarózsa*, *Búzakalász*, *Gabona*, *Narancs* — bár tudvalevőleg a sárga ló nem sárga, hanem barna, és még kevésbé sárga a kikerics. A többi virágnév: *Amarillis*, *Dália*, *Muskátlis*, *Tubarózsa*, i.: *Lotos*, *Myrtle* stb. inkább kedveskedő hangulatú bóknév.

A bók- és kívánságnevek az eddigieknél népesebb csoportot alkotnak. Több mint 100 olyan szónevet lehet összeszámolni, amelynek közszói jelentése

valamely kedvező tulajdonság vagy értékes dolog: *Ajándék, Becses, Jeles, Kedvencz, Nagyszerű, Parádés, Világszép*, i.: *Darling, Fascinante, Golden Jewel, Tresor* stb. Kedveskedő, bókoló hangulatúak az alaktani vonatkozásban már említett birtokos személyragos, ill. birtokos névmásos nevek is: *Csillagom, Mindenem*, i.: *Mon Talisman* stb. Bóknevet kapott a magyar lósport két büszkesége, *Kincsem* és *Imperiál*. Az *Icipici, Koma, Kópé, Mákvirág, Naplopó* nevekben enyelgő kedveskedés érezhető. Jellegzetes kívánságnév a *Bajnok, Rekord, Recorder, Siker, Victoria*.

A bóknevekhez kapcsolódnak azok a nevek, amelyek embert jelentenek; mintegy a lónak emberi rangra emelése fejeződik ki bennük. A valóban bókoló jelentésűeken kívül (pl. *Szépfiú, Széplány*, i.: *Grand Roi, Sweet Girl*) még kb. 120 szónév sorolható ide: *Fruska, Kofaasszony, Legény, Öregúr, Szegénylegény*, i.: *Merrylass, Sennerin* stb. Ezek a nevek mindig információt közölnek az állat neméről. Mének nevében viszonylag gyakori névelem a *-fi* (pl. *Selyemfi, Világfi*), i.: *boy (Bright Boy, Poor Boy)*, kancák nevében a *-lány/-leány (Cigánylány, Varróldány)*, *-nő (Mixernő, Sógornő)*, i.: *girl (Blue Girl, Gipsy Girl)*. Az embert jelentő lónevek számát tetemesen gyarapítják a jelnevek és a kombinált nevek, amelyekről később lesz szó.

A bóknevek ellentéte az a kb. 20 név, amelynek közszói jelentése valamely kedvezőtlen dolog vagy tulajdonság, pl. *Áruló, Didergő, Riadalom, Unalom*, i.: *Infortuné, Traditore*. Különösen baljóslatú, ha egy versenyló *Izgulós, Makacs* vagy éppenséggel *Pókos*. Ezeket akár bajelhárító óvóneveknek tarthatnánk, de alig valószínű, hogy a lovak elnevezői ennyire járatosak lennének a névmágiában. A negatív jelentésű nevek közé tartozik a *Ne rohanj!* mondatnév.

A fennmaradó csaknem félezernyi névből már elég nehezen lehet jelentéstani típusokat kiszűrni. Szívesen neveznek el lovakat irodalmi, zenei, színházi és egyéb művészeti fogalmakról: *Ballada, Krimi, Basszus, Szoprán, Szimfónia*, i.: *Arlekin, Amoroso, Libretto, Ut Majeur ('C-dúr')* stb.; ezen belül külön kis csoportot alkotnak a hangszerek: *Fagott, Gong, Harmonika, Klarinét, Nyenyere*, i.: *Kettledrum, Kornett*, a hangszereken játszó zenészek: *Dobos, Sipos, Tamburás, Trombitás* és a táncok: *Fandango, Keringő, Palotás, Samba, Sirtaki, Tangó*. Az irodalmi, művészeti vonatkozások az átvitt tulajdonnevek között is nagy számban szerepelnek.

A lovaséletre, a lóversenyvilágra utló nevek: *Equipage, Kavalkád, Booky* (a *bookmaker* szó becézett alakja); versenyekről, versenydíjakról nevezték el a *Derby, Criterium, Frauenpreis* nevű lovakat, ezek a nevek tehát kívánságnevek is beillenek. A *Waldcanter* névben a *canter* könnyű vágatát jelent; a „kenterben nyer” kifejezés a lóversenypályákon kívül is meghonosodott.

Előfordulnak népnevek. Az *Arab* talán a ló származására utal, az *Indián, Irokéz, Tatár*, i.: *Don Kosak* nevekkal kapcsolatban arra gondolhatunk, hogy ezek lovas népek — de az *Illír, Inka, Skót, Tirpák* és *Vogul* merőben motiválatlannak látszik.

Italnevek: *Aszú, Rácürmös, Szükerbarát, Űjbor*, i.: *Absinth/Absent, Triplesec*. Gyógyszerek és mérgek nevei: *Adrenalin, Afium, Isztopirin, Koffein, Laudánium, Nikotin, Vitamin*; a legmeglepőbb az altatótól kölcsönzött *Tardyl*. (1975-ben egy *No-Spa* nevű kétéves is bemutatkozott.) Ez a csoport a márka-nevek révén az átvitt tulajdonnevekkel érintkezik.

Talán a legfurcsábbak az elvont jelentésű főnevek, amelyek természetes egyedek elnevezésére máshol alig használatosak: *Dicséret, Ifjúság, Küzdelem*,

Ítélet, Látszat, Magány, Vélemény, i.: *Libertas, Merriness, Verity*. A névadás legfőljebb intézménynevekben szokta felhasználni az elvont főneveket. A legabszurdabbnak a *Kitáblázás* és a német *Abfindung* nevet érzem.

2. Jelnevek. Így nevezzük azokat a tulajdonneveket, amelyeknek az adott nyelvi környezetben nincs felismerhető közszoói jelentésük. Ide tartoznak tulajdonképpen az idegen szavak is; ezeket mégis a szónevek között tárgyaltuk, egyrészt hogy a szónevek jelentéstani típusai jobban kidomborodjanak, másrészt mivel ezeknek egy része külföldi egyed neve, tehát a maga nyelvi környezetében világos jelentésű szónév. Mindenképpen jelnévnek tekinthetjük azonban az arab lőneveket, hiszen ezeknek a közszoói jelentését Európában vajmi kevesen értik — Czeglédy Károly tanár úron kívül, akinek e nevek magyarázatát ezúton is hálásan köszönöm. Az arab eredetű lőnevek száma 20 körül van, pl. *Gamil* (= *ġamīl* 'szép'), *Ghāzi* ('harcos'), *Harar* (= *harrār* 'tüzes'), *Farag* (= *farāġ* 'Allahtól küldött szerencsés véletlen, amely megment'), *Koheilan* (= *kuḥailān* 'szépszeműcske'), *Shagya* ('sas'), *Tajar* (= *ṭayyār* 'aki repül'), *Tharak* (= *tarrāk* 'amelyik elhagyja a többieket'). Amint látjuk, ezeknek a neveknek az etimológiai jelentése is beilleszkedik a bemutatott jelentéstani típusokba; hangalakjuk az európai átirásban többé-kevésbé eltorzult. Nagy részük arab személynévként is él, az európai nyelvekben azonban elsődleges jelnév számba vehetők.

Elsődleges jelneveknek tekintjük azokat, amelyekben nem ismerünk rá valamely más fogalmi kategóriában használt tulajdonnév (személynév, helynév stb.) átvitt használatára, pl. *Aruna, Cift, Gaga, Lan, Lilaline, Quéda, Quetta, Vax, Zella*. Ezek tulajdonnévi funkcióval felruházott önkényes hangsorok, vagy legalábbis annak látszanak. Nem kisebbíti a névalak önkényességét, ha felismerünk benne valamely névalkotási módot, mégpedig a szülők vagy a tulajdonos neve elemeinek felhasználását: *Tetratela* apja *The Tetrarch* volt (VK. 204), a német *Widschi* apja *Dschingis Khan*, anyja *Wildotter* (VK. 207); *Marcroix*, a hollandok kétszeres olimpiai bajnok military-lova nevét tenyészítője, *Marquis de Croix* után kapta (KAI. 211). Ide tartoznak az önkényesen módosított vagy továbbképzett — sőt eltorzított — hangalakú (idegen) közszók és tulajdonnevek, mint pl. *Fida, Flambonetta, Glorian, Joletta, Konotoppa, Marchiza, Mariolin, Nobila*. Egy barokk kori cseh főnemes, Kaunitz gróf méneskönyveiben Gerhard Eis ilyen neveket talált, mint *Walsteinio, Luthero, Scanderbego* (i. m. 35).

Az elsődleges jelneveknél jóval nagyobb, 1000 körül jár az átvitt tulajdonnevek száma. Emberi személynéveket a népi állatnévadás is felhasznál. Márton Gyula írja: „A falusiak véleménye szerint az egy ló kivételével (...) nem valami hízelgő az illetőre nézve, ha állat is viseli a nevét (i. m. 13). A Kolozs megyei Borsavölgyén a legelterjedtebb lőnevek közé tartozik a *Vilma, Julcsa, Bandi* és *Sári* (i. m. 8). A verseny- és sportlovak névanyagában nemcsak ilyen közönséges, népies nevek találhatók, mint pl. *Béni, Pali, Peti, Sanyi, Katika, Margit, Rozika, Tercsi*, i.: *Ferdl, Hans, Lisette, Maggie*, hanem ritkább, előkelőbb nevek is: *Arisztid, Lionel, Norbert, Tankréd, Adelaide, Estrella, Griseldis, Utrika* stb. Kedveltek a keleti nevek, elsősorban arabs lovak elnevezése: *Musztafa, Omár, Szulejmán, Sarah*, de az angol teliverek leszármazottaira is, hiszen ezeknek is az arabs az ősök: *Hasszán, Ibrahim, Szolimán, Mirjam*. A férfinevek természetesen méneket, a női nevek kancákat jelölnek, de az 1940-es években szerepelt egy *Pistike* nevű kanca is (VK. 210).

Meglehetősen gyakran kölcsönöznek személyneveket a mitológiából, történelemből, művelődéstörténetből, irodalomból, színművekből, operákból, filmekből. A mitológiai nevek között képviselve van a biblia (*Absolon, Delila, Iskariót, Lótné*), a görög (*Charon, Eros, Jason, Zeus*), a római (*Vénusz; Neptun* egy svéd, *Saturno* egy olasz, *Uranus* egy japán ló neve), az egyiptomi (*Hathor*), a germán (*Loke* svéd, *Wotan* német ló), a kelta-brit (*Hobgoblin* angol, *Klingsor* amerikai), a balti-óporosz (*Perkunos, Potrimpos* német lovak) és a múlt században feltételezett ősmagyar mitológia (*Ukkon*). Történelmi személynevek az ókorból: *Aspasia, Caracalla, Krózus, Nero, Seneca*; az ómagyar korból: *Ond, Botond, Juliánus*; az újkorból: *Napoleon*. Irodalmi alakok: *Ali Baba, Gulliver, Hamlet, Harpagon, Othello, Portos, Stibor*. Operai szereplők: *Aida, Amneris, Bartolo, Carmen, Figaró, Lakmé, Nabucco, Radames, Trisztán*. Filmhős: *Zorba*.

A lónévadásban felhasznált családnevek csaknem mind híres emberek nevei: *Blücher, Cagliostro, Caruso, Goldmark, Longfellow, Nostradamus, Pompadour, Thököly, Zápolya* stb. A század elején lovat neveztek el egy *Taral* nevű zsokéról: a két *Taral* együtt is nyert versenyt (KAI. 104). Híres futóbajnok nevét kapta *Nurmi* és *Iharos*. „*Nonius* Pedrót, az 1492—1577 között élt portugál matematikust az általa feltalált és róla elnevezett mérőműszernél is híresebbé tette a nevét viselő ló” — olvassuk egyik forrásunkban (ML. 10. Az 1816-ban Mezőhegyesre került *Nonius* neve átszármazott az általa alapított törzsre). A *Barinkay, Eboli, Faust* és *Templar* neveket irodalmi, színpadi, ill. filmalakoktól kölcsönözték.

Mintegy 30 ló kapott kételemű emberi személynevet: *Róbert Endre, Tövis Jankó, Henry Bassett, Louise Bonne, Margaret Song* stb. Ezek között is akadnak hírességek nevei: *Julius Caesar, Vak Bottyán, Patkó Bandi, Rózsa Sándor; Harry Hall*-t egy angol lófestőről nevezték el (VK. 135). Az *Eartha Kütt* nevű sportlóval kapcsolatban írják svéd gazdájáról: „Minden lovát egy-egy világhírű énekesről nevezi el, és biztosra vehetjük, nem kér tőlük erre engedélyt. Nem hihető ugyanis, hogy bárki élete értelmének tartaná, ha egy lovat neveznének el róla” (KAI. 259). A magyar közvélemény, úgy látszik, különösen érzékeny ebben a tekintetben. A milleniumi években botrányt váltott ki egy *Petőfi* nevű ló megjelenése a pesti turfon. A sajtó tiltakozott a nagy név profanizálása ellen, s a tulajdonos kénytelen volt lova nevét megváltoztatni: szellemesen a *Pardon* nevet adta neki (KAI. 78). Érdekes, hogy az utcáknak, hajóknak, intézményeknek híres emberekről való elnevezését a közvélemény korántsem tartja profanizálásnak, hanem ellenkezőleg, szinte kötelező dicsőítésnek; vajon egy szép, nemes állat miért méltatlanabb a fényes személynévre, mint holmi piszkos utca vagy mozi? Arról is van tudomásunk, hogy a személyről (igaz, nem híres emberről) való elnevezést egyenesen meg-tiszteltetésnek szánták, és így is fogadták: Blaskovich Ernő, a legendás Kincsem gazdája, több évtizednyi távolban két lovának adta a *Miczi* nevet egy hölgyismerőse tisztelőére, akinek olyan színű volt a haja, mint a szép pej csikó szőre — a másodiknak azért, mert az immár megöszült asszony „kedves kacérsággal” megkérdezte tőle: „...ugye, már nem nevezné el rólam a kedvenc lovát?” (VK. 52.)

Gyakori a földrajzi nevek felhasználása. Vannak város- és községnevek, pl. *Borszék, Debrecen, Igal, Léva, New York, Sorrento, Tokio, Verdun*; folyónevek: *Garam, Ipoly, Rába, Szamos, Volga, Niagara* (ezekhez azonban tudommal nem fűződik olyan babonás hiedelem, mint a folyónevekből lett kutya-

nevekhez); hegynevek: *Bakony, Vihorlát, Matterhorn, Simplon*; országnevek: *Germania, Hollandia, Irán, Uruguay*; megye- és tartománynevek: *Hont, Nógrád, Lincolnshire, Umbria*; sziget- és félszigetnevek: *Adakaleh, Bali, Crimea, Kreta*; városrésznevek: *Rózsadomb, Sasad, Zugliget, Soho*; kontinensnevek: *Afrika/Africa, Európa*. A földrajzi nevek egy része a ló szülőhelyére utal: *Kisbér, Tallós, Oroszvár* (VK. 219); *Fenék* sem valamely alantas testrészről, hanem Festetics Tasziló fenékpusztai ménéséről kapta a nevét (VK. 213). Az *Epsom* és a *Hamburg* név klasszikus lóversenyek színhelyének neve.

Az eddigieknél kisebb arányban, de találunk más fogalmi kategóriákból kölcsönzött tulajdonneveket is. Az 1827-ben rendezett első magyar lóversenyen Wesselényi egy *Al-Borak* nevű kancát futtatott (KAI. 59): ez volt a neve Mohamed próféta lovának, amelyről Madách is megemlékezik a Tragédia falanszterjelenetében: „Ez ló, de korcsult fajta, mondhatom. Más állat volt ám hajdan *Al-Borak*.” Ebben az esetben tehát a lovat egyenes névátvitellel lóról nevezték el. Irodalmi állatfigurák egyedi neve *Atta Troll* és *Bambi*. Épületnevek: *Citadella, Gloriette, Notre Dame, Wahnfried*; múzeumról nevezték el *Ermitázs*-t és *Pradó*-t. Vendéglátóipari intézmények nevei: *Márványmenyaszszony, Negresco, Pilvax, Savoy*; közlekedési vállalatoké *Mávaut* és *Sabena*. Van néhány márkanév: *Nivea, Regalia, Packard, Trabant*; *Campari* és *Johnnie Walker* italmárkák — fentebb említettük a közzsói italneveket és a gyógyszerneveket, amelyek között szintén volt márkanév (*Isztopirin, Tardyl*). Az „egyéb” kategóriájú átvitt tulajdonnevek közé soroljuk azokat a közzsói vagy félig közzsói kapcsolatokat, amelyekben irodalmi művek, színdarabok, operák címekre ismerünk rá: *Néma levante, Nótás kapitány, Piros bugyelláris, Vén gazember*, i.: *Flying Dutchman, Regimentstochter*; a *Love Story, Szevasz Vera, Villa negra* nevek filmcímek; egy amerikai sportló *Swing Low* neve egy ismert spirituálé címe.

3. Jelnévi és közzsói elemből kombinált nevek. Néhány lónév földrajzi névnek a képzős származéka: *Spártai, Verpeléti*, i.: *Atlantic, Napolitana, Nevadian, Transylvanian*, illetőleg közzsóval való összetétele: *Budagyöngye, Tápiógyöngye* — mindkét név jelnévi eleme a születés helyére utal: az elsőnek viselője — Kincsem elsőszülötte — a budai Déli pályaudvaron jött a világra egy tehervagonban (VK. 182), a második a tápiószentmártoni ménésben (VK. 204). Emberi személynév közzsói jelzővel — a ragadványnévszerű állandó jelzős, történelmi vagy irodalmi eredetű *Vak Bottyán, Szép Ilonka* típuson kívül, amelyet a kételemű személynévek közé számítottunk —: *Pretty Polly, Royal David*. Jóval több az emberi személynév, ill. családnév valamely szokásos közzsói névkiegészítővel: *Gergely vitéz, Gizi néni, Ödön bácsi*, az irodalmi eredetű *Nosztty fiú*, de főként olyan névkiegészítőkkel, amelyek társadalmi, nemesi vagy katonai rangot fejeznek ki: *Bánk bán, Simon bán, Igor herceg, Imre király, Pomádé király, Nemo kapitány* (csupa irodalmi, operaszínpadi, ill. történelmi név). Az idegen nevek között még feltűnőbb ez a névtípus: *Count Zdenko, Doctor Rice, Don Juan, Donna Christine, General Peel, King Rob, Master Rufus, Mr. Spokes, Princess Catherine, Roi Herode, Sergeant Murphy, Sir Hercules*. 11 ló „lady”, pl. *Lady Anne, Lady Florence, Lady Marjorie, Lady Wentworth*; 6 „lord”, pl. *Lord Clive, Lord Kitchener Lord Udo*; 4 „miss”: *Miss Budweiser, Miss Harriet, Miss Furey, Miss Gratwicke*; 6 pedig „prince”: *Prince Grégoire, Prince Leander, Prince Pinaud* stb. Noha számszerűleg ez a névtípus nem tesz ki többet az

egész anyag 2,5%-ánál, a benne megnyilvánuló névadási szemlélet, amely a lovat nem egyszerűen embernek, hanem magas rangú, előkelő embernek tekinti, annyira jellegzetes, hogy a lónévadás egyik fő típusának tekinthetjük.

A jelnévi és közszói elemből kombinált lónevek másik sajátos típusát az angol telivértenyésztés őskora mutatja fel. A világ valamennyi telivérjének ősei azok az arab, török és berber lovak, amelyek a XVII—XVIII. században Angliába kerültek. Ezeknek rendszerint olyan nevet adtak, amelyek a tulajdonos nevéből és a származást megnevező népnévből állnak: *Byerley Turk*, *Darley Arabian*, *Godolphin Arabian* (PRV. 201; más forrás szerint *Godolphin Barb*, VK. 219); a kancák nevében a *mare* 'kanca' megjelölés is szerepelt, pl. *Layton (Violet) Barb Mare* (VK. 212). *Belgrade Turk* nevének jelnévi eleme arra utal, hogy Belgrád ostrománál zsákmányolták (PRV. 201). A *Places White Turk* (VK. 212) névben színmegjelölés is szerepel; a tulajdonos nevének lószínnévvel való kombinálását még számos angol lónál megtaláljuk: *Bay Layton*, *Chestnut Layton* (1700 körül, VK. 212), *Bay Ronald*, *Dark Ronald* (1900 körül, VK. 32). Népnévi elem szerepel egy másik híres nemesvérű lófajta ősapjának nevében: *Turkmain Atty* a trakehneni porosz királyi ménes törzsménje volt 1800 táján (PRV. 179). A türkmén ló az ókorban „baktriai”, a középkorban „turáni” néven volt ismeretes; minden nemes fajta őstípusának tartják (PRV. 32—43).

III. Névadási szokások és rendszerek

Elvben minden lónak van neve. Az egyedi névvel való azonosítást és megkülönböztetést megkívánja mind a törzskönyvi nyilvántartás, mind a ló megszólítása, a munka, idomítás közben szükséges kapcsolatteremtés, ha szabad így mondani: kommunikáció. Mégis találunk a törzskönyvi bejegyzésekben egyedi név nélkül nyilvántartott lovakat. Kincsem családfáján az ősananyák nagy része egészen a XVIII. század végéig csak „kanca”-ként van feltüntetve (VK. 212). Ma is csak a törzs nevével és számjelzéssel jelölik az arabs anyakancákat, pl. 58. *O'Bajan XIII.*, 173. *Shagya XXXIX.*, 36. *Shagya XXXVI.* (PT. szept. 15. A törzsnevek különben, amelyek az arabs-, a lipicai- és a félvértenyésztésben használatosak, a törzsalapító lovak egyedi neveiből lettek.) Még a XIX. század végi versenyprogramokban is szerepelnek névtelen lovak, pl. „2é. p. k. [= kétéves pej kanca] ap[ja] Kettledrum, a[nyja] Erzsébet” (VK. 150); egy angol programból: „Mr. W. Frankish's b. f. [= bay filly 'pej kancacsikó'] by Wenlock—Confiscation” (VK. 105). A fiatal állatot tehát csak a szülők és a tulajdonos nevével jelölték, egyedi nevet később adtak neki; a népi állattartásban is az a szokás, hogy az állatot nem újszülött korában nevezik el, hanem csak akkor, amikor már kifejlődtek névadási indítékként felhasználható jellemző sajátosságai (vö. Márton i. m. 10—1). Amint láttuk, a verseny- és sportlovaknak jellemző tulajdonságról való elnevezése elég ritka; a kései névadásra éppen olyan példákat tudunk, amikor a név már a csikó születésekor adva volt: a múlt század utolsó évtizedeinek két híres derbynnyerő lovát, *Kisbér*-t és *Tallós*-t szülőhelyéről nevezték el közvetlenül a derby előtt, tehát hároméves korában (VK. 69—70, 87).

Előfordulnak névváltoztatások is. Kincsem anyai nagyapjának, *Cotswold*-nak a neve kétéves korában *Tithonius* volt (VK. 46). A névváltoztatás oka gyakran az, hogy a ló más országba, más nyelvű környezetbe kerül: így lett

az ír származású *Mr. Spokes*-ból Magyarországon *Pókai* (KAI. 195), a magyar *Kopó*-ból a németeknél *Litho* (KAI. 211), *Huszonegy*-ből az olaszoknál — szó szerinti névfordítással — *Ventuno* (KAI. 256); a német *Waffenehre* nevet a Szovjetunióban nemcsak idegen hangzása, hanem kellemetlen germán kardcsörtető hangulata miatt is jónak látták megváltoztatni: az új név a szülők, *Lamos* és *Waffenweihe* nevének kezdő szótagjaiból alkotva *Lawa* lett (VK. 208). Kincsem testvérét, a tápiószentmártoni Blaskovich-ménésben nevelt *Szent Márton*-t azért fosztották meg dicsőséges szülőhelyére és a lovas szentre utaló díszes nevétől, mert méltatlannak bizonyult rá; sorozatos kudarcok után kocsiló lett belőle, s a vulgáris *Marci* nevet kapta (VK. 219). A *Petőfi* — *Pardon* névváltoztatás históriájáról fentebb már szóltunk.

Mind a névtelenség, mind a kései névadás és a névváltoztatás tényei azt a feltételezést sugallják, hogy a lónak van egy nem hivatalos neve is, amelyen szólítják, s amelyre ért. Nem is nagyon valószínű, hogy a magyar lovas, idomár vagy gondozó *Swashbuckler*, *Lacramioara* és más nehezen kiejthető neveken szólongatja a kezére bízott állatot. Forrásainkban sajnos csak egy adat van arra, hogy a lónak szólítónevet adtak, s történetesen olyan esetben, amikor a hivatalos név is egészen természetes, épkézláb: a sárga szőréről elnevezett *Aranyos*-t *Sori*-nak becézték (KAI. 226—7). Talán a fentebb idézett, XVII. századi *Layton* (*Violet*) *Barb Mare* névben is nem hivatalos szólítónév volt a zárójelbe tett (*Violet*).

Aki a verseny- és sportlovak névanyagán gyakorisági vizsgálatot akarna végezni, zavarba jönne: a neveknek mintegy 96%-a csak egyszer fordul elő; az elnevezők minél nagyobb változatosságra törekzenek. Egy-egy ivadéksoron belül a tudatos névismétlést római számmal jelzik, ami ugyancsak névelemnek számít, pl. *Vilma II.*, *Monjoie III.*, *Papillon XIV.*, *Juli XXX*. Véletlen névazonosságot mindössze 60 esetben találtam — tekintve, hogy a gyűjtött anyag térbeli és időbeli határai igen tágak, ez valóban nem nagy számarány —: a *Mirjam*, *Talisman*/*Talizmán* és *Torreador*/*Torreádor* névnek három-három, a többinek (pl. *Ábránd*, *Elemér*, *Honleány*) két-két viselőjét tudtam megkülönböztetni.

A változatosság igényét kiegészíti az a régóta érvényesülő törekvés, hogy a vérségi kapcsolatban álló vagy egy ménésben, egy istállóban tartott lovaknak valami módon összecsengő neveket adjanak. A más vonatkozásban már említett barokk kori Kaunitz-istállóban a *Putana* nevű kanca csikója *Putanella*, *Fridlandiá*-é *Fridlandina*, *Codabellá*-é *Codalonga* volt (vö. Eis i. m. 36. Az utóbbi névpár a kor lódivatját, a hosszú, dús farkú spanyol-nápolyi lovat jellemzi). *Furioso*, a róla elnevezett mezőhegyesi törzs 1835-ben született őse a nevét anyja, *Miss Furey* után kapta, testvérét pedig *Furiosissimá*-nak hívták (ML. 10). *Kincsem* ivadéka volt többek között *Kincsór* és *Kincs* (1880-as évek). *Budagyöngyé*-től született *Tápiógyöngye*, ettől *Búzakalász*, ettől *Búzakincse*: az utolsó név visszacseng *Kincsem*-re, az ükanyára (VK. 204). *Buccaneer* ivadékai között volt *Grand Buccaneer* és *Mlle Buccaneer*. A *Némofi* és a *Friar's Daughter* név pedig szabályszerű patronimikon.

Századunkra kialakult és általánossá vált az a névadási rendszer, hogy az ivadék olyan nevet kap, amelynek kezdőbetűje azonos valamelyik szülő nevének kezdőbetűjével. A felszabadulás után újjászervezett magyar telivértenyésztésben törvényszerűen mindig az azonos nemű szülő nevének kezdőbetűje öröklődik, pl. a *Spontán* nevű mén apja *Spalato*, a *Berenice* nevű kanca anyja *Berolina* (PT. jún. 23). Ennek az elnevezési rendszernek fontos infor-

mációs értéke van: a pesti lóverseny-látogató tudja, hogy az I és N betűvel kezdődő nevű ménnek a „legjobb családból való” lovak, *Intermezzo II.*, *Imi*, *Imperiál*, ill. *Nostradamus*, *Nemo kapitány*, *Norbert* véréből, és nem lepődik meg, ha a legjobb háromévesek versenyén, a derbyn a nyolc induló mén között három I és négy N betűs nevet talált: *Íjász*, *Imre király* (apjuk *Imperiál*), *Irhás* (apja *Irha*), *Napfény* (apja *Imperiál* vagy *Nemo kapitány*; a „pater” olykor a lovaknál is „incertus”), *Néma levante* (*Nemo kapitány*), *Nobleman*, *North* (*Nostradamus*) (PT. uo.). Németországban a *Winnica* nevű kanca leszármazottai nevezeteseek: *Wahnfried*, *Waffenart*, *Wappenau*, *Waldcanter*, *Wicht* stb. (VK. 207; ménék, kancák vegyesen: az öröklődő kezdőbetű nincs a nemhez kötve). — A galoppversenyeken szereplő félvérek nemükre való tekintet nélkül anyjuk nevének kezdőbetűjét öröklik; sok közöttük a Cs betűs (pl. az 1974. máj. 30-i „nyeretlen félvér kétévesek versenyén” 12 induló közül 7: *Csitrá*, *Csalóka*, *Csetres*, *Csányi* stb.; *Csapodár*, *Csillag* stb. nevű anyáktól), így ennek a kezdőbetűnek is megvan az információs értéke.

Az ügетőlovakat nem származás, hanem évjárat szerint nevezik el azonos kezdőbetűjű nevekkel, a név tehát az életkorról tudósít. 1950-ben kezdték az ábécét és 1971-ben érték a végére: az 1974. évi háromévesek Z betűsek (*Zaréma*, *Zoli*, *Zénó*, *Zöldfülű*), a kétévesek ismét A betűsek (*Ancona*, *Alamuszi*, *Ábel*, *Api*; PT. júl. 14.). Ez az elnevezési rendszer a katonai ménesektől indult ki (vö. Eis i. m. 37).

Sajátos névalkotási mód, hogy a szülők nevének kezdő szótagjait össze-forrasztják. Ilyen a *Wildotter* és *Dschingis Khan* nevekből alkotott *Widschi*, a *Lampos* és *Waffenweihe* nevekből alkotott *Lawa*. Magyar anyagban ez a kontaminációs eljárás motiválatlannak tűnő szóneveket eredményez: *Róbert Endre* és *Volga* fia *Rovó*, *Fapipa* és *Campanulla* fia *Fakampó* lett.

A hangalaki összecsengés mellett néha jelentésbeli érintkezés vagy asszociációs kapcsolat is felfedezhető a rokonok vagy istállóársak nevei között. Számlázó anyja *Felírónő*, *Sztriptíz* anyja *Pucér*, *Ucabál* anyja *Festival*, *Üröm* apja *Ezerjő*, anyja *Mustár*, *Fapipa* testvére *Makrapipa*; különböző nyelvű nevekben még teljes jelentésazonosság is akad: *Soror* lányai *Schwester* és *Sister*. Jelnevek között is vannak ilyen érintkezések: *Dschingis Khan* apja *Tamerlane*, *Tomaj* anyja *Csopak*, *Ermitázs-é Prado*. Jelnév és szónév között: *Carmen* anyja *Cigánylány*. A névstílus egységére törekedtek az 1920-as évek elején fennállt bakonypölöskei ménesben, ahol a lovaknak csupa latin nevet adtak: *Babinus*, *Vatinus*, *Androclus*, *Aurelianus* (KAI. 177).

Az ügетőlovak között van *Elton Hanover*, *Ford Hanover* és *Hugo Hanover*: a név második, közös eleme öröklődő, családnévszerű. Ilyen kételemű névrendszer, amelyben a névnek csak egyik eleme jelöli magát az egyedet, a másik közös a család, leszármazási vonal vagy törzs számára, a lóvilágnak egy sajátos, „kiváltságos osztályában” alakult ki. Bécs egyik nevezetessége a Spanische Reitschule, amelynek számára évszázadok óta tenyésztik és idomítják a lipicaiakat az úgynevezett spanyol magasiskolára. Ezeknek a lovaknak, ahogy az a Burg istállójában elhelyezett emléktáblákról leolvasható, ilyen nevük van: *Favory Stornella*, *Maestoso Borina*, *Neapolitano Sardinia*, *Pluto Theodorosta* stb. Itt a név első eleme az öröklődő „családnév”, a törzs neve. Családnévszerűen stabilizálódott a tulajdonos neve a *Bay Ronald*, *Dark Ronald* típusú angol telivérnevekben is. (A kutyatenyésztésben általánossá vált kételemű névrendszerben a stabil elem, a kennelnév nem a család, hanem a tenyészet neve.)

IV. Lónevek az átvitt névadásban

Láttuk az eddigiek során, hogy kiről és miről szoktak lovakat elnevezni: történelmi személyekről — bár ettől a magyar közönség idegenkedik —, mitológiai és irodalmi alakokról, irodalmi és színpadi művekről, földrajzi objektumokról, ital- és gyógyszermárkákról stb., még lóversenyekről is. Ha mármost azt vizsgáljuk, hogy milyen fogalmi kategóriába tartozó dolgokat szoktak lovakról elnevezni, első helyen a lóversenyeket, versenydíjakat találjuk, s ebben bizonyára nincs semmi meglepő. Az 1974. aug. 20-i galoppverseny-nap műsorán szereplő *Rendes handicap*, *Árkász handicap*, *Hellas handicap*, *Alabárdos handicap*, a júl. 14-i ügetőprogram *Ipse, Tóbiás, Erliane, Andal, Ráma handicap*-je csupa jeles versenyló emlékét őrzi. Lovakról neveztek el egy sor ügető-versenyistállót: *Öcskös, Fortuna, Baka, Meridian, Ipoly, Iluska istálló* stb.

Ezen kívül csak szórványos adataink vannak a lónevek átvitt, emlékeztető funkciójú felhasználására. Egy *Amato* nevű angol lóról kocsmát neveztek el Epsomban (KAI. 161). *Kincsem-palota* néven emlegették Blaskovich Ernő Reáltanoda utcai lakóházát (VK. 34—5). A legnagyobb megtiszteltetés kétségkívül a lótörténelem első nagy alakját, *Bukephalos*-t érte: az ő emlékére alapította és róla nevezte el Nagy Sándor Indiában *Bukephala* városát (PRV. 58).

J. Soltész Katalin

Még egyszer a kutyanevekről

A Nyelvőr régi példányait lapozgatva újból a kezembe került J. Soltész Katalin „Kutyanévek, 1969” című tanulmánya (Nyr. 94: 291), amelyet annak idején nagy érdeklődéssel és sok haszonnal olvastam — úgy is, mint kutya-barát és úgy is, mint műkedvelő nyelvész. A szövegben és a lapszéleken látható ceruzás megjegyzéseim azonban emlékezetembe idézték, hogy úgy éreztem: bizonyos részleteihez észrevételeket kell fűznöm, kiegészítenem és kijavítanom. Jobb későn, mint soha — hadd teszek most eleget ennek az akkor magamra rótt feladatnak; a késedelem, tekintve a téma igazán nem nagy jelentőségét, aligha ártott meg bárkinek is. Hogy azonban mégis szeretnék rá visszatérni, hadd mentsem azzal, hogy mivel valószínűleg jóideig nem kerül újból szónyegre ez a kérdés, sokáig J. Soltész Katalin tanulmánya marad az egyetlen forrás — nem maradhat tehát kommentár nélkül az, ami arra szorul, sőt egyenesen kihívja azt.

I. A szerző láthatóan felkészülten fogott munkához, mégis van egy kérdés, amelyben nem tud eligazodni; egy helyen ezt nyíltan be is vallja. Ez pedig a kutyák „családneve”: a kennelnév.

„Többnyire azonos kennelnevet viselnek az egy anyától — csaknem mindig az egy anyától egy apától — és kivétel nélkül az egy alomból való testvérek” — írja (299). Ez így nem mindig helytálló. Természetesen, ha az anyakutyát — mondjuk első vagy második almának világra hozatala után — eladják egy másik tenyésztőnek — ami ritka és meglehetősen kegyetlen dolog! —, akkor a következő alomból származó kölyköknek az új tenyésztő nyilván a maga kenneljének a nevét adhatja. De ritka kivételeket nem tekintve

— és esetleg ennek feltüntetésével — helyesebb úgy fogalmazni, hogy ugyanannak az anyának a kölykei ugyanazt a kennelnevet viselik. Az apakutya szerepe a névadás szempontjából elhanyagolható: az egy anyától és egy apától származó utódok nem az apa, hanem az anya azonossága miatt viselik ugyanazt a nevet, éspedig nem „csaknem” mindig, hanem általában.

„Az azonos kennelnév — írja az előbb idézett mondat után J. Soltész Katalin —, akárcsak az emberi családnév, nem jelent feltétlenül vérrokonságot, sőt még fajtaazonosságot sem”, és ezt példákkal is illusztrálja. Ez így is van — de azért valamiféle „rokonság” az azonos kennelnevű, különböző fajtájú kutyák között mégis van: ti. az, hogy azonos a tenyésztőjük. Szerzőnk is idézi — helyesen —, hogy „a kennelnév megegyezik a kennel — a kutyatenyésztő telep — elnevezésével”. Vagyis a kutyatenyésztő telepnek a neve a kennelnév. Így érthető különböző fajtájú kutyák azonos kennelneve is: akad olyan tenyésztő, habár nem sok, aki többféle kutyafajtát is tenyészt egyidejűleg, vagy áttér egyiknek a tenyésztéséről a másikéra, és ilyenkor is megtartja esetleg már hírnevet szerzett kenneljének a nevét. Akad olyan tenyésztő is, aki négyféle fajtájú kutyát tenyészt.

„Samara Colorados nevében — írja a szerző — nem tudom megkülönböztetni a kennelnevet az egyedi névtől (bevallom, nem ez az egyetlen eset).” Sajnos, nem közli, hogy a feldolgozott 1969 szeptemberi nemzetközi kutya-kiállítási katalógusban hol szerepel ez a név, így nem tudom én sem, azonban a probléma mégsem megoldhatatlan. Dr. Sárkány Pál, a Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesületének (MEOE) elnöke levélbeli kérdésemre egyebek között ezt írta: „A kennelnév (vezetéknév) a kutyánál szerepelhet elsőként és utána következnek az utónevek, esetleg több, az új tulajdonosok által hozzáíratott hívónév is. Magyar kennelnév esetén ugyanúgy, mint az embereknél, az első a vezetéknév, a továbbiak az utónevek. Idegen nevek használata esetén fordítva: az utolsó a vezetéknév.”

A kennelnevek körüli félreértést világosan elárulja a cikk következő részlete is: „A 2337 kutya közül 138-nak egyelemű neve van, tehát nincs kennelneve [...] 10-nek a neve egyedi névből és hívónévből áll [...] tehát ezeknek sincs kennelnevük.”

Önkéntelenül is fölmerül a kérdés: hogyan nincs kennelneve egy kutyának? (Annak megállapítására, hogy a másodikként említett csoportba tartozó tíz kutya kételemű neve egyedi és hívónév-e vagy két hívónév, pontosabb adatok — oldalszám stb. — híján nem volt módom. Azt, hogy ez utóbbiak neve nem kennelnév, elhiszem a szerzőnek, hiszen nyilván az anya nevének hiányából következettett rá.) Vajon a kennelnév nélküli kutyák „rózsabokorban jöttek a világra”?

Ezzel eljutottunk egy olyan kérdéshez, amelynek megválaszolása nélkül folyóiratunk még ideiglenesen sem tekintheti lezártnak a névkutatásnak ezt a területét. Szeretném ennek rövid megvilágításával kiegészíteni J. Soltész Katalin cikkét.

A kennelnév nélküli kutyáknak úgynevezett B-törzskönyvi kivonatuk van. Kiállításon fajtakeverékeket (korcsokat) nem szabad kiállítani. Előfordul azonban, hogy vagy egy szemmel láthatóan fajtatiszta kutyának elvesznek az iratai (pl. tudok egy esetről, amikor valaki barátjánál hagyta vemhes nőténykutyáját, külföldre utazott, majd onnan nem tért vissza), vagy — ami gyakoribb — a kutya vész el, kerül valakihez és semmiképp sem lehet felkutatni a gazdáját. Hadd idézzem ismét dr. Sárkány Pált: „A B-törzs-

könyv célja az, hogy származásukra vonatkozóan ismeretlen (bármilyen körülmények között elveszett), de fajtájuknak megfelelő küllemmel rendelkező kutyák bevonhatók legyenek a tenyésztésbe. Itt ismeretlen lévén a tenyésztő neve és a tenyészet helye, kennelnév nem szerepel.” A B-törzskönyvezés szakértői vizsgálat alapján történik; az ilyen kutyáról bizvást elmondhatjuk, hogy nem öröklés útján jutott igazoltan fajtatiszta származásának igazolásához, hanem — a „self made man”-ekhez hasonlóan — „self made dog” . . .

2. Ennyivel kívántam helyesbíteni és kiegészíteni J. Soltész Katalin tanulmányát. De hadd mondok el még valamit, ami talán kellemetlen lesz, de ez az igazság, ki kell mondani. Teszem ezt a nélkül, hogy bárkit is személyében meg akarnék bántani vagy akár csak bírálni is; nem a hibázót, hanem a hibát bírálok.

Sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy ebbe a cikkbe, amelynek szerzője pedig időt és fáradságot nem kímélve elmélyülten tanulmányozta a kutya neveket és a kutyák elnevezését, és a láthatóan kedvvel és odaadással készült tanulmány figyelemre méltó észrevételekben gazdag, sokáig idézendő kútforrása lesz ennek a kérdésnek —, mondom, még ebbe a cikkbe is beszívárgott valami abból a kutyatartás- sőt kutyaellenes szemléletből, hangulatból, amelynek az utóbbi években bekövetkezett — egyáltalában nem spontán! — elterjedése annyi keserűséget szerzett a kutyabarátoknak.

Lehetséges, hogy ez az állításom meglepőnek fog föltűnni egyesek szemében, ezért hadd bizonyítsam a cikkből idézett — és szerintem jellemző — részletekkel ennek a szemléletnek a jelenlétét.

Szerzőnk egy helyen, a kennelneveket felsorolva „romantikus, sőt nem-egyszer szenvelgő csengésű nevek”-ről beszél. Ma a „romantikus” sem hangzik éppenséggel hízelgően, a „szenvelgő” viszont már félreérthetetlenül rosszálló, elítélő. Pedig hát nyilvánvaló, hogy nem könnyű új, jellemző kennelneveket alkotni, és ez kényszeríti a tenyésztőket a Bükkaljai, Királydombi, Duna menti, Árpádligeti és hasonló nevek kiagyaltására. Hogy azonban ezek romantikusak vagy éppenséggel szenvelgőek volnának, azt legyen szabad — még a „de gustibus non est disputandum” elvének tiszteletben tartása mellett is — kétségbe vonnom. E nevek némelyike — ha ismerjük eredetét — találónak, egyenesen szellemesnek nevezhető. Például megemlítem a magam kutyáját, amely (vagy „aki”?!) a *Paplaki* kennelnevet viseli, s valóban paplakban látta meg a napvilágot, mert anyja a cinkotai evangélikus lelkész kutyája volt.

Másutt J. Soltész Katalin azt írja, hogy „azok a kételemű kennelnevek, amelyeknek első eleme -i képzős, úgy hatnak, mintha predikátumos nemesi nevek volnának”. Eddig még csak „kispolgárisággal” vádolták meg újság-cikkeken a kutyatartókat (ez korunk egyik dzsókorszava: mindenre rámondják, ami valakinek nem tetszik). Ez az első eset, hogy már a történelem által elsodort nemességgel való burkolt szimpátiára tett célzást olvasok. Nagy kár lenne, ha ez a gondolat elterjedne, annál inkább, mert a felhozott példák egyáltalában nem meggyőzőek. A nyelvész nálam jobban tudja, hogy a *Dobsinai Csengőbibí Bende-guz* nem tűnik föl predikátumos névnek, hiszen a nemesi előnevet mindig kisbetűvel írták; még kevésbé minősíthető ilyennek a *Gyergyói-Gyopár Alexandra*, mert a nagy kezdőbetű és a kötőjeles egybeírás egyaránt ellentmond a nemesi előnév írásmódjának.

Ugyanebbe az irányba lép egyet előre (?) szerzőnk azzal a megjegyzéssel, hogy „némely kennelnév nem álcázza magát magyar mágnás, német

junker vagy angol lord nevének". Vagyis most már a tenyésztőkre nemcsak a magyar köznemességgel, hanem a hazai és külföldi főnemességgel való szimpatizálás, az irántuk táplált, nem is rejtett nosztalgia vádját is rásüti — akár akarta ezt a szerző, akár nem: a mai, kutyaellenes közhangulat ezt (szívesen és ellenséges agitációja céljaira) így értelmezi.

Az utolsó lépcsőfok — és egyben állításom utolsó, bár a teljesség igénye nélküli bizonyítéka — ez a kitétel: „kutyaarisztokraták” (302). Aligha kell bizonyítani, hogy szocialista társadalmunkban, amelynek központi eszméje a demokratizmus, minden, ami ezzel annyira ellentétes és ellenséges, mint az arisztokrácia vagy az arisztokratizmus (mint magatartás és szemlélet), az súlyosan megbélyegzett, erkölcsileg és politikailag egyaránt. Az újságokban megjelenő kutyaellenes cikkeknek és olvasói leveleknek, amelyek nem hogy „a demagógia határán járnak”, hanem azt már jócskán át is lépik, egyik állandó fogásuk, hogy a törzskönyvet a főnemesség egykori jegyzékéhez, a góthai almanachhoz hasonlítják; mulatságos, milyen szent borzadállyal írják le a „törzskönyvezett” szót. Pedig — ha már szabad valamihez hasonlítani — legföljebb az anyakönyvhöz hasonlítható a törzskönyv, ámbár a hasonlat sántít, mert minden embert anyakönyveznek, viszont a törzskönyvbe csak fajtatiszta kutyákat jegyeznek be. „A törzskönyv — írta már többször idézett levelében dr. Sárkány Pál — minden tenyészállat számára legfontosabb értékmérő bizonylat; a céltudatos tenyésztéshez nélkülözhetetlen bármilyen állatfaj vagy fajta esetén. Az elődök, az oldalági leszármazottak, valamint az utódaik lényeges, értékmérő tulajdonságainak ismerete, különösen a modern biológiai, genetikai és átöröklési kutatásokhoz nélkülözhetetlen. A kutyák és más állatok származásának nyilvántartása genetikai célú, tehát semmiféle összefüggésben nincs azok 'előkelőségének' jelzésével. A teljesítmények adatai viszont az egyed értékmérői, tulajdonságairól az egyedül útbaigazító hivatalos okmány a tenyésztő számára. A származástan, örökléstan és genetika több mint 100 éve használja a törzskönyvet. Hazánkban ezt a munkát Széchenyi István, Herman Ottó, Újhelyi Imre, Wellmann Oszkár indították el.”

Mint dr. Sárkány Pál is utal rá: minden más tenyésztett házi- és haszonállatot is törzskönyveznek; törzskönyvezett állatok tartása népgazdaságilag hasznos és kívánatos. Amikor az újságok hírt adnak arról, hogy egy-egy termelőszövetkezet vagy állami gazdaság teljes szarvasmarha-állománya már törzskönyvezett állatokból áll, akkor ezért dicsérik — és ilyenkor senki nem emleget „marhaarisztokraták”-at meg a góthai almanachot.

Hangsúlyozom: nem a szerzőt, hanem hibáit bírálom. A szerző jóhiszeműségét nem vonom kétségbe: aligha lehet kutyaagyúlóló, ha vállalkozott egy ilyen tárgyú tanulmány megírására. Éppen ezért tanulságos rámutatni, hogy — divatos kifejezéssel élve — hogyan „gyűrűzik be” írásába, fogalmazásában tetten érhetően egy hibás és káros szemlélet.

Pető Gábor Pál

Roosevelt, vagy az idegen személynévek kiejtése

Régebben mi magyarok sem törődtünk túlságosan sokat az idegen személynévek pontos kiejtésével, hanem jószándékkal átformáltuk ezeket a neveket hangképzési rendszerünknek, illetve az akkori tudásunk szerinti olvasatnak megfelelően. Így lett *Calvin*-ből *Kálvin*, *Capistrano*-ból *Kapisztrán* stb. Ha nem így lett volna, akkor a *makadám* „mekedöm” lett volna, a *martinacélgyártás* szó első tagját a névadó francia mérnök neve szerint franciásan ejtenénk ma is, és a példákat még hosszan sorolhatnók. A XX. század elejéig a keresztnéveket is lefordítottuk. A magyar keresztnév természetesen a második helyre került. Az át nem írt idegen személynévet gyakran betűjejtéssel magyarosan olvastuk. Így magyarosodott meg a francia *Verne Gyula* a *Jules Verne*-ből, a német *May Károly* a *Karl May*-ből stb.

A nagy nemzetek fiai ma sem törődnek sokat azzal, hogy más népek személynéveit pontosan vagy legalább hozzávetőleges pontossággal ejtsék ki. Így lesz az Egyesült Államokban a német eredetű *Kissinger* név kiejtése (magyaros átírásban) *kiszindzsör*, a francia *Du Pont* kiejtése *djúpont*. A magyar személynévek még nagyobb írásbeli és ejtésbeli változáson mennek itt át. Néhány példa: *Curtis* (ejtése: kb. *körtisz*, népetimológiásan ezt az egyébként régi angol nevet kapják a kivándorolt *Kertész*-ek), *Sucs* (ejtése: *szakasz*, eredetileg: *Szücs*) stb. Am ha a név nem szorul különösebb indogermánosításra, akkor is minden nagy nyelv a maga képére és hasonlatosságára formálja a kiejtést. Így lesz a magyar *Fieger* (ejtsd: *figer*) családnév francia ajkon: *fizsé*, Angliában és Amerikában: *fájdzsör* stb.).

A pontoskodás, sőt a túlpontoskodás a kis népek sajátossága, így újabban minket is jellemez. Nálunk igen sok vita hallható az idegen személynévek kiejtésének elvi és gyakorlati problémáiról. Hiszen egy-egy személynév kiejtése változhat családonként, vidékenként, országonként és mindezen belül korszakonként is. Mennyire kövessük hangtani sajátosságaitban az eredeti nyelv kiejtését? Szabhatunk-e meg ettől eltérő saját nyelvi kiejtési normát? Megannyi izgalmas elvi kérdés. Mindezeket a kérdéseket ugyan megnyugtatóan megoldotta a Magay Tamás szerkesztésében megjelent *Idegen nevek kiejtési szótára* (Akadémiai Kiadó, 1974.), de néhány név kérdésében a viták még tovább folytatódnak.

A gyakorlat azonban sem hazánkban, sem külföldön nem azokat igazolja, akik az ilyen problémákat a fekete—fehér ellentét szigorúságával tekintik, és az egyetlen normajavaslat mellett minden más megoldást eleve üldözendőnek és hibásnak vélnék. Ebbe a hibába esett e sorok egyik írója, Ladó János is, akinek tollából 1967-ben az *Élet és Tudomány* Nyelv és Élet rovatában *Idegen személynévvel* alakult budapesti utcaneveink kiejtése címmel egy ismeretterjesztő cikkecske jelent meg (30. szám, 1423. lap). Ez a cikk többek között a budapesti *Roosevelt tér* nevének, tehát voltaképpen a *Roosevelt* névnek a kiejtésével is foglalkozik. A szerző állásfoglalása szerint az említett névnek magyar normaként javasolható kiejtése *rózevelt*, nem *rózvelt*, sem pedig *rúzvelt*. A *Nyelv és Élet* rovat időálló cikkeiből 1973-ban Grétsy László szerkesztésében *Anyanyelvi Kaleidoszkóp* címen gyűjteményes kötet jelent meg. Ebbe kisebb javításokkal *Roosevelt tér* = *Rúzvelt tér*? címmel átkerült az említett cikkecske is (228. lap). A kötetbeli cikkekre 1974-ben egy Nyelvtudományi Intézethez intézett levélben Nagy Károly jogtanácsostól, a jelen sorok másik szerzőjétől tartalmas észrevétel érkezett. A levélíró ebben megemlíti Franklin Delano

Rooseveltnak az USA-ban használatos *FDR* becéző névváltozatát. Ilyen becéző-nevet az amerikai nép más, országszerte ismert és tisztelt személyiségeknek is szívesen ad, például *JFK* (John Fitzgerald Kennedy), *LBJ* (Lyndon Baynes Johnson). Felhívja a figyelmet arra is, hogy a Hollandiából 1640 körül az Újvilágba települt Roosevelt család két elnököt is adott az Egyesült Államoknak: Theodort és Franklint.

Rámutat arra is, hogy a különböző lexikonok és Amerikát járt külpolitikai hírmagyarázók más-másképpen ejtik ezt a nevet, illetve jelölik meg a név kiejtését.

Ezek után egyesült erővel hozzáláttunk a kérdés feltérképezéséhez és megnyugtató megoldás kereséséhez. A következőkben a név kiejtését, illetve kiejtésjelölését a magyar betűkészlethez igazítva adjuk meg.

Rózeveltejtésről valla Der Grosse Brockhaus (Leipzig, 1933.), a Magyarország Évkönyve (Bp., 1934. 96), a Révai Kétkötetes Lexikona (Bp., 1948.), valamint a Diplomáciai és Nemzetközi Jogi Lexikon (Bp., 1967.).

A *rouzevelt* ejtés hívei mellé sorakoztathatjuk az Otavan Isetosana-*kirja* című finn lexikont (Helsinki, 1964.), a Dizionario Enciclopedico Italiano című olasz lexikont (Roma, 1966.), a Wielka Encyklopedia Powszechna PWH című lengyel lexikont (Warszawa, 1967.), a Kislexikont (Bp., 1968.), az Új Magyar Lexikont (Bp., 1968.), a Mindenki Lexikona 2. kötetét (Bp., 1974.), a Příruční slovník naučný című csehszlovák lexikont (Praha, 1966.), valamint Ország László: Angol—magyar kéziszótárát (Bp., 1957. és 1964.).

Ruzevelt kiejtést javall a Révai Nagy Lexikona 16. k. (Bp. 1924, 361).

Rouzevelt ejtést jelöl meg normaként a Brockhaus Enzyklopädie (Wiesbaden, 1973.).

A *rózevelt* ejtést helyesli az Új Idők Lexikona 24. k. (Bp., 1941, 5325), a MEYERS Neues Lexikon 7. kötet, de helyesli: a *rúzevelt*-et is (Leipzig, 1964.), és Bakcs Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára, a New Deal szócikkében (Bp., 1973.).

A *rúzevelt* ejtést idézi A Franklin Kézi Lexikona (Bp., 1912. 395), a Mindentudó Kis Lexikon (Bp., 1913. szerk.: Ferenczi Zoltán), A Napkelet Lexikona (Bp., 1927.), Tolnai Új Világlexikona (Bp., 1929.), Jakovlevnak latin betűs átírásban Franklin *Ruzevelt* formában idézhető című, orosz nyelvű életrajzi regénye (Moszkva, 1965.), melyet 1967-ben Franklin Delano Roosevelt címen a Kossuth Kiadó magyarul is megjelentetett, a szintén orosz nyelvű Diplomáciai Szótár 3. kötet 68. lap (Moszkva, 1964.), a Mala Enciklopedija Prosveta című szerb lexikon (Beograd, 1969.), A Nobel-díjasok kislexikona (Bp., 1974.), valamint az USA-ban több mint tíz évig élt Ipper Pálnak rendszeres rádió- és tévébeli kiejtése. Így emlegette Ránki György történész is az amerikai elnök nevét a magyar televízió Nagy csaták című francia dokumentumfilm-sorozatot magyarázó egyik műsorában.

A kiejtés jelölésében vannak óvatosabb, helyesebben több lehetőséget megengedő források is. Daniel JONES Everyman's English Pronouncing Dictionary című kiejtési szótárának 1956. évi 11. kiadásában megjegyzi, hogy a *Roosevelt* amerikai családnévet maga a család (kissé elnagyolt magyaros átírásban) *rouzevelt*-nek ejti, az angolok körében pedig a *rúzevelt* ejtés szokásos.

A Der Grosse Brockhaus (Wiesbaden, 1956.) szerint a név kiejtése *ruzevelt*, de Amerikában többnyire *rouzevelt*.

A Der Grosse Duden Aussprache-Wörterbuch (Mannheim, 1962.) német kiejtési normaként a *rózevelt* formát jelöli meg, és utána megjegyzi, hogy az

angol ejtés: *rouzvelt*; a Schweizer Lexikon (Zürich, 1948.) szerint viszont a *rózövelt* vagy *rózvelt* forma a helyes.

A Nyelvtudományi Intézetben vendégtanárként tartózkodó Carlsson Charles finnugor nyelvész szerint az Egyesült Államok lakossága a volt elnök nevét tájegységenként és műveltségi rétegenként eltérően ejti ki.

A budapesti Roosevelt tér nevet az utasok és járművezetők megfigyelésünk szerint legtöbbször *rózvelt*-nek ejtik, de gyakran hallható a *rúzvelt* és a *rúzevelt* kiejtés is.

A kérdésben új szint és felfogást jelentett Windsor Lewis, J.: A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English (London, Oxford University Press, 1972.) című kiejtési kézikönyve, amelyre Magay Tamás, az Idegen nevek kiejtési szótárának a szerkesztője volt szíves figyelmünket felhívni. Eszerint a legújabb amerikai kiejtésben a *Roosevelt* név *ou* kettőshangzóval való ejtése áthajlóban van a hosszú *ó*-s ejtés felé. Szerinte a mai amerikai kiejtésnek két normája a családi ejtést követő *rózevelt* és az amerikai nemzet többségének *rózvelt* ejtése.

Nem példátlan egyébként a magyarban sem, hogy egy-egy vezetéknev családi és köznyelvi kiejtése eltér egymástól, sőt olykor két különböző köznyelvi kiejtés él egymás mellett. A Konkoly-Thege család a saját nevét egykori nevelőjük, Fecske Pál tanár tanúsága szerint *konkoli-tege* formában ejtette, ma azonban a budapesti Konkoly-Thege Miklós utat, mely a Normafától a Csillagvizsgáló felé vezet és amelynek névadója az ismert magyar csillagász volt, a köznyelv országszerte *konkoj-tege* ejtésűnek ismeri. Hasonló adalékkal szolgált Lőrincze Lajos is, aki a Konkoly-Thege család egyik pápai tagjától úgy tudja, hogy az egyik családtag a saját nevét *konkoli-tegének*, a pápai kollégium növendékeinek többsége pedig ugyanezt a nevet *konkoj-tegének* ejtette.

Másik példa a Verebély orvoscsalád vezetékneve. Ennek a családi ejtése: *verebéji*, a köznyelvi pedig: *verebéj*.

Kossuth Lajos családnevének magában a köznyelvben is kétféle ejtés-normája van: *kosut* vagy *kosút*.

Mi legyen tehát a magyar kiejtési norma és melyik változatot tekintsük magyar ejtészhibának?

A holland helyesírásban az *oo* kétjegyű betű ma is a hosszú *ó* hangot jelöli. A holland eredetű család vezetékneve tehát eredetileg föltehetően *rózevelt* lehetett. Ez az amerikai angolban később módosult, az *ó* hang vége kissé az *u* felé hajolt el, tehát elnagyolt magyar átírással jelezve *ou* kettőshangzóvá fejlődött. A középső *e* hang ugyanakkor hangsúlytalan helyzete miatt *ö*-szerű hanggá vált. Az *ou* hang később hol *u*-vált az angol köznyelvi *roo*- kezdetű szavak *ru* ejtésének analógiájára, a középső hangsúlytalan *ö*-szerű *e* hang pedig kiesett. Így alakult ki a *rúzvelt* és *rózvelt* kiejtésváltozat. Lewis szerint a fejlődés ma inkább a *rózvelt* változatnak kedvez. Magyar kiejtési normaként azonban nem követelhetjük meg sem az *ou*-szerű kettőshangzót, sem a második szótag *ö*-szerű *e* hangját. Lewis megfigyelését figyelembe véve tehát a Roosevelt névnek az amerikai *rózevelt* és a *rózvelt* kiejtését kell magyar kiejtési normaváltozatokként ajánlanunk, de nem hibáztathatjuk az erős angol hagyományra támaszkodó *rúzvelt* kiejtést sem.

Ezt az álláspontot foglalja el egyébként a Magay Tamás szerkesztésében megjelent Idegen nevek kiejtési szótára (Akadémiai Kiadó, 1974.) is.

Ladó János—Nagy Károly

Magyar nevek német szemmel nézve

A jelen közlemény szerény anyagával egy névesztétikai kérdés megválaszolásához kíván adatokat szolgáltatni. Arra a kérdésre keres választ, hogy a Magyarországon 1967-ben az újszülötteknek leggyakrabban adott, tehát különböző okokból az utóbbi években Magyarországon legnépszerűbb nevek közül melyeket tartják német anyanyelvűek a legkellemesebbeknek. A vizsgálat alapjául az a 25 női és 25 férfi keresztnév szolgált, amelyek az 1967-es esztendőben az újszülötteknek adott nevek közül gyakoriságuk szerint az első 25 helyet foglalják el. Az anyakönyvi adatok feldolgozását és közzétételét l. Lőrincze Lajos „Az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága” című cikkében (Nyr. 1969: 33—42).

A 25 német anyanyelvű adatközlőnek az volt a feladata, hogy az 50 név kétszeri felolvasása, illetőleg tetszés szerinti elolvasása után a számukra kelle-meseket aláhúzzák listájukon (Göttingában, 1975 januárjában). A vizsgálat eredményét női és férfi nevekre bontott gyakorisági táblázat formájában közlöm, megadva az egy-egy névre eső szavazatok számát. A gyors összehasonlíthatóság végett egymás mellett áll a magyar és a német névlista (a magyarországi számadatokat l. Lőrincze cikkében). A második névlista az 50 keresztnév női és férfi nevekre való felbontás nélküli gyakorisági sorrendjét tartalmazza.

I.

Női nevek			Férfi nevek		
1967	1975		1967	1975	
magyar szülők	németek		magyar szülők	németek	
1. <i>Éva</i>	<i>Ilona</i>	18	<i>László</i>	<i>János</i>	15
2. <i>Mária</i>	<i>Csilla</i>	13	<i>Zoltán</i>	<i>Sándor</i>	15
3. <i>Ildikó</i>	<i>Anikó</i>	11	<i>István</i>	<i>Béla</i>	14
4. <i>Katalin</i>	<i>Ildikó</i>	11	<i>József</i>	<i>Zoltán</i>	14
5. <i>Erika</i>	<i>Mária</i>	10	<i>János</i>	<i>András</i>	13
6. <i>Zsuzsanna</i>	<i>Éva</i>	9	<i>Attila</i>	<i>Gábor</i>	13
7. <i>Erzsébet</i>	<i>Ibolya</i>	9	<i>Sándor</i>	<i>István</i>	12
8. <i>Andrea</i>	<i>Judit</i>	9	<i>Tibor</i>	<i>László</i>	12
9. <i>Judit</i>	<i>Katalin</i>	9	<i>Ferenc</i>	<i>Mihály</i>	11
10. <i>Ágnes</i>	<i>Krisztina</i>	9	<i>Zsolt</i>	<i>Gyula</i>	8
11. <i>Ilona</i>	<i>Erzsébet</i>	8	<i>Gábor</i>	<i>Tibor</i>	8
12. <i>Anikó</i>	<i>Magdolna</i>	7	<i>Csaba</i>	<i>Ferenc</i>	7
13. <i>Edit</i>	<i>Gyöngyi</i>	6	<i>Tamás</i>	<i>Imre</i>	7
14. <i>Gabriella</i>	<i>Tünde</i>	6	<i>Péter</i>	<i>József</i>	7
15. <i>Tünde</i>	<i>Zsuzsanna</i>	6	<i>Imre</i>	<i>Károly</i>	7
16. <i>Krisztina</i>	<i>Margit</i>	5	<i>Lajos</i>	<i>Miklós</i>	7
17. <i>Márta</i>	<i>Márta</i>	5	<i>György</i>	<i>Tamás</i>	7
18. <i>Marianna</i>	<i>Andrea</i>	4	<i>András</i>	<i>György</i>	5
19. <i>Csilla</i>	<i>Ágnes</i>	3	<i>Gyula</i>	<i>Attila</i>	4
20. <i>Mariann</i>	<i>Erika</i>	2	<i>Károly</i>	<i>Csaba</i>	4
21. <i>Anna</i>	<i>Gabriella</i>	2	<i>Béla</i>	<i>Lajos</i>	4
22. <i>Gyöngyi</i>	<i>Marianna</i>	2	<i>Mihály</i>	<i>Péter</i>	4
23. <i>Margit</i>	<i>Anna</i>	1	<i>Miklós</i>	<i>Róbert</i>	4
24. <i>Ibolya</i>	<i>Edi</i>	1	<i>Róbert</i>	<i>Zsolt</i>	4
25. <i>Magdolna</i>	<i>Mariann</i>	0	<i>Pál</i>	<i>Pál</i>	1

II.

1. <i>Ilona</i>	18	14. <i>Mária</i>	10	27. <i>Magdolna</i>	7	40. <i>Péter</i>	4
2. <i>János</i>	15	15. <i>Éva</i>	9	28. <i>Miklós</i>	7	41. <i>Róbert</i>	4
3. <i>Sándor</i>	15	16. <i>Ibolya</i>	9	29. <i>Tamás</i>	7	42. <i>Zsolt</i>	4
4. <i>Béla</i>	14	17. <i>Judit</i>	9	30. <i>Gyöngyi</i>	6	43. <i>Ágnes</i>	3
5. <i>Zoltán</i>	14	18. <i>Katalin</i>	9	31. <i>Tünde</i>	6	44. <i>Erika</i>	2
6. <i>András</i>	13	19. <i>Krisztina</i>	9	32. <i>Zsuzsanna</i>	6	45. <i>Gabriella</i>	2
7. <i>Csilla</i>	13	20. <i>Erzsébet</i>	8	33. <i>György</i>	5	46. <i>Marianna</i>	2
8. <i>Gábor</i>	13	21. <i>Gyula</i>	8	34. <i>Margit</i>	5	47. <i>Anna</i>	1
9. <i>István</i>	12	22. <i>Tibor</i>	8	35. <i>Márta</i>	5	48. <i>Edit</i>	1
10. <i>László</i>	12	23. <i>Ferenc</i>	7	36. <i>Andrea</i>	4	49. <i>Pál</i>	1
11. <i>Anikó</i>	11	24. <i>Imre</i>	7	37. <i>Attila</i>	4	50. <i>Mariann</i>	0
12. <i>Ildikó</i>	11	25. <i>József</i>	7	38. <i>Csaba</i>	4		
13. <i>Mihály</i>	11	26. <i>Károly</i>	7	39. <i>Lajos</i>	4		

Megjegyzések a listákhoz:

1. A felsorolt nevek népszerűségének, tehát e nevek választásának az oka a névadó magyar szülőknél többféle volt, például: a hagyomány (család, rokonság, lakóhely, vallás), a név hangzása, jelentése, a családnévvel való társulhatóság, illetőleg a név személy-kötöttsége. A német adatközlőknél ezzel szemben sem a hagyomány, sem a keresztnévnek a családnévvel való társulhatósága, sem jelentése, sem a névadás felelőssége nem játszott szerepet. Az ő véleményüket legnagyobbbrészt a nevek hangzása, kis mértékben a név írásképe, némely esetben személy-kötöttsége, bizonyos magyar neveknek német nevekkkel való asszociálhatósága (*Éva, Mária, Erika, Judit, Ágnes, Edit, Krisztina, Mariann, Anna, Margit*, illetőleg *József, Péter, Róbert*), valamint híres névvisezőink (például Bartók és Kodály) hatása szabta meg. Különbség van abban a tekintetben is, hogy míg a magyarok igen sok név közül választhattak, a német adatközlőknek 50 közül kellett választaniuk.

2. Felírtam azokat a neveket is, amelyek nem szerepeltek a fenti 50 között, de amelyeket adatközlőim kellemes hangzásúnak tartanak. Csak kevesen ismertek — érthető módon — a felsoroltakon kívül néhányat, ezért a pótlista csak a következő neveket tartalmazza: női nevek: *Júlia* 3, *Imola* 2, *Angela, Eszter, Etelka, Irisz, Noémi* 1—1; férfi nevek: *Loránd* 2, *Balázs, Csongor, Dénes, Jenő* 1—1.

3. Német adatközlőink az 1250 lehetséges szavazatból 373-at (=29,84%) adtak le. A 373 szavazatból 207 férfi, 166 női névre esik. Egy névre tehát 7,46 szavazat jut. A férfi neveket szebbnek tartják adatközlőink, mint a nőieket: 41-gyel több szavazat bizonyítja ezt. Egy férfi névre 8,28 szavazat, egy női névre 6,64 esik. A 10-nél több szavazatot kapott 13 név közül 9 férfi, 4 női név. Az *Ilona* azonban „utcahosszal” vezetve áll az élen (Kosztolányi „*Ilona*” című versének az ismerete nélkül is).

4. Szerény anyagon végzett vizsgálatunk megerősíti a német keresztnéveket tárgyaló könyv (Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968.) megállapításait, amely szerint az *Ilona* a népszerű nevek között is a szépek közé tartozik német nyelvterületen (i. m. 227), illetőleg hogy a *Béla* (43, 231), *Gábor* (88, 232) és a *Zoltán* (223, 235) is népszerűek. A könyvben szépnek jelzett *Tibor* (200, 234) okozott egyedül „csalódást”.

Kiss Jenő

Az irodalmi mű stíláriis kohéziójáról

1. Egy ma már általánosan vallott elv szerint az irodalmi mű olyan egész, amelyben az alkotóelemek összefüggő rendszert alkotnak. Az egészet az alkotóelemeknek ez a belső összefüggésrendszere hozza létre, határozza meg, de az egész is átalakítólag, szervezőleg hat a részekre, hisz szerves egységként fogja át őket. Az egyik tehát feltételezi a másikat. A részek egymás közötti, valamint a részek és az egész közötti sokféle (nemcsak lineáris, hanem hierarchikus) kölcsönös összefüggés a mű igazi összetartó ereje, más néven kohéziója, affinitása, amely összefogja, egymásba olvasztja az alkotóelemeket, és így az egész mű szerves egységét biztosítja.

A kohézió tartalma, jellege a mű egészében és valamennyi alkotóelemében ugyanaz. A költő József Attila vallja, hogy „a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás [...] a mű világának minden egyes pontja archimedesi pont” (idézve It. 1974. 4: 1030). Ez a „pont” akár mint a szöveg egy kis része, akár mint a strukturált egészként felfogott irodalmi mű valamelyik rétege (kontextusa, szintje), például a stílusa, azért tartalmazhatja és tükrözheti az egészre és a részekre egyaránt jellemző kohéziót, mert az összetartó erőt alkotó belső összefüggések kölcsönösek, átfogóak, mert a mű szerves egység.

Persze a kohéziótól átfogott rétegek, alkotóelemek funkcionális értéke nem egyforma: az egyik alárendeltje a másiknak. A függőségi viszonyok egy része abból fakad, hogy az egyik rétegnek, az eszmei tartalomnak meghatározó szerepe van. Mint a mű legfőbb „rendező elve” meghatározza, magához idomítja a nyelvet és a stílust, és összefogja a szóródásra hajlamos jelentéseket.

2. A stílusnak mint az egyik önállósítva is vizsgálható rétegnek szintén megvan a maga alkotóelemeit összetartó ereje. Ez a stíláriis kohézió. Tartalma, jellege természetszerűleg azonos a mű egészére jellemző összetartó erőével. Eszerint a stíláriis kohézió vizsgálatában a szerves egység elvének megsértése nélkül nem lehet figyelmen kívül hagyni a stílushoz hasonló rangú többi réteget, a mű egészét és a meghatározó értékű tartalmat.

A stíluskohézió megragadásának igen nagy a jelentősége a stilisztikai elemzésekben: kiindulópontja, összegezése és csúcsa a vizsgálatoknak. A stíláriis összetartó erő felfedése nélkül az elemzés nemcsak csonka, hanem megalapozatlan és széteső is. De bármennyire jelentős is a stíláriis kohézió, ma még elég keveset tudunk róla. Mind a múltban, mind a jelenben többször is szóba került, de lényege még meglehetősen homályos, vizsgálatának módjait még nem kristályosították ki.

A stíláriis kohézió és a vele összefüggő elméleti és módszertani kérdések körvonalazására, tisztázására többféle lehetőség is kínálkozik. Az egyik lehetőséget a szövegnyelvészet biztosítja. Mint a stilisztika oly sok más problematikus kérdésének megoldásában vagy legalábbis tisztázásában, előbbrevitelében, ez esetben is számíthatunk a szövegnyelvészet segítségére, hisz a kohézió olyan lényeges szövegsajátosság, amelynek figyelembevétele, vizsgálata nélkül egyetlen szövegelmélet sem lehet meg.

3. Valóban a szövegnyelvészet számára alapvető fontosságú kérdés a szövegkohézió értelmezése és vizsgálata. Mindegyik újabb szövegelmélet számol vele, mindegyiknek megvan a kohézióról kialakított felfogása. Egyszerűen a szövegnyelvészetben nem lehet nem tárgyalni a szöveg alkotóelemeit összetartó erőt. Nem lehet megkerülni ezt már csak azért sem, mert akár a szöveg fogalmát tisztázzák, akár a szöveg létrejöttét vizsgálják — és mindkét kérdés fő téma itt — a kohéziónak mindenféleképpen szóba kell kerülnie, hisz ma már általánosan elfogadott elv az, hogy a szöveg nem az egymás után álló mondatok pusztá halmaza, hanem olyan nyelvi alakulat, amelynek közvetlen alkotóelemeit, a mondatokat valami összefűzi.

Az egyik legfontosabb, legtöbbször tárgyalt szövegnyelvészeti kérdés éppen az, hogy mi kapcsolja egymásba a mondatokat, mi szervezi őket szöveggé. Ezt a „valamit” mint a mondatok közötti (interszentenciális) vagy mondatok feletti (szuper- vagy hiperszintaktikai) összetartó erőt nevezik *szövegkohézió*nak.

Az persze nem lephet meg, hogy a szövegkohézió lényegét, tartalmát, jellegét illetően eltérnek a vélemények. Ahány szerző és elmélet, annyiféle felfogás. Hasonló a helyzet a szövegnyelvészet sok más kérdésében is, ami lényegében érthető is, hisz itt minden, maga a tudományág is nagyon fiatal, kiforratlan még. Elvben azonban mindegyik felfogás hasznos és produktív lehet a stilisztika számára, a stiláris összetartóerő fogalmának a tisztázására.

4. Egy főleg korábban vallott, de még ma is többektől képviselt felfogás szerint a szövegkohézió és egyáltalán a szöveg vizsgálata számára jó és termékeny analógiának tekinthetjük a mondatszerkezetet, vagyis a szöveget tanulmányozó szöveggrammatikának a mondatgrammatikára kell épülnie. Ennek az elvnek megfelelően néhány textológus azt vallja, hogy a szövegkohézió lényege szerint olyan természetű affinitás, mint amilyen a mondat részeit összetartó erő. Például E. Lang úgy véli, hogy a mondatokból ugyanúgy áll össze, szerveződik egységes egészzé a szöveg, mint ahogy a mondat alkotórészeiből kialakul a mondategész.¹ Eszerint a szövegkohézió a mondatkohézió analógja, fogalmának meghatározása és vizsgálata a mondatgrammatikából kell kiindulnia.

Az ilyen és ehhez hasonló felfogásoktól eltérően inkább azokkal a szakemberekkel értünk egyet, akik bár elismerik, hogy van analógia a mondat és a szöveg szerkezete között, a két nyelvi alakulat közötti különbségeket is szem előtt tartják. És ez a különbségtevés számunkra azért fontos, mert az eltérések jórészt épp a szövegkohézió természetével függnek össze. Teun Y. van Dijk szerint e különbségek miatt a mondatgrammatika alapján nem lehet meghatározni a szöveg leglényegesebb, megkülönböztető értékű sajátosságát, a globális összetartó erőt.²

A továbbiakban tehát csakis azokkal a felfogásokkal foglalkozunk, amelyek számára bevallott vagy be nem vallott kiindulópont a szövegkohézió sajátos, a mondatétól eltérő globális jellege. Természetesen a sok és sokféle elgondolást nem részletezhetjük, még csak be sem mutathatjuk őket egyenként, hisz számunkra itt most csak arra jók, hogy segítségükkel a stiláris

¹ Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer 'Textgrammatik', 1971. (sokszorosított kézirat).

² Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. Hága—Párizs, 1972. 19.

kohéziót közelíthessük majd meg. Éppen ezért úgy összegezzük őket, hogy néhány jellegzetes típus kiemelésével alapot lehessen teremteni a stilsztika számára.

5. A szövegkohéziónak a következő főbb értelmezési típusait különíthetjük el.

1. A kohézió bizonyos szövegszerkesztési eljárás, például a párhuzam vagy az ellentét.³

2. Az összetartó erő a fontosabb szemantikai elemek ismétlődése vagy valamilyen átfogó szemantikai sajátosság.⁴

3. A szövegkohéziót egy „integráló” erejű mondat biztosítja.⁵ Ez esetben a szöveget összetartó erő tulajdonképpen fókusz jellegű, minthogy a szöveg egy kis egysége magába sűríti a szövegegész különböző természetű sajátosságait.⁶

4. Egy szövegnek annyféle szerveződési módja lehet, ahányféle szövegszervezési tényező van: téma, szereplők, cselekmény (a helyszínnel, idővel, az események közötti okozati kapcsolatokkal), átfogó stílusesszközök (ellentézés, hasonlítás, példázat), körülmények (pl. a cél). Van tehát például téma-beli és stilsztikai szerveződési módozat. De egyikük sem önálló értékű, mert mindegyik hat a másikra, mindegyik kölcsönös függőségi viszonyban áll egymással. Egy szöveg akkor koherens, ha mindegyik módozat külön is és együttesük összességében is adekvát, vagyis ha közöttük kölcsönös megfelelés mutatható ki.⁷

5. Egy dráma szövege akkor koherens, ha az egymást követő színek olyan láncolatot alkotnak, amelyben egyik szín sem cserélhetne helyet egy másikkal, vagy egyik sem hiányozhatna anélkül, hogy hiánya ne hatna ki a többire. Mindaz, ami ebből a szempontból elmondható a színről, a többi kisebb egységre (pl. a jelenetekre, párbeszédekre) is érvényes.⁸

6. A szöveget alkotó mondatokat egy logikai jellegű függőségi viszony is összekapcsolja: egy mondat jelentésének igaza egy megelőző mondatétól függ. Ha egy mondat sorozatban megvan ez a logikai függés, akkor láncolatuk koherens szöveget alkot. Mindennek az a mélyebb logikai alapja, hogy egy szöveg mondatai következtetések, szillogizmusok eredményeként is felfogha-

³ L. pl. Jadwiga Wajsceczuk: *Przeciwstawienie jako struktura własciwa szerokim kontekstom* [Az ellentét mint terjedelmes kontextusok szerkezete]. O spójnosci tekstu [A szövegkohézióról]. Szerk. Maria R. Mayenowa. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1971.

⁴ Nina Leontiewa: O pewnych własnościach spójnego tekstu. [Egy koherens szöveg sajátosságairól]; Irena Bellert: O pewnym warunku spójnosci tekstu [A szövegkohézió egy feltételéről]; Jelena Paduczewa: O strukturze akapitu [A bekezdés szerkezetéről]. Mind ugyanabban a tanulmánykötetben jelentek meg (l. 3. al.). — Ismertetéstüket l. Grzyb Georg: *Papierze zur Textlinguistik* vol. 5. Hamburg, 1974.

⁵ Maria Renata Mayenowa: Spójnosc tekstu a podstawa odbiorcy [Szövegkohézió és a címzett beállítása]. Uo. (l. a 3. és 4. al.).

⁶ L. ennek irodalomtudományi alkalmazásáról Széles Klára: Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására. *Filológiai Közöny* 1972. 1–2. sz.

⁷ David G. Hays: *Textual Organization*. Buffalo, 1973. (sokszorosított előadás); Brian Phillips: *Discourse Coherence*. Buffalo, 1973. (sokszorosított előadás); uő.: *Topic Analysis* (sokszorosított előadás: Matematikai Nyelvészeti Konferencia. Pisa, 1973.).

⁸ Steen Jansen: L'unité d'action dans „Andromaque” et „Lorenzaccio”, *Revue Romane* 3 (1968.): 15–29, 116–35; Entwurf einer Theorie der dramatischen Form. *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Hrsg. Jens Ihwe. Band III. Frankfurt am Main, 1972.

tók: előzményekből (axiómák rendezett sorozatából, szemantikai feltételekből) levezetett tételek. Tanulmányozásuk egy még alig kialakult diszciplínának, az ún. szöveglogikának a feladata. Ez a következtetések eredményeként felfogott mondatokat olyan szabályok segítségével vizsgálja, amelyeknek alapkategóriája a feltételezés (preszuppozíció), összekapcsolás, következtetés.⁹

7. A szöveg globális összetartó ereje egy logikai, elvont szerkezetként felfogott alapból, a szöveg mélystruktúrájából adódik, amely a szövegegész jelentését határozza meg. A beszélők nyelvképessége és ezen túlmenően irodalmi kompetenciája egy-egy szövegnek globális tartalmat (elvont, sűrített tartalmi összegezést) tud tulajdonítani, amelyből mint „szövegbázisból” a tényleges, kifejtett tartalmat le lehet vezetni.¹⁰

8. A szöveg globális összetartó ereje mellett számon tartanak egy lineáris jellegű is, amely a szöveg felszíni struktúrájának felel meg. Lényege a szöveget alkotó mondatok közötti különféle kapcsolatokból fakad. Ilyen például a névmások és a határozott névelő visszautaló funkcióján át megvalósuló kapcsolat (a pronominalizáció és a definitivalizáció) vagy a nyelvtani időviszonyok összefüggései. Ehhez hasonlóak a szemantikai jellegű összekötő kapcsolatok, például az ismert és az újat mondó részek, az ún. topic-comment viszonya vagy az azonosság (amit mint jelentésazonosságot egyesek anaforának hívnak) és különbség, állandóság és változás. Különböző a szöveg felszíni szerkezetének alkotórészei különböző fonológiai (pl. hanglejtés, verstan), szemantikai (pl. metaforizáció) és mondattani (pl. az inverzió) szabályok, vagyis olyan eljárások, amelyek egyúttal stilisztikaiak is.¹¹

5. A fentebb bemutatott kohéziótípusok segítségével megpróbálkozhatunk a stíluskohézió fogalmának tisztázásával is. A sajátosan szövegnyelvészeti értelmezéseket a stilisztikai jelleghez és érdekekhez hasonlítjuk, hogy alkalmassá tehessük őket a stilisztikai vizsgálatok számára. Erre az adaptálásra az jogosít fel, hogy egyrészt a stílus valamilyen formában része az általánosabb szövegfogalomnak, másrészt pedig hogy a kettő szerkezetének, felépítésének hasonló vonásai vannak, tehát a szövegre vonatkozó megállapításokból több-kevesebb a stílusra is találó lehet. Számolnunk kell persze a jellegbeli eltérésekkel, valamint a szövegnyelvészet és a stilisztika közötti szemlélet- és érdekbeli különbségekkel.

Ezekből a különbségekből következően egészen természetes, hogy nem mindegyik kohéziótípusnak ugyanez a jelentősége a szövegnyelvészetben, mint a stilisztikában. A stilisztika számára fontos és a vizsgálatokban hasznosítható eseteket egyenként tárgyaljuk, és egy-egy példával is megvilágítjuk.

6. Az első típus lényegében a szövegvizsgálatokban érdekelt valamennyi tudomány számára közismert eljárással, a p á r h u z a m m a l és az e l l e n t é t t e l függ össze.

⁹ Teun A. van Dijk: *Text Grammar and Text Logic*. Studies in Text Grammar Edited by J. S. Petőfi and H. Rieser. Dordrecht—Boston, 1973.

¹⁰ Teun A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars* (1. a 2. al.); Irena Bellert: *On a Condition of the Coherence of Texts*. Semiotica 2 (1970.) 335—63; János S. Petőfi: *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt am Main, 1971.

¹¹ Teun A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars* (1. a 2. al.); Wolfgang U. Dressler: *Modelle und Methoden der Textsyntax*. Folia Linguistica 4 (1970.) 1—2: 64—71.

Roman Jakobson szerint a szöveg struktúráját alkotó belső viszonyok nem mások, mint a nyelvi elemek közötti egyenértékűségek, megfelelések (ekvivalenciák), mint amilyen például az ismétlés, a hasonlóság, ellentét, rokon értelműség, amelyek nála mind beleilleszthetők a párhuzamosságba. Ez a párhuzamosság Jakobsonnál olyan mindenés vizsgálati kategóriává lett, amely a nyelvi elemek, köztük a stíluseszközök sokféle, elvben mindegyik kapcsolatából kimutatható. Így aztán nála minden összefüggés, ha nem is mondja kohéziónak, a paralelizmus elvére redukálódik. Mindegyik verselemzésének ez a magyarázó elve, amely szerintünk a nyelvi és stilisztikai kohéziót is jelzi, legalábbis olyan mértékben, mint amennyire Jakobson elemzései stilisztikaiak.¹²

A párhuzaméhoz hasonló stilisztikai jelentősége van ugyancsak egy tágabb keretben az ellentétezésnek. Ezt Király István egyik elemzésében olyan szövegszervezési alapelvként szerepelteti, amelyet a szövegkohézióval és azon belül mindegyik réteg alkotóelemeit összetartó erővel azonosíthatjuk. Király szerint Ady Szeretném, ha szeretnének című versében a művészi megformálás elve az ellentétezés. Megvan ez a vers egészében és mindegyik alkotóelemében. A tartalombeli ellentét, állítja Király, abból fakad, hogy a magány problémájára adott válaszában a góg és a mohó szeretetvágy áll szemben egymással.

Ennek az ellentétnek megfelelően a vers két egységre tagolódik. Az első két szakaszban a költő büszkén, magát eszményítően megtagad mindenféle emberi, társas kapcsolatot: „Sem utódja, sem boldog őse, | Sem rokona, sem ismerőse | Nem vagyok senkinek.” A harmadik és negyedik szakaszban viszont síró és panaszló jajjal kiált szeretet után: „De jaj, nem tudok így maradni | Szeretném magam megmutatni [...] Szeretném, ha szeretnének.” Király sok-sok részlettel igazolja, hogy a tartalombeli ellentét a nyelvi egységekben is megnyilatkozik. Az első részben a büszke kijelentések mondatfajtája a kijelentő mondat, a másodikban a vágy és kívánság kifejezőjeként az óhajtó mondat az uralkodó. Továbbá, az első részben a hosszú mellérendelések a jellegzetesek, a másodikban viszont sok a rövid alárendelő mondat. Ehhez hasonlóan ellentétes az első rész nominális jellege a második rész igés stílusával. És ellentétes a két egység hangulati görbéje is. Az első két szakaszban az érzelmi tartalom növekszik, a góg és az indulat fokozatosan erősödik, vagyis felfelé irányuló menete van. Ezzel szemben a harmadik és a negyedik szakaszban az érzelmi erő csökken, az utolsó sorban szinte elhalkul, menete tehát lefelé irányul.¹³

7. Az előbbinél tágabb körű és nem annyira egy szövegszervezési elvet, mint inkább a vonzást, az affinitás lényegét előtérbe állító kohéziótípust a fontosabb szemantikai elemek ismétlődése vagy egy valamilyen szemantikai sajátosság alkotja. Itt a minket érdeklő stilisztikumot többek között az biztosítja, hogy a szemantikai elemek vagy sajátosságok, amelyek együttesének összetartó erőt tulajdonítunk, egyben olyan stíluseszközök, amelyek a stílus alkotóelemeit is összefogják.

Elvben bármilyen szemantikai sajátosságnak lehet kohézió értéke. Néha az öt érzet tölti be ezt a funkciót. Ha figyelmesen olvassuk Csokonai Tartózkodó

¹² Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 211—325.

¹³ Ady Endre. Budapest, 1970. 2: 144—51.

kérelem című versét, nem nehéz észrevennünk, hogy mondanivalóját, a reális, de ugyanakkor rokokós széptevésként is megjelenített szerelmi érzést szenzuális értelmű jelentésegységek, az öt érzet fejtí ki. Látási: *Szemeid szép ragyogása | Eleven hajnali tűz*. Hallás: *Ajakid harmatozása | Sok ezer gondot elűz*. Tapintás: *Te lehetsz írja sebemnek*. Szaglás és ízlelés: *Ezer ambrózia csókkal*.

Az öt érzék szövegbeli szerepe és értéke annyira erősen koncentrikus, hogy körülöttük rajzolódni ki a vers jelentésének erővonalai, ők fogják össze a szemantikai alkotóelemeket. Szemantikai jelentőségükkel azonos értékű stilisztikai funkciójuk is. A vers legfontosabb, legjellegzetesebb, elsőrangú és átfogó értékű stílusesszövege a metafora. És ezeket a metaforákat vagy valamelyik érzet alakítja (pl. ír a sebre, ambrózia csók) vagy pedig azzal függnek össze, arra vonatkoznak (pl. szeme ragyogása hajnali tűz, beszéde az ajkak harmatozása). Tehát a vers stílusának alkotóelemeit ugyanaz a szemantikai sajátosság, az öt érzet tartja össze, mint a jelentésegységek rétegét.

8. Stilisztikailag is produktív az a felfogás, amely szerint a szövegkohéziót egy integráló erejű, a lényegét magába foglaló, azt külön is jelző mondat alkotja. Egy ilyen szerepű mondat a stílus fókusza is lehet, ha a mű stíláriis sajátosságai, stílusesszövegei benne összegeződnek.

Ezt a fókusz értékű integráló mondatot Ady néhány olyan verséből mutathatjuk ki, amelyet az „intonálás”, vagyis az jellemez, hogy a vers első sorába belesűrítődik a költemény egészének stíláriis lényege: *Párisba tegnap beszökött az Ősz*. Mind a négy szó olyan stílusesszöveg, amely magához vonzza az összes többi, és ugyanakkor önmagában is jelzi, hogy mi jellemző a stílus egészére.

A legfontosabb nyilván az *Ősz beszökött*. Ehhez kapcsolódnak az ősz megismerésének: *nesztelen suhant, találkozott velem, elért és sügött valamit, kacagva szaladt, itt járt*. Hozzájuk csatlakozik a többi megismerés: *halk lomb, furcsa és bús rózse-dalok, tréfás falevelek, a nyár meghőkölt, nyögő lombok*. Külön, csak az ősz fogalmával függnek össze más, vele hangulatilag társuló szók: *bús, bíbor, meghalok*.

És külön társítási alap a *beszökött* is. Egyszeriséget, mozzanatosságot kifejező grammatikai funkciója a pillanatnyiság, hirtelenség jelentésével társul, hisz az ősz csak egy pillanatra szökött be a nyárba, a halál gondolata egy becsapódáshoz hasonló hirtelenséggel jelentkezett. A *beszökött* ennél a jelentésénél fogva magához vonzza a vers többi mozzanatos igéjét, amelyeknek grammatikai jelentése ugyancsak a hirtelenséggel társul: *suhant, elért, beleremegett, meghőkölt*. De a *beszökött* asszociatív viszonyban áll a vele ellentétes funkciójú tartós, gyakorító igékkel is (ballagtam, égtek, röpködtek, kacag), amelyek az előbbivel szemben két jelentés folyamatosságát jelzik. Az egyik a békés, nyugodt életnek, a halál árnyékában való várakozásnak a folyamatossága. A másik pedig az, hogy az ősztől, a halál gondolatától kiváltott hangulat, a féls és a döbbenet is tartós és állandó.

A sűrítő sor harmadik szava, a címben is kiemelt *Párisz* két szót vonz magához: *Szent Mihály útja, Szajna*. Van persze Párisznak egy távolabbi jelentésszociációja is: a sok mindenben menekülési lehetőséget biztosító város sem lehet menedék az ősz, a halál elől.

S nem lényegtelen a negyedik szó, a *tegnap* sem, hisz a vers tartalmára oly annyira jellemző, sok múlt időt igénylő emlékezésnek, visszatekintésnek az előrejelzése és sűrítése.

9. Végül olyan esetet is tárgyalhatunk, amelyben a kohézióknak többféle forrása is kimutatható. Ezt példázza József Attilának a *Határ* című verse.

Az 1932-ben írt vers mondanivalója a gazdasági válság egyik következménye, a munkakeresés, a faluból való elvándorlás köré fonódik. Mint sok más ekkortájt írt versében, ebben is a mélyebb tartalmat egy tájkép (egy falu határa és az erdőszél) segítségével fejt ki. A vers két eltérő jellegű jelentésegységet, a természeti és a társadalmi kép elemeit emberiesítő megszemélyesítések fogják át: az idő tűnődik, a víznek nincs kedve kéklenni, a kenyér nő, a cókók gunnyaszt, a por sziszeg, a sár locsog, a határ száraz szemekkel magába mered. Tehát a stilisztikai összetartó erő bizonyos szemantikai elemeknek, a megszemélyesítéseknek az ismétlődése.

De a kohézió szempontjából itt nemcsak az a lényeges, hogy a megszemélyesítések mint ismétlődő szemantikai elemek át- meg átszövik a vers egészét, hanem az is, hogy magukba sűrítik a vers szemantikai tartalmának lényegét, és ezzel arról is tanúskodnak, hogy egymáshoz vonzani, összefogni képesek a szemantikai egységeket és a velük egybeeső-stilári alkotóelemeket. Valóban, akár azt vizsgáljuk, hogy mi van megszemélyesítve, akár azt, hogy mi a megszemélyesítő fogalom, mindenféleképpen a tartalom, a szemantikai egységek és a stílus legfontosabb elemeire bukkanunk. Mert tényleg elsődleges értékű része a közlésnek a megszemélyesített *idő*, *kenyér*, *cókók*, *határ* és a megszemélyesítő *tűnődik*, *nincs kedve*, *száraz szemekkel magába mered*. Ezekben a szókban mint valami külön, rejtett információban benne van a vers tartalmának és stílusának a lényege. Emiatt kohéziója fókusz jellegű is. És ez a fókusz csak abban különbözik a 8. fejezetben bemutatott típustól, hogy nem tényleges mondat, hanem az elemzés során kiemelt és egymás mellé helyezett szavak együttese.

De a kiemelt szemantikai elemeknek, a megszemélyesítéseknek nemcsak a fókusz értékük miatt van összetartó erejük, hanem azért is, mert ezeknek a szókknak a legnagyobb fokú a szemantikai, grammatikai és stilisztikai funkcionáltsága.¹⁴ Jóval több és változatosabb stilisztikai szerepük van, mint a többi szónak. Például a *nincs kedve kéklenni* közvetlenül a *poros víz* megszemélyesítője, de ugyanakkor hangulati társítással jelzője lehetne a következő sorokban fellépő és szereplő embereknek, hisz életkörülményeik miatt egyik találó minősítésük az, hogy nincs kedvük. Ugyanez a *nincs kedve* hangulati hasonlóság alapján összefügg az elvándorlók cókókjáról mondott *gunnyaszt*-tal és a szűnyogot megszemélyesítő *tétová*-val is. Vagy, a *kenyér* része a *kenyér nő* megszemélyesítésnek, és alapeleme a súlyos helyzetet jelző költői kérdésnek (*na, ki ad nektek munkát, kenyeret?*), amelyre a ki nem mondott feleletet, a kilátástalanságot a *határt* megszemélyesítő két fogalom jelzi: *száraz szemek* és *magába mered*.

Sokszoros funkcionáltságuk következtében ezeknek a szókknak sokszoros kapcsolatuk van a vers többi szavával, vagyis nagyon sokféle belső összefüggésnek a tagjai rendszerint úgy, hogy a fölérendeltséget képviselik a nekik alárendelt szavakkal szemben. Például a *felhők lágy batyui* metafora alárendeltje a *cókók gunnyaszt* megszemélyesítésnek, minthogy ez utóbbi tette szükségessé létrejöttét, hisz funkcionálisan és strukturálisan a *felhők batyui* a *cókók* kiegészítője, továbbépítése, és ezen át ágyazódik bele az utazással

¹⁴ A funkcionáltságról mint a strukturális mozzanatok mérési lehetőségéről l. Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969. 278–82.

összefüggő képzetkörbe és a versegész képszerkezetébe. Tehát a kiemelt meg-
személyesítések mint a legerősebben funkcionáló és emiatt a fölérendeltséget
képviselő szók meghatározzák a funkcionálisan kisebb értékű és a nekik alá-
rendelt szók értékét, szerepét, magukhoz vonzzák őket, és ezen át a vers
egész stílusát is a hatalmukban tartják.

Végül az eddig tárgyalt meg-
személyesítések egy harmadik kohézió-
típusra is tanulságos példaként szolgálnak. A lényegét jelző, fókusz értékű
együttesük ugyanis a stiláris összetartó erőnek arra a típusára is példa lehet,
amelynek forrása a generatív alapon kialakított mélyszerkezet. A legfontosabb
megszemélyesítéseket alakító jelentésegységek (szavak) részei annak az elvont
logikai jellegű mélyszerkezetnek, amelyből a szövegegész jelentése levezethető,
azaz a fentebb fókuszként szerepeltetett nyolc-tíz szó egy olyan sűrített tar-
talmi összegezés vázát alkotja, amelyet a beszélők irodalmi kompetenciája
a versszövegnek tulajdonít.

És ebből az alaphól levezethető a versszövegnek (az előbbtől eltérően
nem globális, hanem) lineáris jellegű összetartó erejeként felfogott felszíni
szerkezet stiláris részlege is. A metaforizációként vizsgálható meg-
személyesítések — amelyek, mint láttuk, a tartalom szintjén a tömörítésnek, a globalitás-
nak az elemei — egyúttal a stílusnak is lényegét alkotják egyrészt azért, mert
egybeesnek a jelentésbeliekkel, másrészt pedig azért, mert semmilyen más
stílusesszék sem vezethető le ilyen mélységű alaphól.

10. A számba vett szövegnyelvészeti analógiák alapján a stiláris kohé-
zionnak ennyi típusát különíthetjük el. Ez az eredmény önmagában is arra
figyelmeztet, hogy még sok vizsgálatra van szükség ahhoz, hogy lényegét
jobban meg lehessen közelíteni.

A helyzet további javítását a stilsztikai elemzések új igényei, főleg
a formateremtő elvek felfedése, valamint a globalításra való törekvés is sür-
geti. Sem az egyik, sem a másik nem lehet meg a kohézió vizsgálata nélkül,
mint ahogy ez utóbni is feltételezi a másik kettőt, nem beszélve arról, hogy sok
közöttük az érintkezési pont, sőt az egybeesés is.

Mindhárom szempont (kohézió, szervező elvek, globalitás) alkalmazása
különbözik az eddigi elemzési eljárásoktól, főleg a szövegmagyarázatnak
a francia stilsztikai iskolától kidolgozott elszigetelő, a részletekben elmerülő,
az egészet szem elől tévesztő módszerétől.

Ettől eltérően a globális érdekű elemzés célja az egész megragadása, ami
lényegében azt jelenti, hogy jellemeznünk kell az egy egységben felfogott
stílust, és ki kell hűvelnünk a rá jellemző megkülönböztető értékű stiláris
sajátosságokat, amelyeket aztán részletezni is lehet, de úgy, hogy a részlete-
zések összegezésével ismét az egészhez térünk vissza.¹⁵

A globalitással teljes mértékben összhangban áll a másik tendencia,
az irodalmi mű egészét és részeit jellemző szerves összefüggések egységének
a felfedése. Ehhez az alap egyrészt egy előzőleg dedukcióval felállított modell,
amely a globális struktúrát érzékelteti, másrészt pedig a strukturalista eredetű
redukciós elv: a stílusnak minél kevesebb alapvető összefüggésre, törvény-
szerűségekre való egyszerűsítése, minthogy az elsődleges cél nem az alkotóelemek

¹⁵ A globális elemzésről l. tőlem: A stilsztikai elemzés az újabb szövegelemzések
megvilágításában. MNy. 70 (1974.): 315–24; József Attila: Nyár. Nyr. 98 (1974):
177–83.

konkrét sajátosságainak a leírása, elmélyült részletező vizsgálata, hanem összefüggéseik törvényszerűségeinek a felfedése. A törvényszerűséget, a szerves egységet a modell és a redukció segítségével feltárt struktúrateremtő alapelvek vagy más néven a mű ködési, a rendező vagy szervező elvek jelzik.¹⁶

Mindezt egészen röviden József Attila Nyár című versének az elemzésével világíthatjuk meg. Szerdahelyi István szerint a költemény esztétikai minőségének szerkezete (a mi szempontunkból a szervező elvet és a kohézió lényegét jelző összefüggés) az „idillikus → rút ← fenséges”.¹⁷ Ebből természetszerűleg következik, hogy a globális elemzés számára a kiinduló pont a vers eszmei tartalmában, jelentésegységeiben (a nyári tájkép alkotóelemeiben) és stílusában egyaránt meglevő ellentét és az ellentétet képviselő két poláris végletet összekötő fokozatok.¹⁸

11. Eddig a stíluskohéziót az elemzési gyakorlat egy sajátos szempontjaként, igényként tárgyaltuk. A kohézió azonban nemcsak elemzési cél és feladat, nemcsak vizsgálati tárgy, hanem egy külön stíluselmélet alapja is.

Több szakember (Brooks, Kayser, Staiger, Vianu, Vinogradov) úgy véli, hogy a stílus lényegében kohézió, azaz — Tzvetan Todorovnak az ezeket a véleményeket összegező megfogalmazásában — a stílus egy irodalmi mű több általános kategóriájának formája, struktúrája, totalitása, egyedüli és harmonikus foglalat.¹⁹ Ha megvizsgálunk néhány idevonható stílusértelmezést, akkor kiderül, hogy a kohézió fogalmi tartalma némileg kitágul és módosul. Főleg egységesítő, szintetizáló jellege domborodik ki.

Wolfgang Kayser szerint a stílus nem más, mint a csak analitikus tagolódásban vizsgálható nyelvi elemek szintézise.²⁰ Tudor Vianu stíluson a művészi szerkezet egységét érti. Nincs stílus ott, állítja, ahol egymáshoz nem hasonló, egymással össze nem egyeztethető részek keverednek, vagy ahol szervezetlenség, zűrzavar van.²¹

Mindebből két, egymástól eltérő jellegű és értékű felfogás fakad. Az egyik, ami helytállónak látszik, az, hogy a kohézió következtében a célt, jelentést, kifejezőeszközt és minden más alkotóelemet szerves egissé képező irodalmi mű stílusa egyedi értékű jelenség. Tehát az elemzés során a vizsgált irodalmi mű stílusának egyedi jellegét, más művek stílusától eltérő sajátosságait is fel kell fedni. Vagy még nagyobb általánosítással, az elemzés alapjául az az elv kell, hogy szolgáljon, amely szerint a mű és a mű stílusa egyedi jellegű.

A másik felfogás szerint, amivel kevésbé érthetünk egyet, a stílus az irodalmi alkotás egészének összhangját megvalósító erő. Ennek a felfogásnak oka és következménye is a stílus fogalmának kitágítása, szerepének túlértékelése, minthogy a szűkebb értelemben felfogott stílust nem lehet mindenek,

¹⁶ L. pl. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. Budapest, 1971.

¹⁷ Költészetesztétika. Budapest, 1972. 243–46.

¹⁸ A vers részletes stilisztikai elemzését l. tölem: Nyr. 98 (1974.): 177–83.

¹⁹ The Place of Style in the Structure of the Text. Literary Style: A Symposium. Ed. S. Chatman. London—New York, 1971. 30.

²⁰ Das sprachliche Kunstwerk. Bern, 1948.

²¹ Stilul című fejezet az Estetică I. kötetében, 1934. Újra kiadva: Studii de stilistică. Bukarest, 1968. 29–35.

az irodalmi alkotás egészére vonatkozó átfogó, egységesítő erőnek tartani, hisz a mű szerves egységét a műegész kohéziója biztosítja, és ezen belül is a mondanivaló az elsődleges összetartó erő, a legfőbb szervező elv.

Szabó Zoltán

József Attila: Tedd a kezed

József Attila e rövid, könnyű versét a nagy szakirodalomban szinte kivétel nélkül megemlítik, s ez a kiemelés mindig a teljes egészet adó műalkotásnak szól. Elemzésére azonban azon túl, hogy kimutatták egyszerűségét, dalszerűségét és — a népdalok hatására bekövetkező — költői hangváltást, eddig nem került sor. Tanulmányunkban ezért kettős cél vezetett bennünket. A vers megközelítése elsősorban stilisztikai alapú, tehát a nyelvi eszközök minőségét, funkcióját és elrendezését vizsgálja. Ezzel viszont lehetőségünk nyílt arra is, hogy a modern nyelvészet egyik koncepcióját, a felszíni és a mély struktúra rétegződését, jelentéskapcsolatait, funkcionális viszonyait a vers elemzésében felhasználjuk. E módszer segítségével próbálunk feleletet adni arra, hogy a felszíni struktúráként megjelenő, egyszerűben felfogható jelentések rendszere, azaz a könnyű kis dal tulajdonképpen a mélystruktúrában működő, bonyolult feszültséghálózat kisülésének eredménye.

A *Tedd a kezed* kötetben először 1929-ben jelent meg, de pontosan tudjuk azt is, hogy 1928-ban keletkezett. Mint ahogyan más József Attila-művek esetében is rokonok, ismerősök közlései szolgáltatnak pontos adatokat, ezúttal is egy ilyen személyes visszaemlékezésből, Vágó Mártának, a költő későbbi nagy szerelmének vallomásából ismerjük elemzett versünk születésének körülményeit. Fontosnak érezzük azt, hogy hosszabb részletet iktassunk ide a visszaemlékezésből, mert az elemzésben a versre itt található utalásokból indulunk ki, s ezeket próbáljuk meg továbbépíteni.

A színhely: Mártáék lakása; Ignotus, Komor, Komlós, Illyés, József Attila baráti összejövele. Először Illyés, az idősebb, majd József Attila olvassa fel egy-egy versét. „Attila most kissé halkán, bágyadtan, de nagyon világosan éreztetve a ritmust, rímet és tartalmat, felolvasta a *Tedd a kezed* egy ceruzával összefirkált céduláról. Elbűvölt, Mozart-trillákra emlékeztetett a három kis szakasz . . . Illyés grafikonnal ábrázolta a két verset. Előbb a maga hosszú, bonyolult szerkezetű, zsúfolt tartalmú versét úgy, hogy többször föltekert ellipszisekben megrajzolt vonalat írt ujjával a levegőbe, azután Attiláét egymás mellett három egyszerű hullámvonallal. Attila elpirult, és kissé zavartan megrázta a fejét. Nem érezte kielégítőnek a jellemzést.” (Vö. Gyertyán Ervin: József Attila. Arcok és vallomások. Bp., 1966. 111.) A vers valóban sokkal bonyolultabb a három hullámvonalnál, s ezt maga a különleges nyelvi képződmény, a „Sprachwerk” önmagában is bizonyítja. Ha azonban kinyomozzuk helyét a költői oeuvre-ben, a megsejtések tényekké válnak.

A fiatal költő ez idő tájt két verseskötettel dicsekedhetett (1922: Szépség koldusa, 1925: Nem én kiáltok), háta mögött a vívódásokkal terhes gyermekkor, a nevezetes év Szegeden, megjárta már Bécs és Párizst, feltöltődött mindazzal, ami a század első harmadának leggazdagabb tapasztalatait jelentette; ember és költő egyaránt a kiteljesülés felé tartott. A húszas évek elejének anarchisztikus, lázadó-küzdő expresszionista szabadverseket teremtő költője,

a tisztaság és szerelem sóvárgója huszonhárom éves korában egy időre azonban hangot vált. És mint mindig, ez az új áthangszerelés is nagyszerű verseket eredményezett. A *Tedd a kezed* társaságában ott találjuk a hasonló típusú lírai darabokat: a Pöttyöst, a Tószunnyadót, a Lucát, a Ringatót, a Dúdoló, a Dalt, a Két dalt. Feltűnő közös és új vonás — már a verscímek láttán is — a versek zenei fogantatása. A zene, a harmónia mindig is együtt jár az idillel, vagy legalábbis az idillt-akarással, s szükségszerűen a szerelemmel. Horgas és Levender szintén utalnak arra (vö. Horgas—Levender: A szellem és a szerelem. Bp., 1970. 58—9), hogy a József Attila korai szerelmes verseit átható érzés a melegség és kedvesség, „az ember, állat és a szőke kenyér együttlése”, azaz az idill. A tiszta leheletű versek legtöbbje (mint a fentebb idézettek is) együtt járnak egyfajta ringatással, bájos, népdal ihletésű hullámmozgással.

A dallam és a szöveg csodálatos együvé ötvözése kevesek ritka adománya, azoké, akik a népköltészet dallam- és ritmusemlékeit mélyen magukba építették. Ilyen esetekben a szokásos tartalmi és formai elemzés teljességgel lehetetlen. Ez a helyzet a korábbi népdal fogantatású szegényember versekben, s a *Tedd a kezed* szelíd szerelmet kérésében is. A verset többen, így Horgas—Levender (i. m. 59) és Szabolcsi (1973-i egyetemi előadása) éppen rendkívüli muzikalitása miatt ellenállhatatlan mágiának, ráolvasásnak tartják; a magány és kiszolgáltatottság elleni különleges védekezésnek. A hasonlatokra épített, ölelkező rímelésű és magyaros verselésű kis költemény, amely a Hidló végén, a Szeles a víz típusú népdalok ritmusát követi, csodálatos tisztaságú és rendkívül zenei. Ez a zeneiség azonban (látszólagos egyszerűsége ellenére) nagyon összetett, kifinomult és tudatos költői technika eredménye, s egyrészt a vers dalszerűségéből, másrészt — és főként! — a morfológiai elemek ritmikus ismétlődéséből következik.

A cím, az első sor pontos mása, már önmagában is jelez valamit a dalok (bonyolult) egyszerű világából. Rendkívüli tisztaságú ez a puritán kifejezés, amely nem fél az újabb ismétléstől. Ahogy a népdalokat is első sorukról ismerjük fel.

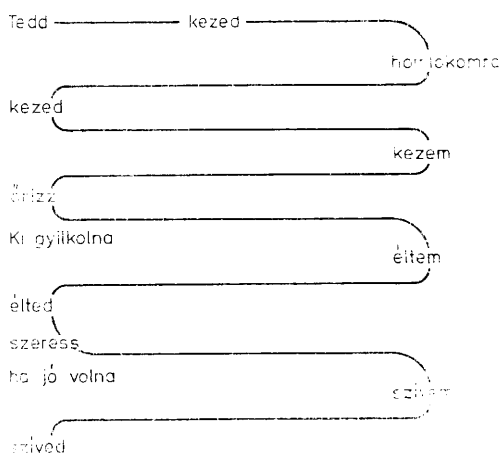
Az ismétlődések nemcsak a szerelmesek együtt mozgását, egymást ringatását fejezik ki, hanem formai kivetülései a dal tartalmi részének.

Az alapérzés kettőssége jut kifejezésre a versben használt igemód, a felszólító mód és a feltételes mód révén. Az egyik uralkodó érzés a szerelemvágy, amely a boldog egygyválást sóvárogja: a te és az én minden misztikától mentes átlényegülését egymásba. Ennek grammatikai kifejezője a felszólító mód. A költőben a vágy mellett él azonban egy másik érzélem is, a bizonytalanság és kétség, amelynek nyelvi megfelelője a feltételes mód. A két érzés egymást váltogatva, az egyik igemódból átlendülve a másikba, harmonikus hullámvonalat ír le. Mint ahogy a zenei szerkesztés is hullámvonalat valósít meg. Első hallásra megérezte már ezt az ifjú Illyés is: három hullámvonalat rajzolva a levegőbe a vers három versszakát összegezte. A vonalak egymás mellé rendeződnek, hiszen minden egyes versszak indítása és befejezése azonos: egyes szám második személyű felszólító módú igével kezd és egyes számú birtokos személyragos főnévvel zár. A vers szerkezete tehát egyfelől ilyen rendszerben képzelhető el.

Ha azonban megnézzük a felszólító módú indításokat (*tedd, őrizz, szeress*), a hullámok a tartalmi erősödés miatt már nem rendelhetők egymás mellé, hiszen azonos alakkal való fokozásról van itt szó, mint ahogyan a zenében a frekvenciaszerkesztés is az azonos dallamívek magasabb és magasabb

(vagy mélyebb és mélyebb) hangfekvésű ismétlésével valósul meg a feszültség és töltés növelése (vagy csökkentése) érdekében. A hullámok ezért inkább egymás fölött képzelhetők el, s ezt a fokozást az utolsó sorok személyragos, hangsúlyos szavai is alátámasztják (*kezem* → *szíved*).

A föntebb jelzett tartalom azonban nemcsak vízszintesen „hullámoz”, hanem függőlegesen is kigyózik és tulajdonképpen itt valósul meg grammatikai-szerkesztési, tehát poétikai szinten a valóságban még el nem ért beteljesült szerelem, mégpedig elsősorban a birtokos személyragok révén. Ezen azt értjük, hogy minden szakasz két utolsó sorában egy-egy szó (*kéz*, *élet*, *szív*) megismétlődik mind egyes szám első, mind egyes szám második személyű birtokos alakban; tehát a testi azonosulás morfémaaváltással jelentkezik. A finom szexualitást, amelyet Szabolcsi Miklós a Klárisokból mutatott ki (Még egyszer a Klárisokról. Irodalomtörténet 1970. 4. sz.), itt elsősorban a vers függőleges irányú hullámozása adja, melynek ívei a „te” és az „én” pontjai között lüktetnek. Az egyes szám második személyű személyragoktól az elsőhöz visz az ív, és újra vissza az elsőhöz. A vers felépítését ebből a szempontból a következő módon szemléltetjük:

Tedd a kezed
homlokomra,
mintha kezed
kezem volna.
Ugy őrizz, mint
ki gyilkolna,
mintha éitem
élted volna.
Ugy szeress, mint
ha jó volna,
mintha szívem
szíved volna.

A vers, ahogy eddig láttuk, három rendszer szövevénye. Az „egyszerű” dal azonban az egyes versszakokban előforduló szavak stilisztikai szerepe szerint újra csak átrendeződik. Az első és utolsó versszakban testrésznevek szerepelnek: a simogatást vagy ringatást végző kéz, a tapintást élvező homlok és az egész érzés forrása, mozgatója, a szív. A szerelem tárgykörébe illő szavak harmonikus rendjét azonban a középső versszakban két disszonáns szó bontja meg: *örizz*, *gyilkolna*. A melódiába beszorult kakofónia azonban gyorsan feloldódik, de nem minden változás nélkül: a testrészek neve helyett az *éitem*, *élted* szó jelenik meg. József Attilánál az ilyen harmóniába tolatkodó diszharmonia vagy diszharmonióát feloldó, harmónia meglehetősen gyakori, főleg a Márta-versekben (Sok gondom közt, Gyermeksírás, Klárisok, Mióta elmentél, Végül). A már-már megvalósult biztonságot mindig megzavarja a bizonytalanság, az idillt mindig megtöri a tragédia (vö. Klárisok). Az „Ugy őrizz, mint | ki gyilkolna” hasonlat olyan, mint egy meleg közegbe hirtelen betörő hideg áramlat, amely azonban — sajátos módon — a vers hőfokát nem csökkenti.

Sőt! Mivel a hasonlat jelentései: úgy őrizz, mint az, aki értem gyilkolni is tudna; ha illetve a 3—4. sorral összekötjük: mint ha én te lennél, és magadért gyilkolnod kellene. Azaz paradox módon ez a hideg a legforróbbal azonos. A költő a hatást úgy éri el, hogy a szerelmes versek megszokott szókészletét „oda nem illő”, tehát más műfajba, hangnembe tartozó elemekkel bővíti, azaz tulajdonképpen az ellentét egyik lehetőségét használja ki. Ez a „másság” olyan „stílusrobbanást” eredményez, amely azt követeli, hogy a második versszakot az első és a harmadik fölé emeljük, mint stilisztikailag legnagyobb töltésű szakaszt.

A vers szerkezeti interpretációja — reméljük — felfedte a stilisztikailag-nyelvtanilag fontos elemeket. Nem szóltunk még azonban az egyéb stilisztikai tényezőkről. A három versszak mindegyike hasonlatra épül: „mintha kezéd | kezem volna”; „mintha éltem | élted volna”; „Úgy szeress, mint | ha jó volna, | mintha szívem | szíved volna”. Ezek a hasonlatok viszont nemigen illenek bele a hasonlatok klasszikus kategóriáiba, hiszen itt nem két különböző, de egymással bizonyos pontban érintkező fogalom áll egymás mellett; ezeket a különbözőségeket csak a ragmorfémák eltérése jelenti. Mégis hasonlatok ezek, hiszen két lény azonosítására épülnek, tehát ismét a te és az én vágyott egyesülését sugallják. A harmadik versszak azonban még a hasonlatok szintjén is hozzájárul az igemódok és a birtokos személyragok hullámoztatásával kifejezett tartalom egyik oldalához, a bizonytalanságérzéshez. Az „Úgy szeress, mint | ha jó volna” a legpesszimistább két sor a versben, hiszen a módhatározói hasonlító mellékmondatban feltételes módú igealak van (*volna*), tehát a hasonlított nem ténylegesen létező bizonyosság, hanem csak feltételezett dolog, azaz bizonytalanság. Kérést (felszólítást) feltételt tartalmazó hasonlattal kifejezni: maga a teljes kétség.

És mégis, ez a borotvaélen táncoló idill a vers elemeinek összerakása után harmóniát szuggerál, s ezt a szerkezet elemzésénél számba vett zenei hullámozás (melódiaisméltés) teszi. A zene azonban nemcsak a részek egymáshoz rendeződésében erősíti a „mágiát”, hanem a nyelv tulajdonképpeni zenei elemeinek, a magas és mély magánhangzóknek segítségével is. A vers palatális-veláris hangszerelésének vizsgálatában Török Gábor módszerét követtük; azaz: „A legalább két szótagú, mély hangú részt jelöljük —v— —-vel., a magas hangút —p— —-vel, a teljesen velárisokat ==v== -vel, a teljesen palatálisokat ==p== -vel. Az egy szótagnyi hangrendi színezéseket — ha nem mutatnak rendszert — hagyjuk jelöletlenül (A líra : logika. 27). Ezzel a jelölésmóddal a magánhangzók rendszere:

```

      ==p==
      ==v==
      ==p==
— —p— — — —v— —
      ==p==
— —p— — — —v— —
      ==p==
— —p— — — —v— —
      ==p==
      ==v==
      ==p==
— —p— — — —v— —

```

Ez a váz élesen megvilágítja a harmónia elvének a versben való megvalósulását: a hangeloszlás az első és a harmadik versszakban azonos. A középsőben a tartalom látszólagos megváltozása (azaz az idillnek majdnem-felbomlása) a hangeloszlásban is megmutatkozik: az egységesebb első és harmadik versszakhoz képest a hangképlet szerteágazóbbá, mozgalmasabbá válik, de a zárás megegyezik a másik két versszakéval. Azt látjuk tehát, hogy a zeneiség is a tartalom függvénye, hiszen a diszharmonikus hangzás is harmonikussá oldódik az első és a második versszak mintájára.

A *Tedd a kezed* „mágiája” a páros számok bűvöletében fogant. Tizenkét sorból áll, egy sorban két ütem és négy szótag van, a magyaros verselés szerinti hangsúlyok tizenkét lüktetést adnak (lehet itt gondolni az ősi nyolcas egy sorának két sorra való tördelésére is), a palatális-veláris megoszlás képlete: 10 : 6. A páros szám a harmónia megvalósulása, ringatni csak páros ütemben lehet, de a József Attila-vers szerelmes dal is, amely eleve magával hozza a „páros” képzetét.

A vers — elemeinek összerakása után — tulajdonképpen mégis egyszerűnek tűnik, hiszen nincsen tarkítva semmiféle különleges trópassal, ami azonnal felszabadítaná az elemző asszociáló kedvét. A mehökkentő azonban éppen az, hogy a könnyű, bájos dal egyszerűsége a bemutatott rendkívül bonyolult technika eredménye, amely — József Attila kifejezésével élve — a „művészség mozzanatán” átjutva a „változó világegész helyébe” lépett és „ritmusosan szemléltetve végső egésszé” vált (vö. József Attila: *Irodalom és szocializmus*. Esztétikai Kiskönyvtár. Bp., 1970. 128).

Federmayer Éva

Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén

1. A magyar országgyűlés a XVIII. század végén fontos törvényeket hozott a magyar nyelv iskolai oktatásáról. Annak érdekében, hogy „a magyar nyelv jobban terjedjen és kiműveltessék”, ezután a gimnáziumokban, az akadémiaikon és a pesti egyetemen külön tanárokat kell alkalmazni a magyar nyelv és stilsztika tanítására — rendelte el az 1790—91. évi 16. törvény. Ők azokat a tanulókat fogják tanítani, „akik ezt a nyelvet nem tudják, de meg akarják tanulni”, illetőleg azokat, akik már tudnak ugyan magyarul, de „tökéletesíteni akarják magukat benne”.

Később az 1792. évi 7. törvény úgy intézkedett, hogy a magyar nyelvet az iskolában rendes tantárgyként kell oktatni. Ezáltal el lehet érni — remélték a törvény megfogalmazói —, hogy „ily módon bizonyos időszakon belül az országban közhivatalt fokozatosan csak olyanok nyerhessenek, akik egyéb, szabályszerűen elvégzett tanulmányaik mellett tanáraik bizonyítványával a hazai nyelv ismeretét igazolták”. A törvények szövegéből kiderül, hogy megszavazásuk nem az iskolai „magyar nyelv és irodalom” tantárgy megszületésének pillanatát jelzi. Az új tantárgy keretében ugyanis nem a magyar nyelv tanulmányozása vált kötelezővé minden tanuló számára, hanem a magyar nyelv megtanulásának lehetőségét akarták biztosítani a hazai iskolák azon nem magyar anyanyelvű diákjai részére, akik még egyáltalán nem tudnak vagy nem jól tudnak magyarul.

2. Az így felfogott iskolai magyarnyelv-tanítás céljainak megvalósítása érdekében Vályi K. András, a pesti egyetem első magyar nyelvtanára számos segédkönyvet állított össze, amelyek Pesten jelentek meg nyomtatásban.

Ezek egyikét, a „Fundamenta linguam Ungaricam practice docendi et discendi” című kis terjedelmű, mintegy 30 lapos latin nyelvű összefoglalót 1792-ben adta ki, amely a főbb magyar nyelvtényeket a latin grammatika szerkezeti keretei között tárgyalja. E könyvecske német fordítása ugyanebben az évben került ki a nyomdából „Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren und zu lernen” címmel.

E két rövid nyelvtankönyv mellé két gyakorló szöveggyűjteményt is szerkesztett Vályi K. András, mindkettő 1793-ban jelent meg. Az egyik („Introductio in linguam Ungaricam sive colloquia CLIX”) 159 rövid beszélgetést tartalmaz, különféle témákról, latin nyelven, a magyarra fordítás gyakorlásának céljaira. A másik kötet magyar nyelvű, a címe: „A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások példái a magyar könyvszerzők munkáiból.” Ebben a könyvben sincs nyelvtani rész, akárcsak az előbb említett *Introductió*ban, hanem különféle rövid magyar nyelvű olvasmányokat találhatott benne a korabeli

diák. Szerepel benne 42 mese (a legtöbb Aizóposztól), 37 „különféle példázat”, 12 lecke az állatokról, 13 „oktatás”, s végül „különféle versezetek”: két vers Faludi Ferentől, egy Ányos Páltól, kettő Gyöngyösi Istvántól, kettő pedig Baróti Szabó Dávidtól. Mindkét kiadványban lapalji jegyzetek segítették elő a szöveg megértését.

1794-ben Kolozsvárott látott napvilágot Gyarmathi Sámuel kétkötetes magyar nyelvtana „Okoskodva tanító magyar nyelvmester” címmel. Ez a mű szintén az iskolás latin nyelvtan kategóriába besorítva magyarázza a magyar nyelv sajátosságait. Címében a „nyelvmester” kifejezés azonban nem mai jelentésében értendő. Műve elején a szerző felsorolja a „mesterszavakat” vagyis az általa használt szakkifejezéseket latinul és magyarul, s ezek között ez is olvasható: *grammatica* = *nyelvmester*, *grammaticus* = *nyelvműves*.

Itt tehát — akárcsak Bél Mátyás 1729 óta sok kiadást megért német nyelven írt magyar „nyelvmestere” esetében („Der ungarische Sprachmeister oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache”) — a magyar nyelv tudományos rendszere kifejtésének szándékáról van szó, amelyben a rendszert a nyelv tudomány valódi vagy vélt rendszere jelenti (vagyis a szerzőknél az iskolás latin grammatika évezredes szerkezete), nem pedig a nyelvtanulás gyakorlati pedagógiai-didaktikai célkitűzése.

Gyarmathi Sámuel magyar nyelvmestere azonban nem állt kapcsolatban az 1790—1792. évi nyelvtörvényekkel, akárcsak az 1795-ben Bécsben megjelent „Magyar grammatika, amelyet készített Debrecenben egy magyar társaság”. Ez a kötet — amely később oly nagy vihart kavart a nyelvészek körében — a Hadi és Más Nevezetes Történetek c. bécsi magyar újság 1789-ben megjelentetett pályázatára beküldött művek alapján készült.

3. Az 1790—1792. évi törvények ösztönzésére, illetőleg a konkrét iskolai igényeket tekintetbe véve állította össze — a latinul úgy-ahogy tudó, nem magyar anyanyelvű diákok számára — latinul Gubernáth Antal, a pozsonyi akadémia tanára magyar nyelvkönyvét „Institutiones linguae et litteraturae Hungaricae” címmel, amelynek első kötete 1802-ben, második kötete pedig 1803-ban jelent meg Pozsonyban. Első ez a mű az iskolások számára írt igényesebb magyar nyelvtanok között, de azért is figyelemre méltó, mert — túl a leíró nyelvtanon, a nyelv pusztá megtanításán — a nyelv helyesség, a nyelv szépítés, a nyelvművelés gondolatait is erőteljesen propagálja. Erre azért is szükség lehetett, mivel a Felvidék és Erdély iskoláiban a magyar nyelvet tanuló nem magyar anyanyelvű diákok zöme nyilván tudott valahogyan magyarul: a mindennapok során „menet közben” hibásan megtanult, rosszul használt, más nyelvek szavaival kevert iskolai „magyar” nyelvet beszéltek.

Gubernáth Antal 1791-től kezdve volt a pozsonyi királyi akadémián a magyar nyelv tanára („linguae et litteraturae Hungaricae in regia Posoniensi Academia professor” — ahogy könyve élén nevezi magát), s nyilván ettől kezdve alkalmazta azokat a nyelvművelő módszereket, amelyeket művének „Ornata Syntaxis Hungarica” című második kötetében ismertetett. Ez a cím is jelzi, hogy ő ugyancsak a latin grammatika hagyományos iskolai kategóriái között fejtette ki a magyar nyelvre vonatkozó mondanivalóját.

Az iskola és a közélet nyelve ebben az időben Magyarországon a latin volt, ezért ma ugyan furcsa, de abban az időben egészen természetesnek számított, hogy a szerző iskoláskönyvében a magyar nyelvű példákat, mintá-

mondatokat, szemelvényeket latinul magyarázza. E magyar szövegek ódon hangulatúak, egy régi világot tükröznek, nyelvünk múltját idézik elénk. Mégis, a könyv lapjait forgatva egyre világosabbá válik a mai olvasóban: mennyire ismerősek ezek a problémák ma is!

A továbbiakban e kötet alapján ismertetjük Gubernáth Antal nyelvművelő módszereit. Alapjában véve nem újak ezek: legtöbbjük a latin nyelvtanítás során, a „tisza” latin nyelv elsajátíttatása érdekében már a XVII–XVIII. századi iskola is alkalmazta.

4. Nem volt könnyű helyzetben a XVIII. század végi hazai nyelvművelő. A művelt magyar emberek beszéde ekkor latin szavakkal volt teli. Ezek kigyomlálását tartja Gubernáth az egyik legfőbb nyelvművelő feladatnak. A korabeli köznap beszédéből ad Gubernáth sok — elrettentésre szánt — mintaszövege egy kis ízelítőt. Mintha például két ember beszélgetésébe hallgatóznánk bele, anno 1803:

„Deprecor, hogy molestálok az Urat, kérem, ne protestáljon az Ur szíves udvarlásom ellen.”

„Ma az Refectoriumban igen prolongálták a discursust, mert némelly kedves Commensálisokkal distrahálták magokat.”

Íme, itt a XVIII. század végi iskolai magyar nyelvművelés egyik módszere: a szerző a szemléltető példa után — mint egy találós kérdés megfejtését — a kipellengérezett szöveget helyes magyarsággal adja:

„Követem, hogy alkalmatlankodom az Úrnak, kérem ne mondjon ellene szíves udvarlásomnak.”

„Ma az ebédlő Szobában igen meghosszabbították a beszélgetést, mert némelly kedves asztaltársokkal mulatták magokat.”

A sok ilyen jellegű példa közül még egyet idézünk, egy olyat, amely ma már csak homályosan érthető (vagy úgy sem), pedig ekkor sokan így beszéltek magyarul:

„Gratulálok, hogy ha jól smakovált a fumigatio, és kívánom, hogy dosztig-valo, és realis contentumodra váljék, de vigyázz, hogy még patiens lévén recidivát ne experiálj.”

Ugyanez, Gubernáth szerint helyes magyarsággal:

„Örvendez, hogy ha jó izüen eset a dohánzás, és kívánom, hogy telljes, elégséges és valóságos meg-elégedésedre váljék, de vigyázz, hogy még nyavalás, beteg lévén, vissza esést a betegségbe ne tapasztalj.”

Csak akkor gyomlálhatjuk ki azonban beszédünkéből a latin szavakat — vallja a szerző —, ha jól ismerjük magyar megfelelőiket. Tanítványaival ezért garmadával taníttatta meg a közbeszédben leggyakrabban használt latin szavak magyar másait, könyvében hosszú oldalakon át sorolta — magyar tükörképeikkel együtt — a magyar beszédéből kiirtandónak vélt latin kifejezéseket. Sok olyan szót találunk Gubernáth listáján, amely azóta polgárjogot nyert a magyarban, bár idegen származásúak.

Ilyenek például (mellettük a Gubernáth által ajánlott magyar szavak): *protectio*: oltalom, *gratulálok*: örülök, örvendez, *situatio*: helynek mivolta v. környéke, helyheztetése, *realis*: valóságos, *molestálni*: alkalmatlankodni, *commendálok*: ajánlom, *prolongálni*: hosszabbítani, *patiens*: beteg v. nyavalás, *reactio*: dolognak vizsáltatása, *patriota*: haza-fi, *professor*: mester-tanító, *residentia*: lakohely, -ház v. udvar, *ratificálni*: jónak találni v. jónak bevenni, *status*: valaminek létele, állapotja v. az életnek neme stb.

Sok olyan kifejezés is szerepel e lajstromban, amelyek jó ismerőseink a mai előkelősködő, tudálékos nyelvből, például *recapitulálni*: dolognak sum-máját elő venni, ismíteni, *substratum*: dolognak mivolta, *degradaltatni*: tisztiből le-tétetni, *experialni*: tapasztalni, *reciprocálni*: viszontagolni, *magát justificálni*, *accusálni*: ártatlanságát megmutatni, *diffamálni*: gyalázni, *restans* v. *restantia*: hátra-való v. el-maradott, *recompensálni*: meg-elégíteni stb.

De nemcsak az élőlőszónak kell tiszta magyarságúnak lennie, hanem az *írásnak* is. Gubernáth egy mai riporthoz hasonló tudósítást is közöl erre vonatkozó számos negatív példája között, amelyet — az életből ellesve — alaposan megtűzdelt latin, német és szlovák szavakkal. Ezt s könyvének hasonló szövegeit „elegyített nyelvi szavakból álló gántsos gyakorlat”-nak nevezi. A tanulók feladata volt ugyanis a szöveg helyesbítése, az idegen kifejezések helyettesítése odaillő jó magyar szavakkal.

„Egy bizonyos városba el-érkezének egynéhány Verschwendirozó Raj-tárok, azt állítván, hogy a sok esztendőktől hátramaradott Stadt-Gábnak Einkassirozásáért a Burgból oda ordiroztattak légyen; — ezek alig toppanának bé ki-szabott interimalis quartérjaikba, hát azonnal a Wirth-Frau-okra támod-ván muss seyn alatt erőssen megparantsolták, hogy a Fleisch-Bankból zint-tányéron Rost-Bradelt hozzanak, — akik avval mentegettik magokat, hogy még sem a Koszlenkákát, sem a Kravitskákát a megpaszálásra ki nem hajtot-ták volna, s az alatt Kiszelitzával kínálták nyughatatlan vendégjeiket; de azok semmivel sem gondolván, magok reája ütöttek a Fleisch-Bank Kneckre, és onnét a Wirths-Hausba menván, szabadon praedáltak.”

Ugyanez a történet Gubernáth „meg-jobbitásában”:

„Egy bizonyos városba el-érkezének egynéhány tékozló lovas katonák, azt állítván, hogy a sok esztendőktől hátramaradott város-Adójának bé sze-déséért a Királyi Udvarból oda rendeltettek légyen; — Ezek alig toppaná-nak-bé kiszabott üdeig-való szálásaikba, tüstént Gazd-Aszszonyaikra támad-ván, egy meg-kell-létel alatt erőssen meg-parantsolták, hogy a mészárszékből ön-tányéron rostélyos sültnek való húst hozzanak, a kik avval mentegették magokat, hogy még sem a gödöléket, sem a teheneket ki nem hajtották volna a legelésre, s az alatt készítőzével kínálták nyughatatlan vendégjeiket. — De ezek semmivel se gondolván, magok reája ütöttek a mészáros legényre, onnét a Ven-dégfogadóba menván, szabadon zsákmányozták és ki-rablottak mindeneket.”

5. Színes, változatos magyar szókinés birtokába kell juttatni a tanulókat — ez a XVIII. század végi iskolai nyelvművelés másik nagy témaköre. A könyv szerzője különféle módszerekkel igyekezett tudatosítani tanítványaiban, hogy a magyar nyelv szókinése igen gazdag, nem szorulunk rá más nyelvek kölcsönszavaira. Ezért részletesen vizsgálták például azt a tényt, hogy egyes szavak sokféle jelentéssel szerepelhetnek a magyar beszédben, írásban. Sok érdekes magyar nyelvi fordulatot, sajátos kifejezőmódot mutatott be ennek során diákjainak Gubernáth. Például:

Fogadni. Katonákat fogadni. Száz forintba mernék fogadni. Másnak köszöntését el fogadni. Fiának vagy Leányának fogadni. Szót fogadni.

Kenni. Kenni magát, ortzáját. Valakire kenni. Jól meg-kenni.

Szállani. Várt, várost meg-szállani. Hajóba v. hajóra szállani. Hintóból ki-szállani. Leszállani a lóról. Fellyebb v. alább száll a buzának az ára. Földre v. házra v. fára száll a madár. Szívébe száll. Alább száll gondolatiban. Indul, vissza száll a vitézlő nép. Megszáll a víz, a bor. Alá szállani. Szállok kendnek.

Ütni. Ki-ütni a Várból. Nyakon, pofon ütni valakit. Reá ütni az ellenségre. Az Annyára ütött. Tréfára üti a dolgot. Kezéről el-üti. Meg-üti a mértéket. Meg-ütötte a guta.

Némelyik mondat bravúros tanszöveg, megközelítik mai nyelvtankönyveink furfangos példáit. Néhány ezek közül:

Állók. A Péter el-állotta a Pálnak az uttyát, mert boszszut akart rajta állani, a melly gonosz tselekedetre egyéb társai nem akartak állani.

Ejteni. Látom, hogy a vadakat ejteni, és a madarakat törbe ejteni tudod, vajha a magyar szavakat jobban tudnád ejteni.

Fog. Miért fogjuk mi annak pártját, a kin a szó sem fog, és a kin talán az iskolabéli fegyverek sem fognának, fogjunk mi más dologhoz, hogy a restséget ránk ne fogják.

Ugyancsak a szókincs gyarapítását szolgálták azok a feladatok is, amelyek megoldása során *s z i n o n i m á k a t k e r e s t e k* egyes megadott szavakhoz. A másfél évszázad előtti magyar nyelvórákon bizonyára még több olyanféle sajátos-színes magyar szó elhangzott, mint amelyeneket a könyvben olvashatunk. Például többek között:

Ravas: álnok, tsalfa, tsalárd, fortélyos, hamis, alakos, furtsa, tsalárdos, hamiskodó, képmutató, intselkedő, tettetett, színlett, szemfényvesztő, tündérkedő, tzinkos, kurittyoló, alakos, tsempekodó, alattomos, alattomba való titkos, ál.

Aszszony: aszszony-személy, aszszonyi álat, patyolatos rend, fejer nép, bögyes dáma, kontyos madár.

Máskor meg egy-egy előre megszerkesztett mondat minden fontosabb szavához szinonim igéket, főneveket és mellékeveket kellett gyűjteni. Az egyik mintamondat például így hangzott: „A Rösteket az Isten elhagyja.” A tanulók így kezdtek hozzá a feladat megoldásához:

Rösteket

a) Igék: henyélek, lajhálkodom, a dolgot s munkát kerülöm, szép dolognak tartom a délig való heverést . . .

b) Főnevek: tunyaság, lomhaság, henyélés, lajhálkodás . . .

c) Mellékevek: tunya, lomha, helibelő, lajha, lajhálkodó, nagy lomhaságu, lajhár, here, lajhadó, henye, lusta, szorgalmatlan, dolog v. kapa kerülő, henyélő, maradozó, aluszékony, puha-marku . . .

Színessé, változatossá teheti beszédünket a *k ö z m o n d á s o k* okos használata — tanítja Gubernáth, s könyvében terjedelmes közmondásgyűjteményt is találunk. A közmondások igen szilárd nyelvi formák — ezt a tényt az is bizonyítja, hogy a ma általánosan ismert közmondások itt mind szerepelnek, szinte teljesen változatlan alakban.

6. Az idegen szavak kirekesztése és a gazdag szókincs birtoklása azonban nem elég. A beszéd és az írás legyen *e l e g á n s*, *j ó l m e g f o r m á l t*, *d í s z e s*.

Ezt a Gubernáth által ajánlott nyelvi eleganciát a mai olvasó menthetlenül ósdinak, avasnak érzi. Negatív példának viszont ma is megfelelnek a könyv „elegáns” példaszövegei: ilyen dagályosan még iskolai dolgozatot sem szabad írni. Az elegáns stílus elsajátításának egyik fő módszere ekkor a *v a r i á l á s* volt: a tanulóknak a tanár által eléjük adott mondatot különféleképpen át kellett fogalmazniuk, de úgy, hogy eredeti jelentése változatlan maradjon. Valami romantikus-patetikus-szentimentális hangulat árad ezekből

az üres, gondolat nélküli frázisokból. Íme, néhány alapmondat és a rájuk fabrikált változatok:

„Ezen igaz haza-fi méltó, hogy nevezetessen és főképpen ditsértessék. Méltó, hogy hamvain épüljön az örök ditsősségnek Temploma, hogy a köz-jóra ügyelő tetteit Pindusnak ki-szedett virágai vontt aranyszállal borítsák. — Méltó, hogy a kegyes szellők temető kövét egyre tsókolják, és a kesergő holdnak szomoru világa mig holtta után is ditsőitse hamvát.”

„Titkaidat ki ne mond. Gondolatodnak kintses tárházát szabadon ne jártasd. — Ha az ablakkal be-éred, kaput ne nyiss sziveden. — Titkaidnak kultsaival másokat meg ne kínálj.”

„A magyar nyelv vissza tért. Szivre verődött Haza-nyelvünk ügye, koporsója mélyjeiből fényre és folyásra hozatott. — El vetette azon hálogát, melyet az idegen maszlag vont szemére. — Már a Magyar nyelvet, Atyáink ajakát semmi fergeteg sem tépi s nem is szagattya.”

„Jó Poeta a vagy híres vers-szerző. Böls Apollónak született sajáttya, örökös és szerentsés baráttyok a kilentz Muzsáknak. — Mind a jádзи ki-fejezéseiben, mind pedig a magyar vers rendeknek öszvehangzó végződéseikben szabad erü Poeta, a kinek a vers szerzésben szoptató dajkája volt elejétől fogva a pogány Isteneknek költeményes tudományja (Mithologia).”

Az elegáns stílus másik gyakorlási terepe a leírás volt. Évszázadok óta máig mindig kötelező volt az iskolában lecke-ként leíratni a tanulókkal a nyár örömeit, a tél gyönyörűségeit, a tavasz ébredését, az őszi lombhullást, a napfelkeltét, a vihart és a természet többi, minden iskolai osztályban írásba foglalható jelenségét. Ma már gügyögésnek hat a Gubernáth által követendő példaként közrebocsátott leírás a reggelről, pedig ő ezt „a legelegánsabb” stílusúnak tartotta: „Descriptio Aurorae stylo soluto elegantissimo.”

„A reggeli időnek le-írása. Akkor leg-szebb a Világ, hasad a piros hajnal, láng szín festi nagy részét a fellegeknek, siet a setét éjj tsillagos Táborával, villog a gyöngyös harmat, jön azonban fényes méltóságban tüzes szekerekkel a Plánéták Királya, a Nap, és fél-egész világnak terjesztvén sugárit, füvet, fát, mezőt, erdőt vidámit jelenlétével, nyilik azonnal gyenge torka a szárnyas népek, minden pitzin erdei falat ditséri Teremtőjét és magasztalja.”

Igen fontos a nyelv választékossága a leíróban, mert ez az írásmű maradandóan tükrözi írójának személyi-lelki eleganciáját, ezen kívül az elegáns stílusú levélírás tudományára minden művelt embernek szüksége van. Gubernáth Antal ezért túlságosan száraznak, primitívnek tartja a következő levelet, amelyben egy diák magyar nyelvi tanulmányairól számol be édes-apjának:

„Meg akartam írni, hogy a magyar nyelvben már mennyire mentem, tudok hol mit olvasni, értek is már valamit, tán rövid üdöre többet fogok tudni; hogy ne bánja Atyám Uram a költségeket, és engem jobban szeressen, már most tsokolom kezeit és vagyok alázatos, engedelmes fia N N.”

Hogyan lehet ugyanezt a közölni valót „elegánsan” elmondani, sok szóvirággal, háromszoros terjedelemben? A következő megoldást javasolja a szerző:

„Nagy kegyességü Uram Atyám! Alázatos fiui kötelességemnek tartám lenni, hogy a magyar nyelv meg-tanulásában eddig tett előmenetelemtől tudósítsam nagy kegyességü Uram Atyámat; arra való nézve jelentem igaz buzgóságból, hogy immár olvasni és írni meglehetőssen tudok, és némely magyar szavakat meg is értek, reménylem, hogy a mindennapi és szünet

nélkül való gyakorlás által, rövid idő alatt, mind a szorgalmason reám szántt költségnek terhét enyhítő, mind pedig engemet továbbra is Atyai kegyességébe foganatossabban bé ajánló örömeire fogok lenni kedves Uram Atyámnak, a kinek kegyes Atyai kezeit tsokolván, vagyok utolsó órámig nagy kegyeségű Uram Atyámnak alázatos engedelmes fia N N."

Szerzőnk sok példa kíséretében részletesen beszél a levél — s általában a magyar nyelvű írásmű — tartalmi, szerkezeti és formai problémáiról.

7. S a beszéd és az írás mellett a legfőbb gyakorlási lehetőséget az olvasás nyújtja; a nyelvtudáson túl, a nyelv művelés kitűnő eszköze Gubernáth szerint is a magyar „litteratura” költői és prózai darabjainak értő és élvező olvasása. Ennek előkészítéseként nyilván pozsonyi tanárunk növénydekei is forgatták Vályi K. András említett magyar szöveggyűjteményét, s bizonyára jól megértették például „A magyar nyelv” című XXI. leckét, nemcsak szövegszerűen, de tartalmilag is. E példa nemcsak a gyakorlókönyv használati módszerét érzékeltetheti, hanem a XVIII. század végi magyar nyelv művelők ideológiáját is jól összefoglalja.

„A magyar Nyelv. Egynehány esztendőktől fogva majd tsak nem úgy lehet érszben 1 képzelní Nemzetünket, mint egy 2 iszapban 3 el süllyedett 4 hajót, mellynek már 5 holmi 6 apró 7 tsajkák és 8 tsónakok a hátán hajókáznak el. Ezt az ültt hajót egy emelő ruddal lehetett a többek között az 9 iszapból fel venni, hogy még egyszer a víz színén 10 lebeghessen, és ki terjesztetett 11 vitorlákkal repülhessen is. Ez az emelő rud volt a nyelv, mellyet minden külömbség nélkül féltének minden igaz Magyarok. Ez a 12 nyelv 13 emlékeztette őket az ő vitéz Eleikre, Atillára, Hunyadira, Mátyásra, Lajosra, a Bátoriakra, s egyebekre, s a t. Látták, hogy ha egyszer nyelvünk 14 el töröltetik, majd tsak mint valamelly 15 meséket, így fogják 16 emlegetni némelly 17 írigy és idegen 18 piszkáló írók ezeknek 19 halhatatlan virtusait, s jeleségeiket. Még eddig az Angolyok Frantziák előtt, a kik ebben a 20 bal 21 vellekedésben vagynak, hogy a mi nyelvünk nem egyéb, hanem a régi 22 meg nem romlott Deák, vagy Oláh nyelv, és a kik semmit sem tudtak a mi magyar Literaturánkról, 23 menthettük magunkat azzal, hogy nekünk többnyire mindenkor a belső s külső ellenségekkel kellett 24 hartzolnunk, míg ők a Minerva Táborában kedvekre mulatoztak. De ha már ezután is tsak arról fogják az Angolyok, és Frantziák tudni, hogy Magyar Ország is van a világon, hogy itt terem a tokai bor, és ha nyelvünknek ékességét s a Literaturának szépségét, tiz s husz esztendők alatt velek 25 meg nem esmértettyük; úgy magunk menthetetlenek leszünk.

1 Imaginor 2 limus 3 demergo 4 maris 5 aliqualis 6 minutus 7 cymba 8 scapho 9 limus 10 agito, moto 11 carbasus 12 lingua 13 in memoriam revoco. Majorum gloriam tibi in memoriam revoca. Emlékez meg eleid ditsőségéről. 14 delo 15 fabula 16 commemoro 17 invidus 18 pungo 19 (hiányzik) 20 sinister 21 opinio 22 corruptus 23 excuso 24 pugno 25 notum reddo, notas fecisti mihi Domine mundi hujus miserias. Meg esmértette vélem Uram e világnak nyomoruságát."

*

A II. József németesítő politikájával szemben szervezkedő magyar nemesi nemzeti mozgalom sodrában, annak eredményeképpen születtek meg

az 1790—1792. évi nyelvtanítási törvények. Ettől kezdve beszélhetünk hazánkban iskolai magyar nyelvtanításról, amely a nyelv terjesztésén túl magában foglalta a nyelv művelést is: a magyar nyelv helyes és biztos használatára, a szabatos, árnyalt és szép szóbeli-írásbeli kifejezőképesség elsajátítására igyekezett az iskola megtanítani diákjait, feladatának tartva a nyelv tisztán megőrzését, az idegen hatásokkal szembeni védelmét éppen úgy, mint gazdagítását, fejlesztését.

Mészáros István

Jelentéstani nehézségek a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában

A gyakorlatban — külföldi egyetemi hallgatók magyar nyelvi oktatása közben — találkoztam azokkal a jelentéstani problémákkal, amelyekkel foglalkozom.

A megfigyelés vonatkozik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar szakot vagy más szakot végző külföldi hallgatókra egyaránt, mivel mind a szakirányú nyelvoktatásban, mind a magyar irodalmi nyelvben megtalálható a szavak többértelműsége (poliszemiája), alkalmi (inherens) jelentése és az állandó szókapcsolatok okozta nehézség. A jártasság a jelentéstannak e három területén nagymértékben igényli a szavak helyes és pontos jelentésének ismeretén túl az *érvényes beszédhelyzet* (szituáció) ismeretét is. Magyar szakos hallgatóinktól ezen felül megköveteli a magyar írók egyéni stílusának ismeretét is.

Szakdolgozatokban szerepeltek félreértetten alábbi, irodalmi szövegből merített szavaink: *nadrágellenző*, amelyről a 'férfigyűlölő' jelentés helyett egyszerűen úgy vélték, hogy nadrágot ellenző, azaz nadrágot viselni nem szerető személynél van szó. Előfordult ugyanez a *szemrevaló* szóval is, mikor 'csinos, férfiszemet vonzó' értelme helyett szemüvegre, azaz szemre helyezett tárgyra gondolt a külföldi hallgató. Még csak kétség sem merült föl, hogy az idézett szavakat helytelen értelemben használták, hiszen az összetételek tagjainak külön-külön ismerték a jelentését, és az összetétel útján létrejött új értelmet föl sem tételezték. Ez különösen azért meglepő, mert az eredeti Mikszáth-szövegben a szituáció semmi kétséget nem hagy a helyes jelentés felől — magyar anyanyelvűek számára. Nem úgy az idegen anyanyelvűek számára, akiknek nemcsak a szó ismeretlen, hanem a szituáció is.

Ebbe a csoportba tartozó, jelentéstani problémát okozó szó volt még: *lángoszlop*, *hóhérmunka* (Petőfi); *lélekharang*, *fehérnép* (Mikszáth); *ebugatta*, *epés ember* (Móricz). Ez utóbbi mintájára úgy gondolta a hallgató, hogy van „májas ember” is (véletlenül sem „rosszmájú”!), továbbá szíves, vesés, tüdős, ami már az orvosi nyelv szlengeje. A helytelen grammatikai asszociáció megnehezítette a helyes jelentés létrejöttét.

Örülnünk kell tehát, ha a külföldi hallgató gyanakvó a szójelentéssel kapcsolatban, s oktatóját kérdésekkel árasztja el még akkor is, ha a magyarázatra kérdés nélkül is sor kerülne. A kérdések, amelyeket a hallgató magától tesz föl, rendszerint problémái lényegére mutatnak rá, és segítik kiküszöbölni a hallomásszerű féltájékozottságot. Pl.: miért fehér a fehérnép, hiszen az asszonyok alsóneműje színes? A kérdésre a nyelvtörténet, a néprajz és a történelem együtt adhat választ.

Mindig magyarázatot kívánnak az ellentétes jelentésű szavak, pl. *jómadár, mákvirág, csirkefogó, boroskancsó* (ir.), *lökötő, ebadta, lánc-hordta* (ir.) stb., továbbá a metonimiák közül főként a térbeli metonimiák, pl.: *a Kovács-ház megbolydult; az egész tábor nevetett* stb. A külföldi hallgató nem érti, miként mozdul a ház, hogyan nevetethet a tábor. A szavak anyanyelvi jelentésében jelenlevő mögöttes embertartalom hiányzik a tanult nyelv szótári értelmezéséből: beszédszituációk hosszas gyakoroltatásával kell ezt pótolni. Enélkül a külföldi hallgató idegen precizitással — ha hibátlan grammatikával is — azt mondja: „a Kovács család házában minden egyes ember megmozdult”; „az egész tábor minden sátrában mindenki nevetett” — amely megfogalmazásokból éppen nyelvünk könnyeden tömör lényege hiányzik, s hiába hangzik magyarul a mondat, ha mégis idegen.

Jelentéstani problémák megvilágítása fokozottan fontos fordítónak, tolmácsnak, szinkronizálónak, lektornak készülő külföldi hallgatóink számára, akiknek a nyelv nemcsak eszköz egy szaktárgy elsajátításához, hanem cél is, mivel a magyar nyelv ismerete, használata és alkalmazása lesz a munkájuk. A gyakorlat azt mutatja, ha egy külföldi hallgatónak Gárdonyi beszélő regény-címeit (*Egri csillagok, A láthatatlan ember, Isten rabjai, A lámpás*) kell értelmezni: bizonytalanává válva topog a *csillag, láthatatlan, rab, lámpás* szavak poliszémiája előtt éppúgy, mint inherens jelentésük előtt.

A köznyelv is gyakran próbára teszi az idegen nyelvű hallgatót, mikor a villamoson így szólnak a nyurga fiúhoz: „Menj arrébb, te *égimeszelő*”, vagy úgy közelednek a hosszú szempillájú kislányhoz: „Gyönyörűek a *seprőid*.” A megszólított nemcsak a jelentést nem érti, de azt sem tudja, hogy kedvesen vagy gorombán beszéltek-e vele.

Hogy mennyire a többszörös, illetőleg alkalmi jelentés a zavaró, arra bizonyíték, hogy az idegen anyanyelvűek szeretik és jól használják az ikerítés által keletkezett *ingó-bingó, irka-firka* típusú látszólag nehéz, de egyértelmű szavainkat. A homonimák megértése sem okoz gondot számukra, mivel nem jelentésárnyalat különíti el őket egymástól, hanem két különböző jelentés. A „mint hulla a hulla” (Arany János) és hasonló homonimás szójátékok első hallásra érthetőek és megnyerőek az idegen ajkúaknak.

Viszont hosszú gyakorlás után is zavarba esnek, ha az ige csak egyszeri kapcsolatban fordul elő, s érthető helyesen. Pl. a *megindul* igével zavartalanul kapcsolhatók különféle főnevek — *megindul a tanítás, az előadás, a vonat, a légáramlás* stb., de egyszeri a *megindul a föld* (földrengés van) vagy *megindul a szíve vkin* (sajnálja őt) kapcsolat. Ez az eset már az állandó szókapcsolatok súlyos témakörébe vág.

Állandó szókapcsolatainkat a külföldi hallgató vagy nem meri használni, vagy rosszul használja. Az alábbi esetekben írásban, szóban egyaránt a II. számút, a színtelenebb, de számukra nyilván „veszélytelenebb” formát alkalmazták:

I.

megköti magát
megköti az alkut
leszerelik a boylert
leszerelnek a katonák
elnézi a hibáját

II.

nem enged a másiknak
egyezkedik
leveszik a boylert a helyéről
befejezik a katonáskodást
nem neveli eléggé

elnézi a házszámot
megüli a születésnapját
megüli a gyomrát
megüli a lovat
nekiül a vacsorának
elvágja az útját
rávágja az ajtót
rávágja a választ
felvág az új ruhájára

nem figyel a házszámra
születésnapot ünnepel
sokat evett
nem tudja ledobni a ló
vacsorázni kezd
akadályozza az előrejutásban
becsapja az ajtót
gyorsan, tudatosan válaszol
büszkélkedik az új ruhával

Az idegen anyanyelvűek azzal, hogy a fenti szókapcsolatokból az alapigét kerülük ki elsősorban: *i n t e g r á c i ó h i á n y u k r a* hívják föl a figyelmet. Ha a *vág* igével kapcsolatban megtanulják, hogy az ember kenyeret vág, fát vág, csirkét vág — az igekötő jelentésmódosító szerepéről tanulva sem világos, hogy jön „ugyanehhez” az ígéhez az út, az ajtó, a válasz és a ruha.

Még többet mond erről a nyelvi nehézségről az, amikor alkalmazni akarják az állandó szókapcsolatot — és az alábbi módon végzik ezt:

A leírt szövegben

„eláll a nyelve”
„bement a tervbe”
„lovaggá verték”
„elvágták a nyeregtől”
„tejbe-tejfölbe ült”
„nekiesett az ügynek”
„kitörte a fogát”
„hátranézte a dolgozást”
„letört az ellenállása”
„hozzá megy a lakatos”
„lebánt vele”
„elhordta a bundáját”
„piacra vitte a bőrét”
„rézből vágta ki magát”
„az utcájába akadt”
„elhúzta a nadrágán a dalt”
„nézéssel volt a barátjára”
„hűvös helyét találta”
„lerizszte a bírót”

A szándék

eláll a szava
belement a tervbe
lovaggá ütötték
kiütötték a nyeregből
tejbe-vajba fűrésztötték
nekilátott az ügynek
otthagytta a fogát
utánanézett a munkának
megtört az ellenállása
hozzámegy a lakatoshoz
elbánt vele
elhordta az irháját
vásárra vitte a bőrét
kivágta a rezet
útjába akadt
elhúzta a nótáját
tekintettel volt a barátjára
hűlt helyét lelte
lekenyerezte a bírót

Az állandó vagy többé-kevésbé állandósult szókapcsolatok használatával elkövetett tévedések hármas körében az első, legkönnyebben javítható típus az igekötő helytelen alkalmazásából adódik, mint a *letört—megtört, lebánt—elbánt* példák mutatják. Jóval nehezebb a második típust javítani, mikor a tévedés az ige vagy főnév jelentésének pontatlan ismeretéből adódik, és a külföldi hallgató a szó szinonimáját hívja segítségül, ami állandó szókapcsolatban lehetetlen! Gondoljuk végig, milyen közel áll egymáshoz a *ver—üt, út—utca* — mégis milyen távol, ha állandó szókapcsolatról van szó! Az idegen anyanyelvű tanuló pontosan tudja, hogy mit jelent lovaggá ütni valakit, és meggyőződése, hogy ugyanazt írja a „lovaggá ver” önkényes szókapcsolással is. A hibázás lehetőségei igen nagyok. A tanár sosem lehet biztos, mikor

kerül eléje egy képtelen „változat”. Míg a „kitörte a fogát”, „elhordta a bundáját” nagyon is értelmes lehetne, ha írója azt akarta volna vele mondani, amit jelent.

Legnehezebb a harmadik tévedéstípus javítása, amely a jelentés és szerkezet keveredéséből jön létre, mint az *elvágták a nyeregtől, rézből vágta ki magát* stb. Két-két állandó szókapcsolat összeolvasztott jelentésével és szerkezetével alkotják a hibás struktúrát: *kivágta magát a bajból + kivágta a rezet* — „rézből vágta ki magát”. Ugyanígy: *elvágtá az útját + kiütötte a nyeregből* — „elvágták a nyeregtől”.

A szórend — jelentésmódosító szerepénél fogva — is olyan témakör, amelynek hatékony ismerete az előírtnál jóval több évi tanulás után sem sajátja az idegen nyelvű hallgatóknak. Nyelvpszichológusok számára kitűnő példa a „lerizszte a bírót” asszociációs ritkaság. (Vietnami hallgató tévedése, akinek hazájában a rizs a kenyér.)

Összefoglalva: a jelentéstan általam vizsgált területein a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásához — úgy tetszik — még hiányoznak az aktívizáló gyakorlatok. Erre a problémára kívántam felhívni a figyelmet a bemutatott adatokkal.

Kálmán Mária

Három, külföldiek számára készült magyar nyelvkönyvről*

Modern magyar nyelvkönyv kevés van. Ennek egyik legfőbb oka az, hogy a magyar nem tartozik a nagy európai nyelvek közé. A Magyarországra látogató turista vagy kereskedő például eleve fölteszi, hogy angol, német, orosz, francia vagy olasz nyelvismerettel megértetheti magát. A magyar nyelv ismerete csak viszonylag ritka esetben elengedhetetlen.

Milyen lehetőség áll azoknak a rendelkezésére, akik valamely okból egy nyelvkönyv segítségével kívánnak meghatározott idő alatt bizonyos fokú magyarismeretekre szert tenni? Azokat a nyelvkönyveket használhatják, amelyek a magyar és a külföldi könyvpiacra kaphatók. A következőkben háromról lesz szó: Bánhidi—Jókay—Szabó: *Lehrbuch der ungarischen Sprache*, Budapest 1960¹, 1972²; Fábíán: *Manuale della lingua ungherese*, Budapest 1970; Lelkes: *Manuel de hongrois*, Budapest 1967. Mindhárom többrendbeli hasonlóságot mutat, ezért összehasonlításukra jó lehetőség kínálkozik. Szerzőik magyarok s mindegyikük célja az, hogy a könyvek megtanulása után a tanulók képesek legyenek magukat szóban és írásban is magyarul kifejezni. A hagyományos nyelvkönyvbeosztást (szöveg, szöszedet, nyelvtan, gyakorlatok) mindhárom esetben megtartották a szerzők.

Milyenek az eredmények, amelyeket ez a három nyelvkönyv a tanulóknak lehetővé tesz? Ha azt kívánjuk megállapítani, melyik nyelvkönyv segíti legjobban a nyelvtanulást,

* Grohe F. Gerhard romanisztikai és turkológiai tanulmányok után kezdett magyarul tanulni a göttingai egyetemen. Középiskolai tanári tapasztalatai, nyelvoktatási kérdések s a magyar iránti érdeklődése magarázzák, hogy vállalkozott három, külföldiek számára írt magyar nyelvkönyv összehasonlító vizsgálatára: személyes tapasztalatai egy részét foglalta össze röviden bizonyos szempontok szerint. Jól tudjuk, kézzelfoghatóbb eredménnyel jár, ha azonos kiinduló és célnyelv tankönyveit vizsgáljuk. Ez a beszámoló több kiinduló nyelv (német, francia, olasz) és egy cél nyelv (magyar) három különböző terjedelmű s különböző időpontban íródott, nálunk megjelent nyelvkönyvről szól. Érdekessége nem utolsósorban abban rejlik, hogy a szerző ezeknek a nyelvkönyveknek a „címettjei”: az ezekből a könyvekből tanuló külföldiek közé tartozik. A mi érdekünk is, hogy megtudjuk, miként vélekednek tankönyveinkről e könyvek használói, illetőleg — jelen esetben — egy a sok közül. (A szerk.)

akkor a külső-formális egybevetés nem elégséges. Azt kell megállapítanunk, hogyan és milyen intenzitással részesül a tanuló a célnyelvből (a magyarból) kezdettől fogva, mennyi tanulási „ráfordítás” követeltetik meg tőle s milyen fokú nyelvismeretig vezet el őt a nyelvkönyv. E kérdésekre akkor válaszolhatunk, ha a szerzők módszertani koncepciójának releváns aspektusait vizsgáljuk.

Az összehasonlítást az első leckénél kezdve először a Bánhidi—Jókay—Szabó és Fábíán könyve közötti egyezés tűnik fel. Mindkét tankönyvben elsőként a *mi ez?* kérdéssel, illetőleg az *ez ajtó* válasszal konfrontálódik a tanuló. Ha az első lecke képanyagát nézzük, látható, hogy a szerzők hasonló helyzeti körülményeket föltételeznek a tanulás kezdetén. Fölteszik, hogy a tanuló zárt helyiségben tartózkodik — Bánhidi—Jókay—Szabó az osztálytermet, Fábíán a lakószobát választotta —, ahol egy második személy (a tanár) kérdéseket tesz föl. A szerzők abból indulnak ki, hogy a tanuló közvetlen környezete dolgait, tehát konkrét dolgokat kíván magyarul megnevezni. Ezzel az aktivitással, amely Bánhidi—Jókay—Szabó könyvében kimerül a motorikus-formális ismétlésben, több cél elérésére törekszenek: 1. az új magyar szót kívánják belevésni az emlékezetbe, 2. a magyar névszói állítmány szerkezeti mintáival kívánják megismertetni a tanulót, 3. az új, illetőleg szokatlan hangok kiejtését gyakoroltatják, 4. különböző mondathangsúlyozási típusokat kívánnak elsajátíttatni. A szerzők elvárják tehát, hogy a tanulók már a kezdet kezdetén többféle kérdéssel (fonetika, szókincs, mondat) foglalkozzanak. Az első lecke szavait vizsgálva Bánhidi—Jókay—Szabónál feltűnik több szó is, amely a kezdő tanuló szemzőgéből nem ejthető ki könnyen (*felelet, ceruza, szekrényajtó, tollbamondás, ellenőrzés*). Fábíán sokkal inkább tekintettel van a kezdők lehetséges kiejtési problémáira. Ő elsősorban két- és egyszótagú szavakat használ. Az ő könyvében a nehezen kiejthető szavak a *fekete* és a *gyakorlatok*. Az első leckében Bánhidi—Jókay—Szabó több példamondatot hoz s a szövegek közti rajzokkal jól szemlélteti a kérdéseket és válaszokat. Az első lecke Bánhidi—Jókay—Szabó könyvében úgy van fölépítve, hogy a tanulónak a szövegek önálló ismétlését és az egész lecke ismételt feldolgozását nehézségek nélkül lehetővé teszi. Fábíán az első leckébe kevés képanyagot épített bele. A szöveg elé helyezte a már említett lakószoba rajzát: itt Fábíán módszertanilag jelentős intenciója mutatkozik meg. A rajz részleteivel (szekrény, asztal, székek stb.) lehetőséget biztosít a tanulónak, hogy a szoba leírásánál mondatait értelmes sorrendben építse föl s a kezdő — ha egyelőre nagyon is korlátozott — nyelvi lehetőségeivel az összefüggő nyelvi leírást gyakorolja. A — tartalmilag is produktív — gyakorlásnak ez a módja jellemzi az egész könyvet, mert Fábíán — és csak ő — a leírt ábrázolási módot következetesen az utolsó leckéig megtartotta. Ezért Fábíán könyve az elsősorban eidetikus tehetségű tanulóknak ajánlható. Lássuk, hogyan vezeti be a 3. könyv tanulóit a magyar nyelvbe! Mielőtt a kezdő az első lecke anyagának a tanulásába fogna, a magyar fonémákat már ismeri, mert Lelkes az első lecke előkészítéseként bemutatja a magyar nyelv fonológiai rendszerét s a tanuló az Exercises-ben a célnyelv hangjaival aktívan megismerkedik. Így tehát az említett tényezők száma az első leckében Lelkesnél redukálódik. Ellentétben a többi szerzővel Lelkes az első lecke elejére egy lezárt szöveget tesz, amely kizárólag kijelentő mondatokból áll: *Térkép. Európa térképe. Ez Franciaország . . . Magyarország Ausztria mellett van* stb. Feltűnik többszótagú szavak azonnali használata, de közelebbről szemlélve ez nem tűnik önkényesnek az említettek miatt. Az összetételek és névutók itt történő bevezetése azt eredményezi, hogy a tanuló — többnyire francia nyelvű személy — a magyar nyelv két jellegzetes sajátosságát ismeri meg egyszerre, amelyek különösen is nehezek számára. Az idézett szöveg után a főnévről, melléknévről és igeről pregnáns alaktani magyarázatok következnek a megfelelő paradigmákkal. Csak miután e módon a kezdő szolid alapismeretekkel rendelkezik, következik — a második szövegrészben — a kérdések és feleletek gyakorlása. Új szavakként itt csak a szöveg fölépítéséhez.

okvetlenül szükséges kérdőszavak (*mi? milyen? hol?*), illetőleg az *igen*, *nem* és a *közt* határozószó, illetőleg névtű szerepel. Hangsúlyozandó, hogy csak a már ismert főnevek fordulnak elő a második szövegrészben. A nyelvtani részben a névszói állítmány, a névtűk és a kérdések magyarázata olvasható, végül a Gyakorlatok című fejezet következik.

Mint látható, a három nyelvkönyv „kínálata” az első leckében lényegében megegyezik, az út és mód azonban, ahogyan a kezdő számára az ismeretszerzést elősegítik, részint már különböző. A modern tanuláslélektan azon felismerését, hogy a tanulás gyorsítása érdekében a különböző tananyagrészek — a fonetika, szókinés, mondatszerkezetek stb. — tanítása lehetőleg ne egyidejűleg történjék, Lelkes vette leginkább figyelembe. Ezért a tőle megvalósított módszertani koncepció biztosítja legjobban, hogy a magyar nyelvvel való kezdeti foglalkozás a kezdő tanuló számára nem tűnik túl problematikusnak. Külön figyelmet érdemelnek a fejezetek közé ékelt „mécanismes”. Itt a gyakorlás olyan formájáról van szó, amely az audiolingvális nyelvgyakorlásra jellemző. A tanulóknak nyelvi minták sorát mutatják be, amelyeket neki hallani, hangosan ismételni és mélyen emlékeztetnie véni kell. Ahogy a Lelkestől választott összefoglaló elnevezés mutatja, ezek a szintagmák a tanulók mechanikus emlékeztetésének a részei, hogy legyenek, amely végül is a mintáknak egy a tudat ellenőrzésétől független biztos használatához vezet. A végső cél az, hogy a tanuló nyelvtanulási olyan „szabad” legyen, hogy teljesen annak a tartalmára tudjon összpontosítani, amit mondani akar. Ezért a „mécanismes” fölvétele a könyv egyik igen értékes komponensének tekintendő.

Lapozzuk fel a három nyelvkönyv közepét s lássuk a 15. (Bánhidi—Jókay—Szabó), a 14. (Fábián) és a 19. (Lelkes) leckét. Bánhidi—Jókay—Szabó könyvében egy másfél oldalnyi levelet, egy négy soros verset, valamint egy dalt találunk kottával, melyet a szójegyzék követ 128 új szóval. 9 oldalnyi nyelvtani rész következik ezután, végül 5 oldal gyakorlatok. E rövid felsorolás is mutatja, milyen hatalmas mennyiségű tananyaggal konfrontálódik az, aki ezt a könyvet választja. Ha elkezdve a magyartanulást kitart a tanuló s feldolgozza az egész könyvet, akkor 2883 szót, a normatív magyar nyelvtan valamennyi szabályát ismeri, tud fordítani s a beszélt nyelv nagy részét megérti, de jól aligha beszél magyarul. Fábián könyve olvasójának a 14. leckében — nem utolsósorban a könyv viszonylag kis terjedelme miatt — csak 48 szót, három és fél oldal nyelvtant kell megtanulnia. A szöveg másfél oldalas, a gyakorlatok kb. egy oldal terjedelműek. Hasonló felépítésű a többi lecke is s ebből látható, hogy Fábián abból indult ki, hogy kevesebb megtanulandó anyagot kínál és így a tanulót kisebb feladatokkal terheli meg. Bizonyára azt tartotta szem előtt, hogy a tanulás motiváltságát megtartsa, s hogy a tanulót a magyartanulás örömeinek ellankadásától megóvja. Ez a tény föltétlenül pozitívumként értékelendő Fábián Manualé-jában. Ami Bánhidi—Jókay—Szabó könyvét illeti: nincs kizárva, hogy a tanuló mind a túl sok anyag eredményezte követelésektől, mind pedig a leckék alapján véve azonos felépítése miatt rezignál, és a számára túl nehéznek tűnő magyar nyelv tanulását feladja. Az előadottak miatt kérdéses, hogy ennek a tankönyvnek a használata ma meggondolások nélkül ajánlíható-e egyáltalán. Nem vitás, a Lelkes könyvében feldolgozott anyag is első pillanatra nyomasztónak tűnik. Közelebbről megismerve látható azonban, hogy valójában nem az. Lelkes szerint a könyv feldolgozásához 240, maximálisan 1 óra idejű oktatási óra szükséges. Ennek elvégzése után a tanuló 3800 szót, nyelvi szerkezetek gazdag változatát tanulta meg, biztosan ír a célnyelven, s a magyar nyelvű kommunikáció nem megerőltetést, hanem örömet és sikerélményt is jelent számára.

Összegezve: a három szóban forgó nyelvkönyv közül Lelkesé tetszik legjobban. Ez felel meg véleményem szerint leginkább a modern nyelvpedagógiai követelményeknek. Éppen ezért kíváncsi volna, hogy a szerző tovább csiszolja-javítsa könyvét. Jó lenne, ha más nyelveken is megjelenhetne ilyen magyar nyelvkönyv. *Grohe F. Gerhard*

Ginter Károly—Tarnói László: Ungarisch für Ausländer*

1. Német nyelven, tehát német anyanyelvűek, illetőleg németül jól tudó külföldiek számára 1958 óta a Bánhidi—Jókay—Szabó szerzőhármas több kiadást megért *Lehrbuch der ungarischen Sprache* című tankönyve szolgálta a magyaroktatást (l. Balázs János részletes ismertetését: *Nyr.* 84: 112—5). Külföldön szóhoz jutott ezen kívül A. Boronkay *Einführung in das Ungarische* (Leipzig, 1940¹, 1962⁴), P. Kárpáti—H. Skirecki *Wir lernen ungarisch sprechen* (Leipzig, 1964.) és B. Szent-Iványi *Der ungarische Sprachbau* (Leipzig, 1964) című könyve is. E könyvek megírása óta a nyelvoktatás világszerte továbbfejlődött mind módszertanát, mind technikai feltételeit illetően. Éspedig elsősorban a nyelvoktatás alaptudományának, a nyelvészetnek a fejlődése következtében (l. például B. Libbich (szerk.): *Neue Wege im Sprachunterricht*. Frankfurt am Main, 1964.; F. Leisinger: *Der elementare Fremdsprachenunterricht*. Stuttgart, é. n.; G. Nickel (szerk.): *Reader zur kontrastiven Linguistik*. Frankfurt am Main, 1972.; Hegyi Endre: *Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart?* Bp., 1967. Kéziratként; Babos E.—Károly Sándor (szerk.): *Idegen nyelv, anyanyelv*. Bp., 1970; Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. Szerk. Horváth Miklós és Temesi Mihály. 1972.; a lektorkonferenciákon elhangzottakat a Magyar-tanítás külföldön című kötetekben (l. kötet: 1969.); J. Juhász: *Probleme der Interferenz*. Bp., 1970.; Fülei-Szántó—Szilágyi: *A nyelvtanulásról*. Bp., 1975.). Természetes, hogy a Bánhidi—Jókay—Szabó-féle tankönyvben a mai olvasó már több ponton is talál kifogásolható megoldásokat, módszerbeli eljárásokat. Méltánytalanság lenne azonban megfedkezni ennek a könyvnek a jó szolgálatáról. Igaz az is, hogy eljött az ideje egy más szemléletű, praktikusabb alapvetésű, szókészletében-szöveganyagában a mai beszélt nyelvre összpontosító magyar nyelvkönyv megírásának. A című írt munka ezeknek az új követelményeknek van hivatva eleget tenni (l. Uhrman György: *Nyelvünk és Kultúránk* 1975/20: 73—4).

Tudjuk, jó nyelvkönyvet írni nagyon nehéz, minden igényt kielégítőt pedig lehetetlen. Alapvető követelmény az, hogy a tanulók anyanyelvét: kiinduló nyelvi determináltságukat mindig szem előtt tartsuk. Ezért az a — már nem is új — kíváncsi, hogy nyelvkönyveket két szerző írjon. S hogy egyikük a kiinduló, másikuk a célnyelv anyanyelvi beszélője, s mindkettejük a másik nyelvet is tanult, illetőleg tudó, lehetőleg nyelvtanítási tapasztalattal rendelkező szakember (legjobb esetben: nyelvész-pedagógus) legyen (vö. például a német—finn „kooperációban” frott két finn nyelvkönyvet: H. Fromm—M. Sadeniemi: *Finnisches Elementarbuch*. Heidelberg, 1956.; M.-L. Steiner—A. Assmann: *Finnisch für Sie*. München, 1971.). Nos, az ismertetendő nyelvkönyv is két szerző munkája. Mindketten évekig tanították a magyart külföldön (Ginter Párizsban, Tarnói Berlinben) s tapasztalataikról tanulmányok formájában is több ízben beszámoltak. Igaz, egyikük sem német anyanyelvű. A német anyanyelvű szerzőtárs hiányát azonban a szerzők széles körű és friss tapasztalatai, helyes szemlélete, a vonatkozó szakirodalom eredményeinek a felhasználása (és az anyanyelvi lektor, Paul Kárpáti, akinek jelent meg társszerzőségben magyar nyelvkönyve, l. fentebb) túlnyomórészt pótolták.

2. A című írt munka fejezetei: előszó (5—7), hangtan (9—26), leckék (27—466), a gyakorlatok megoldása (467—489), szójegyzék (491—554), tartalomjegyzék (555—559).

Az előszóban a szerzők módszerükről, könyvük felosztásáról és céljukról írnak. A mai magyar köznyelvből kívánnak lehetőleg sokat megismertetni 2100 szó és az alapvető nyelvtani szabályok megtanításával. A könyvet véleményük szerint 100 tanórán föl lehet dolgozni. Legfontosabb újdonságuk az, hogy kontrasztív alapvetésű könyvet írtak.

* Budapest, 1974. Tankönyvkiadó, 559 lap.

Nem feledkeztek meg soha arról, hogy németek számára írják. A szóképzés sokoldalú bemutatásával a szókinestanulást kívánták elősegíteni.

A hangtani fejezet megelőzi az 1. leckét. A szerzők sorra veszik a magyar betűket, s röviden, világosan (mindkettő fontos erény tankönyben is), német, illetőleg — ha a németben ismeretlen fonémáról van szó — idegen nyelvi (angol, francia, olasz) példákkal szemléltetik a kérdéses betűkkel jelölt fonémák kiejtését. Külön van szó a németben Magyarban egyező és eltérő hangértékű betűkről, illetőleg a németben nem használatos magyar betűkről és fonémákról. A fonetikai gyakorlatok jól összeválogatott példái alkalmasak a magyar artikulációs bázis elsajátíttatására. Legrészletesebben — helyesen — a következőkkel foglalkoznak: az *a* és *o* közti különbség, a hosszú magánhangzók hangsúlytalan szótagokban, a rövid és hosszú magán- és mássalhangzókkal kifejezett jelentéskülönbségek, a *k, t, p, r; cs, zs; ny, gy* kiejtése, a zöngés—zöngétlen korreláció. Az *a* fonéma kiejtését tapasztalatom szerint a *deutsch, neun, neutral*-féle német szavak diftongusai első elemével szemléltethetjük-taníthatjuk eredményesen (l. Nyr. 98: 67). A *Gemischte Übungen* című fejezet a legjobb elmefuttatásnál is ékebben bizonyítja a magyar fonémák világos artikulációjának a szükségességét (*kór—kor—kar—kár*). A példának lehet azonban negatív lélektani hatásuk is: gátolást eredményezhetnek, ahogy általában a paronimák (vö. például ném. *furchtbar : fruchtbar*). Helyes adagolással segíthetünk ezen. Talán érdemes lett volna megemlíteni a zárt *ë-t* is: vele előbb-utóbb ugyanis találkozunk a magyarokkal beszélgető külföldiek, s akkor nem érné meglepetés őket.

Az, hogy a kiejtést a könyv elején, a nyelvtan tanítása előtt elintézik a szerzők, módszertanilag egyértelműen jó megoldás. Szem előtt kell ugyanis tartani, hogy a tanulóknak mindig legyen sikerélményük. Márpedig ha egyszerre kell kiejtést, új szavakat, nyelvtani szabályokat is tanulniuk, esetleg kedvüket veszítik a sok nehézség láttán. Ebben a jó fejezetben csupán egy valamit hiányolok. A szerzők kontrasztív koncepciója alapján elvárható lett volna, hogy a magyar fonémák kiejtésének a szemléltetésekor első sorban a magyarban és a németben közös — tehát a nemzetközi, illetőleg más okból mindkét nyelvben hasonló — szavakra támaszkodjanak. Göttingai lektori éveim tapasztalatai alapján úgy látom, hogy a (német : magyar) *Mama : mama, Park : park, puffen : puffan, Kutsche : kocsi, Marke : márka*-féle szópárok alkalmasabbak a magyar kiejtés szemléltetésére és gyorsabb elsajátíttatására (az anyanyelvi szavakkal való világos kapcsolatok miatt), mint a könyvben olvasható *hol, ma, hó*-félék. Ez utóbbiak ugyanis a kezdőknek még teljesen ismeretlenek: ezeket a szavakat előbb meg kell tanulnia, figyelmét csak azután fordíthatja teljesen a helyes kiejtés elsajátítására.

A leckék — 1—25. — felépítése a következő: *a*) egyszerű, de ügyes rajzokkal, ritkán fényképekkel szemléltetett szöveg, amelyhez a lecke új szavainak szófajok szerint csoportosított jegyzéke kapcsolódik, *b*) ezt követi a szöveges rész nyelvtana, a szövegben előforduló új nyelvtani jelenségek magyarázata, *c*) végül pedig a gyakorlatok. Lássuk közelebbről őket.

A szövegek a nyelvkönyvekben gyakori két főtípus kombinációi. Nem csupán egy-két „főhős” életének „folytatásos regényei”, szóhoz jutnak egymással alig vagy egyáltalán össze nem függő események, helyzetek leírásai is. A 7. leckében lép csak színre Norbert, a főszereplő, a 25.-ben távozik, s közben a 9. és 17. leckében nincs is szó róla, de a többiben sem mindig ő áll a középpontban. A 26. lecke egy népmesét, az utolsó: a 27. Kosztolányi Krimi című novelláját tartalmazza. A szövegek igit-vérig mai tartalmúak, frissek, témáik: látogatások ismerősöknél, kirándulások Budapesten, Szegeden, Esztergomban, Veszprémben, a Balatonnál; étterem, telefonálás, bevásárlás, szálloda, mozi, eszpresszó, karambol stb. Nyoma sincsen a csikós-gulyás hortobágyi álromantikának és a tankönyvbölcsesség papírfizének. A szerzőket dicséri, hogy sok ügyes párbeszéd van a szövegekben, s hogy a szövegek elbeszélő részei változatosak, a figyelmet lekötően

élvezetesekek. A tanuló nemcsak élvezheti őket, de tudván tudja is: praktikus szöveget olvas, szókincset tanul. A neveltető anekdoták nyelvtanulási-lelektani szempontból itt is telitalálat, még ebben a mennyiségben is (l. például Newtonról: 239, Kodályról: 390). Elismeréssel kell szólnunk a rajzokról. Ha a tanulók vizualitási igényeire is gondolunk, eredményesebben szerkeszthetők meg a nyelvkönyvek is. A szókincsről ugyanazt mondhatjuk, mint a szövegekről. Kitűnően válogattak a szerzők! Minden szó fontos, a mai magyar beszélők aktív szókincsébe tartozik (az egy *tallér* kivételével), a legújabbakra vö. *automata*, *autópálya*, *eszpresszó*, *normál* és *szuper(benzin)*, *szervíz*. A tulajdona nevekek közül is csak a leggyakoribbak kerültek a könyvbe. A szavak szófajokra bontása könnyítés a tanulók számára, helyeseljük ezt a módszert is. Úgy vélem, az első leckékben nyugodtan lehetett volna több nemzetközi szót is használni (ne feledjük, a magyar szókincs idegen és nehéz — különösen az elején — indoeurópai nyelvűek számára). Némely esetben a szerzők mintha purizmusra hajlanának (vö. a *paraj*: *spenót*, *krumpli*: *burgonya* szópárokról írott dialógust a 237. oldalon), ami persze nem hiba, kérdéses azonban, nyelvkönyvekben célravezető-e: *száll* van a könyvben, *hotel* (és *szálloda*) nincs (pedig nézzünk csak körül Budapesten!), *labdarúgó-mérkőzés* van, *meccs*, *foci*, *futball* nincs. Az egy-egy leckében megtanulandó új szavak száma nem kevés, de megfelelő hozzáállással, átlagos nyelvérzékkel és szorgalommal megtanulhatók. Egy-egy órára átlagosan $2100 : 100 = 21$ megtanulandó szó jut. A szólista után „Achtung!” felirattal következnek a sajátos magyar kifejezések. Helyes, hogy ezek fontosságát így is hangsúlyozzák a szerzők, s hogy megtanításukra nagy gondot fordítanak.

Úgy vélem, a legtöbb fejtörést a magyar nyelvtan megtanítandó részének a kiválasztása, felosztása, adagolása és magyarázata okozta Ginternek és Tarnóinak. Megítélésem szerint azonban ezt a feladatot is jól oldották meg. Azon voltak, hogy egy-egy leckében ne legyen túl sok a megtanulandó új nyelvtan, s hogy a sorrenddel is könnyítsék a tanulók dolgát. Így például a tárgyas ragozás és a tárgyeset egy leckében van, a részes-határozó után következnek a *nekem van valamim* és a *nekem kell*-féle szerkezetek, a felszólító mód után közvetlenül a felszólító mód mellékmondatbeli használatának a leírása következik stb. Arra is törekedtek, hogy a kivételekből csak a fontosabbakat vegyék föl. Az 1. lecke a névelőkkel, a főnevek többes számával, szórendi kérdésekkel, a létigével, a személyes névmásokkal s a kiegészítendő kérdéssel indul. A magyarázatok végig egyszerűek, világosak, kontrasztív szemléletűek. A névszói állítmánnyal a 3. és 4. leckében ismerkedik meg a tanuló: a definíciót (62) didaktikailag igen jól tartom. Helyes, hogy szabályt nem ismételnek meg, csupán utalnak a korábbi magyarázat helyére (például 76): a tanuló örül, hogy nem kell újat tanulnia. Az eldöntendő kérdések hanglejtésének a megtanulása-megtanítása nagyon nehéz. A magyarázat a könyvben (89–90) — kontrasztív szemléltető módszerével — sikeres. Nem tudom, nem lett volna-e jobb az igeragozást előbb tárgyalni, mint ahogy a szerzők tették (az alanyit a 6., a tárgyast a 10. leckében). A modern nyelvoktatás egyik alapelve, hogy az első órától beszéltetni kell a tanulókat. Ha az ígéket nem tudom ragozni, ugyancsak meg van kötve a kezem. Az helyes, hogy az alanyi és a tárgyas ragozás — nyelvtanunk e két nehéz fejezetének a — megtanítása közé nagyobb szünetet iktatunk (ezt tették e könyv írói is): így ugyanis a tanulók „vérvé válhat” az egyik, s mire a másikat tanulják, nem keverik majd őket össze. Azt azonban nem látom eléggé megokoltnak, hogy a tárgyesetet csak a 10. leckében tanítsuk. Hiszen a tárgyrag nagyjából úgy viselkedik, mint a többesjel (ezt az 1. leckében találjuk!), a tárgyesetre igen nagy szükség van (sorrendileg az igekötők, névutók és a birtokos személyjelek elé helyezem), s az alanyi ragozás ismeretében már használható. A *-val/-vel* rag teljes hasonulásos magyarázata mellett tapasztalatom szerint a nyelvészeti iskolázatlanok körében eredményesen alkalmazhatjuk a következőt: „*-val, -vel* (nach Vokal), *-al, -el* (nach Konsonant, mit Konsonantverdoppelung)” (Polyglott Sprachführer Unga-

risch. Köln und München, 1967. 4). Kevésbé lényeges, mégis megemlítenéd: miért nevezik a szerzők az alanyi ragozást *die erste*, a tárgyasat *die zweite Konjugation*-nak? Az eddig használatos *unbestimmte* és *bestimmte*, illetőleg *subjektive* és *objektive Konjugation* (l. Décsy: UAjb. 35 : 311; Tompa: Kleine ungarische Grammatik 64 kk.; Velcsóvné: in: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. Rácz E. és Szathmári I. 126—8) mégiscsak többet mond a vele jelölt jelenségről, mint a föntiek. A legjobb — didaktikai szempontból — az *unbestimmte-bestimmte Konjugation* megnevezés, mert amikor a tárgyas ragozás eseteiről szólnak, a németben a *bestimmt* szóval fejezzük ki a *határozott (tárgy)* fogalmát (ahogy egyébként a szerzők is tették: „...ein grammatisch bestimmtes Akkusativobjekt” (174).

A nyelvtani részben a fontosabb kivételek súlyuknak megfelelően szóhoz jutnak. A szerzők a legtöbb esetben őszintén jelzik is (többnyire az *unregelmäßig* szóval, vö. 65, 78, 244, 261, 301, 331, 531 stb.), hogy az általános szabályoktól eltérő esetekről van szó. Úgy gondolom, ha egy-egy kivételes szabály, jelenség több tagot is számlál, helyesebb lenne tanuláslélektani okokból nem kivételekről beszélnünk. Göttingában több tanítványom is mondta, mennyire depresszív majd minden lecke után a nyelvtani részben a *kivétel(ek)*, *szabálytalan* feliratok megpillantása. A megoldásra a szerzők jó példát adnak: a „regelmäßige Abweichungen” (111, 243 stb.) egészen más reakciót vált ki a tanulóban. De jó ez a módszer is: „die Konjugation von *jön* und *megy*” (78).

Nagy pozitívuma a könyvnek, hogy bemutatja a produktív és gyakori képzőket, didaktikailag jó módszerrel elemezve-szemléltetve a szóképzési mechanizmust. A magyar-nak mint agglutináló nyelvnek a sikeres tanulásához ez föltétlenül szükséges (l. Károly Sándor: NyK. 67 : 288; hogy elődeink munkáit mennyire érdemes böngészgetnünk, szolgáljon bizonyásgul az, hogy Reméle Nep. János 1841-ben megjelent és 6 kiadást megért könyvében külön fejezetben foglalkozik 75 névszó- és 22 igeképzővel: Lehrbuch der ungarischen Sprache. Wien, 1853⁴. 216—23). Arra bátorítanám a szerzőket, egy fejezetben hasonló módszerrel érdemes lenne bemutatniuk a fontosabb magyar összetételi típusokat is. A német és magyar nyelv a szóalkotás eme produktív módját tekintve nagyon hasonló (igen sok összetételünk német mintára alkotott tükörfordítás).

A gyakorlatok az egy-egy leckében tanultak ismétlésére, beidegzésére szolgálnak. Sem új nyelvtani jelenségek, sem új szavak nem fordulnak elő bennük. Több részből állnak, igen változatosak, dicsérendően jók. Kiejtési, nyelvtani gyakorlatok, ügyesen megszerkesztett kiegészítendő mondatok, behelyettesítési feladatok, kérdések, kitérőnyű fordítások, szóképzési feladatok vannak bennük.

3. A könyv fő erényei megítélésem szerint: jól átgondolt, módszertanilag helyes, kontrasztív szemléletű; a mai beszélt magyar nyelv aktív elemeit, szabályait és fordulatait mutatja be didaktikailag jó felosztásban, arányos adagolásban; gyakorlati alapvetésű; csoportos és egyéni tanulásra egyaránt alkalmas. Biztos vagyok abban, hogy ez a könyv még több kiadást is meg fog érni, mert kitűnő munka! Ennek nem mond ellent, hogy bizonyos részletkérdésekben eltérhet véleményünk a szerzőkétől, illetőleg hogy magam is tettem bíráló megjegyzéseket. Több szem többet lát. Mit érdemes változtatni, csiszolni a könyv 2. kiadásában, a szerzők döntenek majd el. A leghivatottabb kritikusok persze azok a német anyanyelvűek lesznek, akik ebből a könyvből tanulnak magyarul. Egy valamit megjósolhatunk: az ismertetett nyelvkönyv szerzői nyugodtan várhatják a címzetek bírálatát is, mert dolgukat magas színvonalon, jól végezték. Örömmel látnánk, ha Juhász János méltán nagy sikerű könyvének (Richtiges Deutsch) magyar megfelelőjét megírnák. Gondolnunk kell a haladókra is!

Kiss Jenő

A nyelvtudomány műhelyéből

Gondolatok a nominális szintagmákról

Kiinduló állításom az, hogy a mai magyar nyelvben sem főnévragozás, sem melléknévragozás, sem névmási ragozás, általában semmiféle névszói ragozás nincsen. A mai magyar nyelvben sohasem az egyes szavakat (a névszókat) ragozzuk, hanem mindig a nominális szintagmát, azaz az NP-t.

He ezt a hipotézist fogadjuk el, akkor a főnevek, melléknévek és névmások viselkedésének eddig sok nem magyarázott vagy nemegységes elv alapján magyarázott vonását vezethetjük egyetlen közös okra vissza, s ezáltal a nyelvi leírásban olyan lényeges általánosítást érhetünk el, ami egyúttal jelentős egyszerűsítéssel is jár.

Állításom bizonyítására az alábbiak során röviden felvillantom a főnév, a melléknév, a névmás és az értelmező néhány olyan — jórészt ismert — vonását, ami feltevésemet támogatja, s egyben éppen hipotézisem által az eddiginél átfogóbb és természetesebb magyarázatot kap.

Előbb azonban egy általános megfontolás.

Köztudomásúan a szavak akkor kapnak ragot, ha konkrét mondatokban meghatározott mondatrészekké válnak. A ragnak éppen az a hivatása, hogy ezt a mondatrészé válást kifejezze. Amíg egy főnév vagy melléknév, vagy bármilyen más szófajú szó csak főnév, melléknév vagy valami egyéb, amíg tehát csak lexikai elem, ami felhasználásra vár a szótárban, addig ragtalan. A rag és a ragozás fogalma ily módon bensőségesen összefügg a mondatbeli funkció, a mondatrészé válás fogalmával. Ebből a szempontból a ragok nem mások, mint szintaktikai jelek, a ragozás pedig alapvetően és elsődlegesen szintaktikai hivatású műveletek összessége. Ez pedig már affelé mutat, hogy mondattani kategóriók, például esetünkben a nominális szintagma, azaz az NP ragozásáról beszélni korántsem olyan természetellenes.

E rövid bevezető után nézzük a magyar nyelvi struktúra néhány konkrét vonását:

1. Hasonlítsuk össze az alábbi három mondatot:

- (1) *Péter talált egy izgalmas könyvet*
- (2) *Péter talált egy izgalmasat*
- (3) *Péter talált egyet*

Az *egy izgalmas könyvet*, az *egy izgalmasat* és az *egyet* szakaszok minden különbségük ellenére a mondattani érték tekintetében megegyeznek abban, hogy a mondat többi részével (*Péter talált*) szemben ugyanazt a funkciót töltik be, azaz a mondat tárgyai. A tárgy tudvalevően egy NP, ami a VP-nek van alárendelve.

A három idézett tárgy a belső megszerkesztettség szempontjából lényegesen különbözik. Azt azonban egyértelműen kiolvashatjuk a három példából, hogy amint (1)-től (3) felé haladva csökken a tárgy materiális állománya, annak megfelelően a tárgy ragját mindig egy másik szó veszi át. Másszóval, a tárgyrag mindig a szintagma főtagján jelenik meg (mikor is, értelemszerűen, az egyetlen szóval megvalósított NP esetében ez a szó egyben a főtag is). Azt mondhatjuk tehát, hogy nincs főnévrag, melléknévrag stb., csak tárgyrag van, s ez a tárgyrag mindig a kérdéses nominális szintagma legfontosabb elemén, a főtagján tűnik fel. Így van ez a határozókkal is:

- (4) *Péter szívesen sétál a zöld erdőben*
- (5) *Péter szívesen sétál a zöldben*

A mondatrész, illetve a mondat szempontjából láthatólag teljesen mindegy, hogy milyen szófajú elemen jelenik meg a rag, lényeges az, hogy a főtagon jelenjék meg. Ezt bizonyítják az alábbi — egyébként közismert — példák:

(6) *Nem szeretem a disznó fehéret*

(7) *Ki nem állhatom a piszok akadémikuskodót*

(6) és (7) mondatunk kétféle értelemben is tanulságos.

Annak a körülménynek a következtében, hogy a magyar melléknév jelzői funkcióban morfológiailag változatlan (*egy fehér lepedőt, a fehér lepedőket, a fehér lepedőmet* stb.), (6) *fehéret* elemének megmagyarázásához a főnevesülés folyamata látszott kézenfekvőnek. A melléknév, úgy gondoltuk, akkor válik ragozhatóvá, ha főnévi funkciót lát el, alkalmilag főnévvé válik. Ennek a feltevésnek — tehát, hogy a melléknév főnévi funkcióban válik ragozhatóvá, — véleményem szerint két körülmény ellentmondani látszik. A predikatív funkcióban álló melléknév felveszi a többes szám jelét és a birtokragot

(8) *Azok a házak jehérek*

(9) *Azok a bárányok az én fehéreim voltak*

Az értelmező szerepét betöltő melléknév pedig az esetragokat is felveszi:

(10) *Házakat, fehéreket nem láttam*

Míg (6) esetében a főnevesülés nem okvetlenül idegen gondolat, (8) és főleg (10) esetében igen kevésbé valószínű. Erre az értelmezőnél még majd visszatérünk.

Mind (6), mind (7) esetében a jelző főnév (*disznó* illetve *piszok*). Hasonlóan a *fehéret* problémájához, amit alkalmi főnevesüléssel, a jelzői funkciót betöltő főnevek problémáját melléktnevesüléssel, azaz alkalmi melléknévvé válással magyaráztuk. Tehát két eltérő minőségű és egymástól lényegében független folyamatot tételeztünk fel.

Ha elfogadjuk, hogy a rag mindig a nominális mondatrész ragja, s annak főtagján jelenik meg, akkor a fentebbi két folyamat egyetlen tágabb nyelvtani folyamat törvényszerű (és mechanikus) megnyilatkozásává válik. *Fehéret* azért kap esetragot, mert a szintagma főtagja, *disznó* azért nem kap, mert nem főtag. Okoskodásomat az rontaná le, ha valaki független bizonyítékot hozna arra vonatkozóan, hogy a nominális szintagma főtagja csak főnév lehet. Ám tudjuk, hogy lehet nominális szintagma a névmás is, s még ha rendszerint egymagában jelenik is meg, szükségképpen főtag. Továbbá, az alábbi mondat

(11) *Péter ki nem állhatja a komisz fehéret*

világosan mutatja, hogy a szintagma, illetve a rag szempontjából messzemenően közömbös, hogy milyen szófajú elemek valósítják meg a szintagmát, lényeges, hogy az e g é s z s z i n t a g m a ragja a főtagon jelenjék meg. Felvethetné valaki, hogy a *komisz* és a *fehéret* lényegében egyenrangú tagok, s a *fehéret* csak azért kapta meg a ragot, mert történetesen a szintagma utolsó tagja, tehát a végén áll. Viszont minden jel éppen arra mutat, hogy mindig a főtag, mely korántsem mindig a szintagma legmagasabb szófaji rangú eleme, áll az utolsó helyen. Az okoskodást tehát — arra az esetre, amikor, mint itt is, a szintagmában azonos szófajú elemek vannak — meg is fordíthatjuk: A *fehéret* nem azért főtag, mert az utolsó helyen áll, hanem azért áll az utolsó helyen, mert főtag. Kiinduló példáink megfelelő nominális szintagmáinak tehát a valóságos szerkezete az alábbi:

[egy izgalmas könyv] + et

[egy izgalmas] + at

[egy] + et

A rag tehát mindig az egész szintagma ragja, s az csak mintegy technikai véletlen, hogy fizikailag a főtaghoz csatlakozva jelenik meg. A fentebbiekből az is következik, hogy lényegében fennáll az „ahány rag, annyi szintagma” elve. Alábbi mondatunkban

(12) *István ismerte Jánost, Pétert, Ernőt*

a Jánost, a Pétert és az Ernőt megannyi nominális szintagma. Bizonyítja ezt (13):

(13) *István ismerte a gyáva Jánost, az erős Pétert és a komoly Ernőt*

Az olyan mondat, mint (14)

(14) *István ismerte a kiskorú Ferit, Jóskát, Zsigát*

abban az egyik lehetséges olvasatban, hogy „a kiskorú Ferit, a kiskorú Jóskát, a kiskorú Zsigát” nem mond ellen a három tárgyragos főnév önálló szintagma voltának, hisz nyilvánvalóan elliptikus szerkezet, vagyis a jelzőnek mindhárom főnév előtt elő kellett fordulnia, ellenkező esetben a mondatnak csak egyetlen olvasata lehetne, az, hogy Feri kiskorú de Jóska és Zsiga nem.

2. Hogy a nyelv egész mechanizmusában sokkal inkább az összetevők, a szintagmák, így az NP-k játszanak szerepet, nem pedig ilyen vagy olyan szófajú szók, azt jól mutatják a névmások is. Nyitva hagyva azt a lehetőséget, hogy esetenként bizonyos névmások egész mellékmondatokat helyettesítenek, így pl. az *azt* (15)-ben

(15) *Péter szerette, ha sűrűn hull a hó, és Jóska is szerette azt*

alapvetően helytállónak kell tartanunk azt a felismerést, hogy a névmások egy része — így a személyes névmások — nem egy főnevet helyettesítenek, hanem egy egész NP-t. Bizonyítja ezt az alábbi mondatok, illetve az a körülmény, hogy (16) csak (17) módjára pronominalizálható, (18) viszont nyelvtanilag hibás:

(16) *A szegény fiú későn érkezett*

(17) *Ő későn érkezett*

(18) **A szegény ő későn érkezett*

Az *ő* tehát mindig egy NP-t helyettesít, egészében, s nem annak valamelyik tagját. Ha csak egy névszót, például egy főnevet helyettesítene, akkor (18)-nak nyelvtanilag kifogástalannak kellene lennie. Az olyan párhuzamok, mint

(19) *Péter későn érkezett*

(20) *Ő későn érkezett*

nem azt bizonyítja, hogy az *ő* egy főnév helyett áll, hanem azt, hogy a kérdéses főnév (esetünkben a *Péter*) egy NP.

Az utóbbi évek nyelvtani szakirodalmában egyre általánosabbá válik, hogy különbséget tesznek határozott és határozatlan NP-k között. Hogy ez a megkülönböztetés milyen lényeges, azt alább látni fogjuk, ahol is kimutatjuk, hogy a magyar pronominalizáció egész mechanizmusát döntően befolyásolja, határozott vagy határozatlan NP-k névmási átállításáról van-e szó. Előbb azonban nézzük meg, mit jelent az a tény, hogy nem határozott vagy határozatlan főnevekről beszélünk, hanem határozott vagy határozatlan szintagmákról, NP-kről. Ez azt jelenti, hogy a névelő nem egy szó, hanem a szintagma névelője. Ugyanúgy, ahogy a rag nem a főnév vagy valami más névszó ragja, hanem mindig a szintagmának mint egésznek a grammatikai jele, a névelő sem egy névszót tesz határozottá vagy határozatlanná, hanem mindig egy egész szintagmát, egy egész NP-t.

A személyes névmások — mint mondtuk — mindig egy egész NP-t pronominalizálnak, s nem egy névszót. Ezen felül mindig határozottak, tehát határozott NP-t adnak. Ez az oka annak, hogy mind (21), mind (22) hibás mondat:

(21)* *Az ő érkezett hozzánk*

(22)* *Egy ő érkezett hozzánk*

(21)-ben a névelő felesleges, hisz *ő* már önmagában is határozott, (22)-ben viszont a szintagma ellentmondásos lenne.

Fentebbi megállapításunknak látszólag ellentmondanak az *én barátom* típusú szerkezetek. Ezekkel már több helyen foglalkoztam, a teljes problematikára itt nem térek ki. Annyit jegyeznek meg, hogy (23) és (24)

(23) *az én barátom*

(24) *a barátom*

párhuzama, vagyis a nem korreferens! (erről később) névmás törlési lehetősége, ezen felül jelzőszerű változatlansága (*az én barátomat, az én barátomnak* stb.) arra utal, hogy ebben a pozícióban a személyes névmás nem szintagma, nem egy NP-t képvisel, mint egyébkor. Viszont nem is tiszta jelző, mert nincs olyan szerkezet, mint (25):

(25)* *egy én barátom*

Ezen túl van még egy jellegzetes korlátozás, nevezetesen az, hogy ha a birtokos jelző személyes névmás és egyéb jelző is van a szintagmában, akkor a személyes névmás helye szigorúan kötött:

(26) *az én kedves barátom*

(27)* *a kedves én barátom*

Ezt a kérdést itt tovább nem bogyozzuk, mert nem mond ellent alapvető tételünknek, ti. annak, hogy nem szavakat ragozunk, hanem NP-ket. A kérdéses jelenségek csak a személyes névmás néhány sajátos korlátozására mutatnak rá, arra, hogy az ugyan rendszerint egy határozott NP, így (20)-ban és (28)-ban is

(20) *Ő későn érkezett*

(28) *Ő, a szerencsétlen, későn érkezett*

viszont az ún. birtokos jelzői szerepben láthatólag nem az.

(28)-ról csak annyit, hogy az értelmező a jelen esetben jelzős szerkezetből aligha származtatható, hisz nincs olyan, mint (29):

(29)* *A szerencsétlen ő későn érkezett*

Maradna a vonatkozó mellékmondatból való eredeztetés:

(30) *Ő, aki szerencsétlen, későn érkezett*

Ezzel az elképzeléssel szemben azért voltam mindig aggályos, mert az értelmezett és az értelmező sok tekintetben úgy viselkedik, mint két mellérendelt elem, hisz az értelmező is felveszi a megfelelő ragokat, vagyis az is szintagma(főtag). Bármilyen legyen tehát az értelmező eredete, úgy viselkedik az, mint egy önálló NP. Így ha materiális állományát csökkentjük, a szintagma ragját mindig a megmaradó szavak veszik át:

(31) *Őt, a szerencsétlen fiút, alig ismertem meg*

(32) *Őt, a szerencsétlent, alig ismertem meg*

Összefoglalva elmondhatjuk, számos jel arra mutat, hogy mind a ragozás, mind a névelőzés nem az egyes névszók illetve névszótípusok, hanem közvetlenül a nominális szintagmák ügye. A ragok nem szavak, hanem NP-k mondatbeli funkcióit tüntetik ki, a névelők pedig NP-k határozottságát, illetve határozatlanságát jelzik. A szintagmák igazi szerkezetei tehát az alábbi módon képzelhetők el:

[[egy [fehér eger]] + et

[[a [régi barát]] + nak

3. A legfontosabb bizonyítékát annak, hogy a határozottság, illetve a határozatlanság nem egyszerűen szavak, hanem összetevők, tehát szintagmák ügye, a magyar pronominalizáció bizonyos alapvető törvényszerűségeiben találhatjuk meg. E törvényszerűségek közül a legevidensebbeket kiolvashatjuk az alább következő példákból. Kiinduló mondatunk legyen (33):

(33) *A fiú ismerte a lányt, de a lány nem ismerte a fiút.*

Azt látjuk, hogy pl. *a fiú* mind előre, mind hátra, mind teljesen pronominalizálható úgy, hogy közben a korreferencia megmarad:

(34) *A fiú_i ismerte a lányt, de a lány nem ismerte őt_i*

(35) *Ő_i ismerte a lányt, de a lány nem ismerte a fiút_i*

(36) *Ő_i ismerte a lányt, de a lány nem ismerte őt_i*

Pontosan így viselkedik (33) két korreferens *a lány* szakasza is:

(37) *A fiú_i ismerte a lányt_i de ő_i nem ismerte a fiút*

(38) *A fiú_i ismerte őt_i, de a lány_i nem ismerte a fiút*

(39) *A fiú_i ismerte őt_i, de ő_i nem ismerte a fiút*

Mármost döntő fontosságú mozzanat, hogy mind *a fiú*, mind *a lány* szakaszok határozott NP-k. A határozott NP-k tehát előre, hátra és teljesen pronominalizálhatók úgy, hogy az eredeti korreferencia megmarad.

Radikálisan megváltozik a kép, ha a határozott NP-k helyébe határozatlan NP-k lépnek. Nézzük csak:

(40) *A fiú ismert egy lányt_i, de ő_i nem ismerte a fiút*

(41) *A fiú ismerte őt, de egy lány nem ismerte a fiút*

(41) kifogástalan mondat, csak az *őt* és az *egy lány* között nincs korreferencia, voltaképpen tehát nem került sor pronominalizációra. (Később szólnunk arról, hogy pusztán egy névmás jelenléte még nem okvetlenül jelenti, hogy pronominalizáció ment végbe.)

A pronominalizáció nem elszigetelt jelenség, hanem sajátos esete egy tágabb nyelvtani kategóriának, a korreferenciának. A korreferencia két nominális elem olyan viszonya, amelynek esetében a nominális elemek mint egy korreferencia tagjai ugyanarra a dologra vonatkoznak. Nézzük meg most a nem pronominalizációs jellegű korreferencia eseteit, s azok alapján próbáljuk kihámozni a pronominalizáció fentebb említett törvényszerűségeinek magyarázatát:

(42) *Péter ismerte a lányt_i, de a lány_i nem ismerte Pétert*

(43) *Péter ismert egy lányt_i, de a lány_i nem ismerte Pétert*

(44) *Péter ismert egy lányt, de egy lány nem ismerte Pétert*

(45) *Péter ismerte a lányt, de egy lány nem ismerte Pétert*

(42) és (43) kifogástalan abban az értelemben, hogy az *a lányt*—*a lány*, illetve *egy lányt*—*a lány* párok korreferensek, ezzel szemben (44)-ben és (45)-ban az *egy lányt*—*egy lány* illetve az *a lányt*—*egy lány* párok között korreferencia nincs, következésképpen nem párok.

(42) és (43) abban különbözik (44)-től és (45)-től, hogy az utóbbi két mondatban a feltételezett korreferencia második tagja határozatlan NP (*egy lány*). A korreferenciát tehát láthatólag nem érdekli, hogy az első tag határozott vagy határozatlan, de ahhoz, hogy korreferencia állhasson fenn, a második tagnak mindig határozottnak kell lennie. Ezt a jelenséget az alábbi módon foglalhatjuk össze:

határozott NP — határozott NP: lehet korreferens

határozatlan NP — határozott NP: lehet korreferens

határozatlan NP — határozatlan NP: nem lehet korreferens

határozott NP — határozatlan NP: nem lehet korreferens

Másszóval: A határozatlan NP csak előre lehet korreferens és csak akkor, ha az utána következő korreferenciatag határozott. A határozott NP lehet korreferens előre és hátra, hátra mindig, de előre csak akkor, ha a második tag határozott.

Ez viszont teljes mértékben megegyezik azzal, amit fentebb a pronominalizációról mondtunk, hogy ti. a határozott NP mindig előre, mind hátra, mind teljesen pronominalizálható, viszont a határozatlan csak előre és csak akkor, ha a korreferencia később következő tagja határozott. (42)-es példamondatunk így hangzott:

(42) *Péter_i ismerte a lányt_{ii}, de a lány_{ii} nem ismerte Pétert_i*

Láttuk már (34)-(39) példáink esetében), hogy a fentebbi mondat mindkét korreferenciájának mindkét tagja előre, hátra és teljes egészében pronominalizálható. Ugyanez vonatkozik (43)-re is, amely így szólt: *Péter_i ismert egy lányt_i, de a lány_i nem ismerte Pétert_i*.

(43) *Péter_i ismert egy lányt_{ii}, de a lány_{ii} nem ismerte Pétert_i*

(46) *Péter_i ismert valakit_{ii}, de a lány_{ii} nem ismerte Pétert_i*

(47) *Péter_i ismert valakit_{ii}, de ő_{ii} nem ismerte Pétert_i*

Ezzel szemben (44) és (45), az a két mondat, amelyben a vélt korreferencia másodíktagja határozatlan NP volt — nem pronominalizálható, legalábbis úgy nem, hogy korreferencia jöjjön létre. (Pronominalizációról valójában csak korreferencia esetén beszélhetünk, vagyis ha kitűnik a mondatból, hogy mi lett pronominalizálva. Az *Ő ismét késett* mondatban ugyan van névmás, de nem beszélhetünk pronominalizációról, mert a mondatból nem derül ki, melyik NP lett pronominalizálva, mivel az *ő* nem korreferens semmivel.) De nézzük (44) átállítási lehetőségeit:

(48) *Péter_i ismert egy lányt, de valaki nem ismerte Pétert_i*

(49) *Péter_i ismert valakit, de egy lány nem ismerte Pétert_i*

(50) *Péter_i ismert valakit, de valaki nem ismerte Pétert_i*

(45) pedig ha a két középen elhelyezkedő nomen helyébe megfelelő névmást állítunk, az alábbi mondatokat adja:

(51) *Péter_i ismerte a lányt, de valaki nem ismerte Pétert_i*

(52) *Péter_i ismerte őt, de egy lány nem ismerte Pétert_i*

(53) *Péter_i ismerte őt, de valaki nem ismerte Pétert_i*

Mihelyt a második NP-t határozottá tesszük, illetve helyébe határozott névmást illesztünk, a korreferencia helyreáll, függetlenül attól, hogy az első tag határozott vagy határozatlan:

(54) *Péter_i ismerte őt_{ii}, de ő_{ii} (az_{ii}) az a valaki_{ii} nem ismerte Pétert_i*

(55) *Péter_i ismert valakit_{ii}, de ő_{ii} (az_{ii}) az a valaki_{ii} nem ismerte Pétert_i*

Noha a jelen esetben nem akartam a magyar pronominalizációt önálló vizsgálat tárgyává tenni, részletesen azzal másutt foglalkozom, néhány tanulságot talán itt is levonhatunk. A pronominalizáció láthatólag része, speciális esete egy tágabb és alig vizsgált nyelvtani kategóriának, a korreferenciának. A korreferencia természetesen nem azonos a hagyományos nyelvtani egyezéssel. Példáink esetében az *egy lányt* — *a lány*, az *őt* — *a lány* stb. korreferencia párok eltérő esetben álltak, s ez a korreferenciát mégsem akadályozta meg. Ugyanakkor a korreferenciapároknak minden jel szerint meg kell egyezniük szám tekintetében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy két elem, amely számban megegyezik, okvetlenül korreferens. A *házak fehérek* mondat *házak* és *fehérek* eleme számban egyezik, mégsem korreferensek. Általában annyi bizonyosnak látszik, hogy különbséget lehet tenni teljes és részleges korreferencia között. A teljes korreferencia esetén ugyanaz az elem korreferens önmagával (pl. $\delta_i - \delta_i$; *egy lányt_i - a lány_i*). Ilyenkor nemcsak a jelölés, de a jelentés is azonos. A részleges korreferencia esetén (*egy lányt_i - ő_i*), csak jelölésbeli, referenciális azonosság áll fenn. A korreferencia mindig NP-k viszonya. Ezért lehet korreferencia névmások és névmások, névmások és más típusú nominális szintagmák között. A *házak fehérek* mondat *házak* és *fehérek* eleme azért nem lehet korreferens, mert *fehérek* nem NP hanem VP. Viszont lehet korreferens az értelmező és az értelmezett, mert mindkettő NP.

A pronominalizáció tehát a korreferenciának egyik — bár valószínűleg legfontosabb — esete és azt mutatja, hogy a mondaton belüli utalásnak és vonatkoztatásnak ez a rendkívül fontos eljárása az NP-k szerint, azokhoz igazodva, azok határozott, illetve határozatlan jellegétől függően megy végbe.

4. Ha elfogadjuk, hogy legalábbis elvben nem névszóragozásról és névszónévelőzésről, hanem NP-ragozásról és névelőzésről kell beszélnünk, tehát ha abból indulunk ki, hogy a szavak nem mint ilyen vagy olyan szófajú szavak lépnek szintaktikai kapcsolatokra, hanem mindennek előtt és alapvetően mint szintagmák, akkor a hipotézisnek a már említetteken kívül még több következménye is lehet.

Hipotézisünk alapján bizonyos mértékig pl. gyengül a jelzőnek mint önálló mondat-

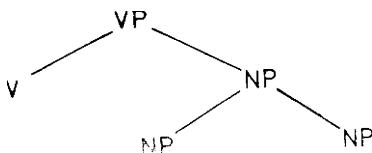
résznek a pozíciója. A jelző nem önálló NP, hanem mindig egy NP része. Másszóval: a jelző sohasem főtagja egy nominális szintagmának. Ha azzá válik (*egy érdekeset*), akkor, megszűnik jelző lenni és NP-vé lép elő. Ez az oka annak, hogy nincs határozott és határozatlan jelző; csak NP lehet határozott vagy határozatlan. Disztribúciós próbáinkból tudjuk hogy a jelző szabadon törölhető anélkül, hogy a törlés átalakítást követelne meg a mondaton. Ez az oka annak, hogy a jelző mintegy kívül marad a mondat szerkezetén, megfogható grammatikai szerepe nem igen van, inkább csak szemantikai. Valami hasonlót — kisebb fokú szerkezeti kötöttséget — mutatnak azok a határozók is, amelyeket nem nominális szintagma valósít meg, hanem határozószó.

Hipotézisünk nagymértékben a magyar nyelvre korlátozódik. A mai németben ahol olyan szerkezetek járnak, mint *einen guten Gelehrten*, azaz a szintagma minden egyes eleme ragot kap, a kérdések eleve más összefüggésben vetődnek fel. Elhangzott már olyan vélemény is, hogy az ilyen, illetve hasonló esetekben mindhárom tag NP. De ez bennünket most nem érdekel.

Végezetül kötelességünk rámutatni egy olyan nehézségre, amit hipotézisünk nem old meg, sőt amit voltaképpen az hív életre. Azt mondtuk, hogy nem a főnév határozatlan, hanem az egész szintagma, azaz az NP. Mármost nyilvánvaló, hogy (56) mondatunkban

(56) *Péter ismer egy fiút és egy lányt*

mind az *egy fiút*, mind az *egy lányt* egy-egy NP, de az egész *egy fiút és egy lányt* szerkezet is egy NP. Az igei főszintagma belső szerkezete tehát ilyesféle lesz:

Mármost példánk esetében nyilvánvaló, hogy a felső, a domináns NP, tehát az egész tárgy határozatlan lesz, mivel a két alárendelt NP egyformán határozatlan. De mi történik akkor, ha az egyik alárendelt NP határozott, a másik határozatlan? Sajnos, közismert okoknál fogva a tárgy nem a legalkalmasabb a probléma érzékeltetésére. Ugyanis nyilvánvaló, hogy az alábbi két mondatban

(57) *Péter ismerte a fiút és egy lányt*

(58) *Péter ismert egy lányt és a fiút*

a tárgyas ragozás megsértése miatt eleve valami fonákságot érzünk. A kérdéses jelenséget azonban határozói funkcióban álló NP-k segítségével is kifejezhetjük. Nézzük az alábbi mondatot:

(59) *Péter a barátjával és egy kutyával sétál*

Hogy az ilyen esetekben a fölöttes NP határozott-e vagy határozatlan, vagy esetleg nincs is fölöttes NP, azt nem tudom.

Végezetül még valamit: Vajon a fentebb előadottak azt jelentik, hogy nyelvtanaink ragozási paradigmái érvénytelenek? Gyakorlatilag aligha adhatjuk fel azokat. De mindig tudatában kell lennünk annak, hogy a szavak — pl. a főnevek — nem mint főnevek kapják ezeket a ragokat, hanem mint nominális szintagmák főtagjai. Elvileg tehát helyesebb szintagmaragozásról vagy NP-ragozásról beszélni, s az egyes szóosztályok ragozási típusait talán úgy foghatnánk fel, mint különböző deklinációit ennek az NP-ragozásnak.

A mellérendelt és az alárendelt mondatok gyakoriságának vizsgálata Nagykónyi nyelvjárásában*

I.1. Anyanyelvjárásomban, a Tolna megyei Nagykónyiban végzett korábbi megfigyeléseim, a rendelkezésemre álló (magnetofonnal gyűjtött) viszonylag nagy mennyiségű szöveg, és nem utolsósorban Deme László Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata című, sok segítséget jelentő könyve (a továbbiakban: Mszerk.) ösztönöztek arra, hogy kísérletet tegyek nyelvjárásunk jellemző vonásairól képet adni a mondat-tan terén.

1974 októberében lehetőségem adódott arra, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjában előadjam az egyes mondathosszúsági csoportok (az egyszerű és a különböző számú tagmondatból álló összetett mondatok) gyakoriságára és a szerkesztettségre vonatkozó vizsgálataim eredményét, ugyancsak a Nagykónyiban gyűjtött nyelvjárási szövegek alapján. Mivel megvan a reménye annak, hogy az akkor elmondottak napvilágot látnak a Magyar Nyelvjárások következő (XXI.) kötetében, ezért itt csak azokról a legfontosabb kérdésekről ejtek röviden szót, amelyek tanulmányom mód-szerének, céljának a megvilágításához szükségesnek mutatkoznak.

Nem szólok itt a népnyelvi mondatban elhanyagolásának okairól,¹ nem beszélek pl. a magnetofonnal végzett fölvételkészítés módszeréről, az adatközlők kiválasztásáról, a lejegyzésről, a mondathatárok megállapításának nehézségeiről és módjairól, mert — ha viszonylag röviden is — az előzőekben említett debreceni előadásomban szó ejt-hettem minderről.

2. A magnetofonnal gyűjtött és arról lejegyzett anyagom alapján szinte kínálkozott az a megoldás, hogy témakör szerint két (I., illetőleg II. jelzetű), egyenként kb. 54 gépelt lapnyi (kb. 100 000 betűhelynyi, azaz kb. 2,5 szerzői ívnyi) szövegmennyiséget válasszak a vizsgálat egy-egy korpuszául. Az I. szövegcsoporthoz (korpuszhoz) *m u n k a f o l y a m a t, g a z d á l k o d á s* címszóval, a II. szövegcsoporthoz *é l m é n y e l m o n d á s* címmel foglaltam egybe. Ilyen felosztással annak a reménye is megcsillant, hogy esetleg bizonyos témaköri, műfaji különbségek is megragadhatók lesznek, hiszen az első témakörbe érzelmentől mentesebb, objektívebb, közlelőbb jellegű, a másodikba pedig érzelmi töltésű, jobban átél, szubjektívebb jellegű szövegegységek kerültek be.

Mindkét szövegcsoporthoz 12 adatközlőtől választottam ki egy-egy — nagybetűvel jelzett — szövegegységet, mégpedig nemek és nemzedékek szerint is egyenlő arányban, vagyis 6 nő, 6 férfi, életkor szerint pedig 4 idős (60 éven felüli), 4 középkorú (35–50 év közötti; egy kivétellel, mert ide soroltam az *U* egység 56 éves adatközlőjét) és 4 fiatal (35 éven aluli) adatközlőt választottam. Ez azt jelenti tehát, hogy minden életkor szerinti kategóriában nemenként két-két adatközlő szerepel.

Az egy-egy adatközlőtől választott szövegegység terjedelme a legtöbb esetben 4–5 gépelt lap, ettől azonban lefelé is, fölfelé is van eltérés; a legkisebb terjedelmű szöveg kb. másfél lapnyi, a leghosszabb pedig kb. 7,5 lap terjedelmű. Ezt az eltérést azért talál-tam megengedhetőnek, mert az egyes szövegegységek adatait — mindenütt, ahol szükség volt rá — százalékosan is értékeltem.

* Részlet egy nagyobb munkából.

¹ Időközben Kiss Jenő is részletesebben kifejtette ezt a kérdést (Nyr. 100: 84–5).

A szövegegységek kiválasztásában természetesen gondot fordítottam arra, hogy mindkét szövegcsoporthoz belül nemek és nemzedékek szerint is (nagyjából) egyenlő mennyiségű szövegek legyenek. A reprezentatív szövegek aránya mind az I., mind a II. szövegcsoporthoz a következőképpen alakult: kb. 27 lapnyi mennyiség szerepel a nőktől és a férfiaktól is, életkor szerint pedig kb. 18 lap terjedelmű szöveget választottam az idősektől, a középkorúaktól és a fiataloktól egyaránt. Az anyag megoszlása adatközlőnként (életkorukat a nevük után zárójelben közlöm) a két korcsoportban a következő:

I. Szövegcsoporthoz

- A: özv. Gergály Pálné (62 é.): A mosásról
- B: Szabó Józsefné (61 é.): A borecetkészítésről
- C: Drávecz Ferencné (46 é.): Az aratásról és a rozseséplésről
- D: Steiner Jánosné (41 é.): A kendertermesztésről
- E: Fellinger Istvánné (33 é.): A paprika és a káposzta termesztése
- F: Szabó Istvánné (28 é.): A konyhakerti növények termesztése
- G: Bognár József (69 é.): Az állattartásról
- H: Szabó József (63 é.): A szőlőművelésről
- I: Breitenstein István (48 é.): A napraforgó termesztése
- J: Fellinger István (39 é.): A burgonya termesztése
- K: Poszpis László (34 é.): A szántásról
- L: Szabó István (34 é.): A kukoricatermesztésről

II. Szövegcsoporthoz

- M: özv. Steiner Imréné (79 é.): Kislánykori emlékeim
- N: Szabó Józsefné (60 é.): Gyarmekkori és fiatalkori emlékeim
- O: Drávecz Ferencné (46 é.): Iskoláskori élményeim
- Ö: Tóth Gyuláné (38 é.): A gyermekjátékokról és a viseletről
- P: Fellinger Istvánné (33 é.): Lakodalmi élményeim
- R: Bakarecz Jánosné (33 é.): Fiatalasszony koromban történt
- S: Gergály Mihály (72 é.): Katonaélményeimről
- T: Szabó József (63 é.): A tutyizásról
- U: Szalai Károly (56 é.): A takarodásról és a masinálásról
- Ú: Breitenstein István (48 é.): Legénykori emlékeim
- V: Szabó István (34 é.): Amikor én gazdálkodni kezdtem
- Z: Drávecz Károly (26 é.): Hogyan lettem kőműves?

3. E két szövegcsoporthoz alapján végeztem el tehát nemcsak az egyes mondat-hosszúsági csoportok gyakoriságának elemzését, hanem a tanulmányom címében jelzett témának, a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok megterheltségének a vizsgálatát is, vagyis azt, hogy az egyes mondat-egységek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, mekkora az egyes kapcsolásformák (a mellérendelők és az alárendelők; a mellérendelteken belül a kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, az okadó és a kifejtő magyarázó mondatfajták, az alárendelteken belül pedig az alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói, minőségjelzői és a birtokos jelzői mellékmondatok) gyakorisága.

A kapcsolások vizsgálatában és a bonyolultsági mutató keresésében is Deme László módszertani elveit, eljárását vettem figyelembe (l. részletesebben: Mszerk.161–86) és terminológiáját megtartva, vizsgálati célnak megfelelően alkalmaztam módszerét

Dolgozatomban a következő, gyakori rövidítések (vö. Mszerk. 135) szerepelnek:

+	= kapcsolatos viszony
≠	= ellentétes viszony
v	= választó viszony
←	= következtető viszony
→	= okadó magyarázó viszony
[→	= kifejtő magyarázó viszony
á	= állítmányi mellékmondat
a	= alanyi mellékmondat
t	= tárgyi mellékmondat
h	= határozói mellékmondat
jm	= minőségjelzői mellékmondat
jb	= birtokos jelzői mellékmondat

Előfordul még egy-két egyéb rövidítés is tanulmányomban, ezeknek a magyarázatát menet közben, az anyag tárgyalása során adom meg.

II. A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése az I. korpuszban

1. Az egyes mondathosszúsági csoportok vizsgálata fényt derített arra, mennyire tarthatatlan az a helyenként és időnként még felbukkanó elképzelés, hogy a parasztember majdnem kizárólag egyszerű mondatokkal fejezi ki gondolatait, hiszen ezeknek száma mindkét szövegcsoporthoz kb. egyharmada az összes mondaténak, nagyjából ugyanennyi a két tagmondatból álló összetett mondatok gyakorisága, és majdnem harmadrésznyi a három és háromnál több tagmondatos összetett mondatok együttes részesedése.

Az egyes mondathosszúsági csoportok gyakoriságára vonatkozó adatok kétségtelenül érdekesek, sokatmondók, de arra nem adnak — nem is adhatnak — választ, hogy pl. milyen mértékű a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok részesedési aránya, illetőleg ezeken belül milyen gyakoriak az egyes mondatfajták, tehát a mellérendeltek állományában a kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető és magyarázó (okadó és kifejtő) mondatoké, az alárendeltek között pedig az alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és jelzői tagmondatoké. Márpedig érdekesnek és hasznosnak ígérkezik annak a vizsgálata is, hogy vajon igaz-e, vagy egyáltalán van-e valami igazságmagva egy másik nyelvészeti babonának, miszerint a parasztember beszédére az összetett mondatok közül a mellérendeltek inkább jellemzőek, mint az alárendelt mondatok.

2. A kapcsolások vizsgálatában is Deme László módszere szerint (Mszerk. 161 — 3) végeztem el a számításokat, szintén két fő szempontot tartva szem előtt: a kapcsolás minőségét (mellérendelő vagy alárendelő) és a kapcsolás szintbeli helyzetét. Az utóbbinál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mellérendelés mindig ahhoz a szinthez tartozik, amelyik e n kapcsol, az alárendelés pedig ahhoz a szinthez, amelyik r ő l kapcsol.

Mindezek alapján a következő számszerű összesítést végeztem el a kapcsolásokról:

3. Ha a kapcsolások számadatait összesítjük, akkor az I. szövegcsoportban a következő értékeket kapjuk:

2/2 csoport: 193 mellérendelő és 251 alárendelő kapcsolás

3/3 csoport: 242 mellérendelő és 246 alárendelő kapcsolás

4/4, 5/5 és

6/6 csoport: 251 mellérendelő és 275 alárendelő kapcsolás

Összesen tehát az I. korpuszban 687 mellérendelő és 772 alárendelő kapcsolás található, vagyis az összes kapcsolásnak 47,09%-a mellérendelő, 52,91%-a pedig alárendelő. A hatnál több tagmondatból álló összetett mondatokat sem itt, sem a II. szövegcsoportban nem vettem be a vizsgálatba, mert ezeknek a száma elenyészően csekély (az I. korpuszban mindössze 6, a II. korpuszban pedig csak 5 mondategész).

Lássuk most adatainkat további részletezésben! A beszéd szintjén (a felső szinten) mindegyik mondat hosszúsági csoportban az alárendelő kapcsolások száma valamivel nagyobb, mint a mellérendelőké (a 2/2 csoportban a fentekben már láttuk, a 3/3 csoportban 214 alárendelő kapcsolásra 202 mellérendelő jut, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban 216 alárendelő és 180 mellérendelő kapcsolás van). Összesítve tehát a beszéd szintjén 681 alárendelő kapcsolásra 575 mellérendelő esik, azaz itt a kapcsolásoknak 54,22%-a alárendelő, 45,78%-a pedig mellérendelő.

Az alsóbb (első és második alárendelési) szinteken némileg megváltozik a kép: a 3/3 csoportban első alárendelésben 41 mellérendelő kapcsolás és 32 alárendelő található, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az első alárendelésben 64 mellérendelő és 46 alárendelő kapcsolás van, a második alárendelésben pedig 7 mellérendelőre 13 alárendelő kapcsolás esik. Itt tehát anyagomban a mellérendelések javára billen a mérleg: 112 mellérendelő kapcsolásra 91 alárendelő jut, vagyis a mellérendelő kapcsolások részesedése 55,17%, az alárendelőké pedig 44,83%. Ezek az adatok — bár a számuk az I. szövegcsoport összes kapcsolásához viszonyítva nem nagy — megerősítik Deme Lászlónak az írott nyelvi szövegekre vonatkozó megállapítását, hogy a mellérendelések részesedési aránya szintmélységenként növekszik (Mszerk. 173).

Összegezve tehát végül is azt állapíthatjuk meg, hogy az I. korpuszban — amint már láttuk — majdnem százszal több az alárendelő kapcsolásformák száma, mint a mellérendelőké. S ha valóban igaz — márpedig annak látszik —, hogy a két kapcsolásforma közül logikailag is, grammatikailag is az alárendelő a bonyolultabb, a „tartalmasabb”, a mellérendelő pedig az egyszerűbb, akkor a fentiek alapján teljesen elfogadhatatlan — legalábbis Nagykőnyi község nyelvjárására — az a korábbi, nyelvjárási irodalmunkban nemritkán felbukkanó nézet, amely szerint a népnyelvre a mellérendelés sokkal inkább jellemző, mint az alárendelés.

4. A kapcsolásoknak a szövegek vizsgálatában betöltött szerepéről, értékéről szólva teljes mértékben egyetérthetünk Deme Lászlóval, aki erről a következőket írta: „De a kapcsolások száma csak az egyik, mégpedig a kevésbé mély jellemző. Fontosabb ennél minőség megoszlásuk. A kapcsolásformáknak vannak gyakoribb és ritkább, s a kifejezett viszonyt tekintve „egyszerűbb” és „bonyolultabb” fajtái mind a mellé-, mind az alárendelésben” (Mszerk. 165). A továbbiakban fontos tehát azt is összesíteni, hogy a mellérendelő és az alárendelő kapcsolásformáknak mennyire gyakoriak az egyes típusai.

A mellérendelő kapcsolások közül a kapcsolatosak részesedése szembetűnően nagy: a beszéd szintjén a 2/2 csoportban 68,38%, a felső szinten a 3/3 csoportban 74,75%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig együttesen 75,55%, tehát a mondat hosszúság növekedésével valamelyest emelkedik a kapcsolatosak gyakorisága is. Az alsóbb szinteken viszont

— némileg meglepően — csökken a kapcsolatos mondatok megterheltségi foka, hiszen az első alárendelésben (a 3/3 csoportban) 46,34%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 56,25% a részesedési arányuk. A többi mellérendelő kapcsolásformához viszonyítva még így is ezek a legmagasabb értékek. A kapcsolatos mondatoknak az alsóbb szinteken tapasztalható, relatíve alacsonyabb részesedését, azt hiszem, némileg azzal magyarázhatjuk, hogy itt a részértékek szórása már meglehetősen nagy.

A mellérendelésen belül az ellentétes, választó, következtető, okadó és kifejtő magyarázó viszonyú kapcsolások együttes részesedése sem nagy, ezek közül különösen a választó és a következtető kapcsolásformáknak az előfordulása rendkívül ritka. Az ellentétes és az okadó magyarázó viszonyú kapcsolásra is elég kevés példát találunk. Néhány esetben relatíve magas részesedési arány is előfordul: a kifejtő magyarázó kapcsolás részesedése a 3/3 csoportban első alárendelésben 19,51%, ugyancsak első alárendelésben a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban 18,75%; második alárendelésben az ellentétes kapcsolásmód 28,57%-os, az okadó magyarázó kapcsolásforma pedig 42,85%-os részesedési aránnyal fordul elő. Ezek a %-ban kifejezett, viszonylag magas részesedési értékek azzal magyarázhatók, hogy az alsóbb szinteken az egyes részértékek szórása nagyon nagy.

Az alárendelő kapcsolásformák közül a határozóiak részesedése feltűnően nagy: a beszéd szintjén a 2/2 csoportban 74,50%, a felső szinten a 3/3 csoportban 77,10%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 70,83%. Az alsóbb szinteken is a határozói kapcsolásmódok dominálnak, hiszen első alárendelésben a 3/3 csoportban 78,12%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 63,04% a részesedésük, továbbá a második alárendelésben 76,92%-os a gyakoriságuk. Az állítmányi és a birtokos jelzői kapcsolásmódok megterheltségi foka mind a beszéd szintjén, mind az alsóbb szinteken rendkívül kicsi, majdnem a nullával egyenlő. Az alanyi és tárgyi kapcsolásformák részesedési aránya is elég csekély, hasonlóképpen a minőségjelzői is. Ez utóbbinak a megterheltsége csupán a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az első alárendelésben éri el a 15,21%-ot, a második alárendelésben pedig a 15,38%-ot, de még itt is nagyon alatta marad azoknak az értékeknek, amelyeket Deme László az írott nyelvi szövegek elemzésében a minőségjelzői kapcsolások gyakoriságára kapott (Mszerk. 167–72).

5. A kapcsolások számszerűségének mérésére, jellemzésére vezette be Deme László a bonyolultsági mutató fogalmát, amely tulajdonképpen egy adott szöveg-egység összes kapcsolásának és az ezeket magukban foglaló mondategységeknek a hányadosa (l. részletesebben Mszerk. 163–4). Mivel a kapcsolások száma mindegyik mondat-egységben mindig eggyel kevesebb a benne foglalt tagmondatok számánál, ezért az I. szöveg-csoport bonyolultsági mutatóját az alábbi képlet segítségével kapjuk meg:

$$B = \frac{426 \cdot 0 + 445 \cdot 1 + 245 \cdot 2 + 110 \cdot 3 + 31 \cdot 4 + 14 \cdot 5 + 5 \cdot 6 + 1 \cdot 7}{426 + 445 + 245 + 110 + 31 + 14 + 5 + 1} = \frac{1496}{1277} = 1,17 \text{ c/m}$$

A fenti képletben a B a bonyolultsági fok jelölője, a c/m jelzés pedig a mondat-egységenkénti kapcsolás. Ezek szerint tehát az I. korpuszban minden mondategységre (az egyszerűeket is beleszámítva) átlagban 1,17 kapcsolás esik. Ha az egyszerű mondatokat kihagyjuk a számításból, minthogy nincs bennük kapcsolás, akkor az összetett mondatokra vonatkozó (B^o jelzésű) bonyolultsági mutatót kapjuk meg (mő az összetett mondat jele):

$$B^o = \frac{1496}{851} = 1,75 \text{ c/mő}$$

Ez azt jelenti, hogy az I. korpuszban az összetett mondatokra átlagban 1,75 kapcsolat jut. Az egész korpuszra kapott átlagértékek (1,17 c/m, illetőleg 1,75 c/mő) közötti különbség nagyságát a szövegben szereplő egyszerű mondatok határozzák meg, és kettő hányadosával szemléltethető:

$$B_0/B = 149\%$$

6. A kapcsolások minőségi megoszlására dolgozta ki Deme László az ún. megoszlási mutatót. „Ez úgy alakult ki — írja Deme: Mszerk. 165 —, hogy a mellérendelő kapcsolások száma (mint egyszerűbb megoldásé) egyet, az alárendelőké (mint bonyolultabb megoldásé) kettőt kapott szorzószámmal. Ez adta a számlálót; a nevezőt meg az összes kapcsolások mennyisége.” Mivel az I. szövegesoportban 772 alárendelő kapcsolat és 687 mellérendelő kapcsolat van, ezért az I. korpusz megoszlási mutatója (jelzése M) így alakul:

$$M = \frac{2 \cdot 772 + 1 \cdot 687}{1459} = \frac{1544 + 687}{1459} = \frac{2231}{1459} = 1,52$$

7. A kapcsolásoknál foglalkozik még Deme a népességi mutatóval, amely „csak az alárendelő kapcsolásokra vonatkozik; s az alárendelő kapcsolással odarendelt tagmondatok meg az őket odarendelő alárendelő kapcsolások számának hányadosából alkotható meg” (Mszerk. 166). Mivel a népességi mutatót csak a három vagy annál több tagmondatból álló összetett mondatoknál lehet számításba venni, s mivel ezeknek együttes mennyisége anyagomban az egész korpusznak csak mintegy harmadrészét teszi ki, ezért a népességi mutatót egyik szövegesoportban sem vizsgáltam meg. Ezt az eljárásomat az is indokolja, hogy a nemek és a nemzedékek szerinti vizsgálatban a korpusznak csak kisebb szövegegységei jöhetnek számításba, s így olyan részértékeket kapnánk, amelyeknek a szórása sokkalta nagyobb lenne a megengedhetőnél.

8. Tanulságosnak ígérkezik az egyes kapcsolásformáknak olyan összesítése is, amelynek során figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy melyik szint(ek)en fordulnak elő.

Az egyes kapcsolásformák megoszlása az I. korpuszban szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások		Alárendelő kapcsolások	
szám	%	szám	%
+	476	á	3
≠	62	a	84
v	24	t	52
←	24	h	569
→	49	jm	64
↔	52	jb	0
	687		772

A fenti adatok önmagukért beszélnek. Az egyes kapcsolásformáknak szintektől függetlenül elvégzett összesítése lényegében megerősíti mindazt, amit a szintek szerinti összesítés és elemző értékelés során megállapíthattunk. Az így készített összesítés talán mégsem volt hiábavaló, mert így módon áttekinthetőbb, szemléletesebb képet kaptunk az egyes kapcsolásformák (a mellérendelt és az alárendelt mondatfajták) I. korpuszbeli számáról és százalékos részesedési arányairól.

Ez az összegzés is nagyon jól mutatja, amit a szintek szerinti vizsgálatnál is látnunk: úgy látszik, nem igaz, hogy a népnelyben a mellérendelt összetett mondatok kedveltebbek, gyakoribbak az alárendelteknél. Az viszont kétségtelen tény, hogy mind a mellérendelt, mind az alárendelt összetett mondatok között a logikailag és grammatikailag is egyszerűbb megoldású mondatfajták (kapcsolatos, határozói) jóval gyakoribbak a bonyolultabb megoldásúaknál.

A fenti összesítést minden bizonnyal tanulságos lesz összevetni a II. korpusz hasonlóképpen összegzett adataival. Ezt az összehasonlítást majd a II. korpuszban végzem el.

9. A kapcsolások összesítése nemek szerint

A nőktől vett szövegegységek (*A, B, C, D, E* és *F*) adatait *Nő* jelzéssel, a férfiakról választott szövegegységek (*G, H, I, J, K* és *L*) értékeit pedig *Fé* jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások					Alárendelő kapcsolások				
	Nő	%	Fé	%		Nő	%	Fé	%
+	66	65,34	66	71,73	á	1	0,71	0	0,0
≠	16	15,84	8	8,69	a	7	5,03	18	16,07
v	2	1,98	1	1,08	t	7	5,03	6	5,35
←	5	4,95	4	4,34	h	110	79,13	77	68,75
→	10	9,90	2	2,17	jm	14	10,06	11	9,82
↔	2	1,98	11	11,95	jb	0	0,0	0	0,0
	101		92			139		112	

Mellérendelő kapcsolások								
	a) felső szinten				b) első alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
+	76	76,76	75	72,81	8	53,33	11	42,30
≠	5	5,05	5	4,85	3	20,00	2	7,69
v	5	5,05	1	0,97	1	6,66	4	15,38
←	5	5,05	5	4,85	0	0,0	0	0,0
→	4	4,04	10	9,70	2	13,33	2	7,69
↔	4	4,04	7	6,79	1	6,66	7	26,92
	99		103		15		26	

Alárendelő kapcsolások								
	a) felső szinten				b) első alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	1	0,89	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	3	2,67	16	15,68	1	6,66	3	17,64
t	6	5,34	4	3,92	0	0,0	1	5,88
h	98	87,50	67	65,68	13	86,66	12	70,58
jm	4	3,56	15	14,70	1	6,66	1	5,88
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	112		102		15		17	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások

a) felső szint n					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
+	74	74,00	62	77,50	21	63,63	15	48,38	1	33,33	1	25,00
≠	10	10,00	6	7,50	2	6,06	3	9,67	0	0,0	2	50,00
v	6	6,00	1	1,25	2	6,06	1	3,22	0	0,0	0	0,0
↑	0	0,0	2	2,50	0	0,0	3	9,67	0	0,0	0	0,0
↑↑	7	7,00	4	5,00	3	9,09	2	6,45	2	66,66	1	25,00
↑↑↑	3	3,00	5	6,25	5	15,15	7	22,58	0	0,0	0	0,0
	100		80		33		31		3		4	

Alárendelő kapcsolások

a) felső szinten					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	0	0,0	1	0,96	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	13	11,60	18	17,30	4	16,00	1	4,76	0	0,0	0	0,0
t	11	9,82	11	10,57	3	12,00	2	9,52	0	0,0	1	12,50
h	83	74,10	70	67,30	14	56,00	15	71,42	5	100,0	5	62,50
jm	5	4,46	4	3,84	4	16,00	3	14,28	0	0,0	2	25,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	112		104		25		21		5		8	

10. A kapcsolások számadatainak összesítésével a következő értékeket kapjuk: A 2/2 mondathosszúsági csoportban a nőknél 101 mellérendelő kapcsolásra 139 alárendelő, a férfiaknál 92 mellérendelő kapcsolásra 112 alárendelő esik; a 3/3 csoportban a nőknél 114 mellérendelő kapcsolás és 127 alárendelő van, a férfiaknál pedig 129 a mellérendelő és 119 az alárendelő kapcsolások száma; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban a nőknél 136 mellérendelőre 142 alárendelő, a férfiaknál pedig 115 mellérendelőre 133 alárendelő kapcsolás jut.

Az egyes mondathosszúsági csoportokban levő kapcsolások számát összegezve a nőktől választott szövegekben 351 mellérendelő kapcsolás és 408 alárendelő található, a férfiaktól vett szövegekben pedig 336 mellérendelőre 364 alárendelő kapcsolás esik, vagyis a nőknél összesen 759, a férfiaknál pedig 700 a kapcsolások száma. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a kapcsolások számát tekintve a nemek között lényeges különbség nincs. Ugyanezt mondhatjuk el a kapcsolások minőségi megoszlásáról is. A mellérendelő kapcsolásoknál a kapcsolatosak, az alárendelőknél pedig a határozóiak dominálnak. Csak az alsóbb szinteken találhatunk egy-két szélsőséges értéket (pl. a második alárendelésben az okadó magyarázó kapcsolás gyakorisága kétszerese a kapcsolatosnak a nőknél, a férfiaknál pedig a kettő megegyezik). Itt azonban nyilvánvalóan abból adódnak ezek a %-ban nagyobb eltérések, hogy a részértékek szórása rendkívül nagy, mert az alsóbb szinteken a kapcsolások száma elég kicsi.

Hogy a nemek között a kapcsolások számát illetően valóban nem állapíthatunk meg lényeges eltérést, azt a bonyolultsági mutató is igazolja:

A nőknél:

$$B = \frac{214 \cdot 0 + 239 \cdot 1 + 121 \cdot 2 + 55 \cdot 3 + 17 \cdot 4 + 9 \cdot 5 + 1 \cdot 6 + 1 \cdot 7}{214 + 239 + 121 + 55 + 17 + 9 + 1 + 1} = \frac{772}{657} = 1,17 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{772}{443} = 1,74 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 148\%$$

A férfiaknál:

$$B = \frac{212 \cdot 0 + 206 \cdot 1 + 124 \cdot 2 + 55 \cdot 3 + 14 \cdot 4 + 5 \cdot 5 + 4 \cdot 6}{212 + 206 + 124 + 55 + 14 + 5 + 4} = \frac{724}{620} = 1,16 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{724}{408} = 1,77 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 152\%$$

A kapcsolások minőségére vonatkozó megoszlási mutatók értékei is nagyon közel állnak egymáshoz, a különbség elenyészően csekély.

$$\text{A nőknél: } M = \frac{2 \cdot 408 + 1 \cdot 351}{759} = \frac{816 + 351}{759} = \frac{1167}{759} = 1,53$$

$$\text{A férfiaknál: } M = \frac{2 \cdot 364 + 1 \cdot 336}{700} = \frac{728 + 336}{700} = \frac{1064}{700} = 1,52$$

A fenti adatok meggyőzően mutatják, a kapcsolások számát és minőségi megoszlását tekintve a nők és a férfiak mondat szerkesztése, mondatalkotása között számottevő eltérések egyáltalán nincsenek.

11. Hasznosnak látszik a kapcsolásformák szintektől független összesítése a nemek szerinti vizsgálatban is.

Az egyes kapcsolásformák összesítése szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
+	246	70,08	+	230	68,45
≠	26	10,25	≠	26	7,73
v	16	4,55	v	8	2,38
←	10	2,84	←	14	4,16
→	28	7,98	→	21	6,25
↔	15	4,27	↔	37	11,01
	351			336	

Alárendelő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
á	2	0,49	á	1	0,27
a	28	6,86	a	56	15,38
t	27	6,61	t	25	6,86
h	323	79,16	h	246	67,58
jm	28	6,86	jm	36	9,89
jb	0	0,0	jb	0	0,0
	408			364	

A szintektől függetlenül elvégzett fenti összesítés alapján is lényegében ugyanazt mondhatjuk el, mint a szintek szerinti vizsgálatban: az egyes mondattípusok gyakoriságában nemek szerint eléggé kicsi eltérések figyelhetők meg. Az azonban kétségtelenül nyilvánlik, hogy az „egyszerűbbnek” tartott mondattípusok mind a mellérendeltéknél, mind az alárendeltéknél valamivel gyakoribbak a nők szövegegységeiben, mint a férfiakról vett szövegekben (így a mellérendelés körében a kapcsolatos és ellentétes mondatok együttes részesedése a nőknél 80,33%, a férfiaknál 76,18%; az alárendelteken belül pedig a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedési aránya a nőknél 86,02%, a férfiaknál 77,47%).

12. A kapcsolások összesítése nemzedékek szerint

Az idősektől vett szövegegységek (*A, B, G* és *H*) adatait *Id* jelzéssel, a középkorúaktól választott szövegegységek (*C, D, I* és *J*) értékeit *Kö* jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott szövegegységek (*E, F, K* és *L*) adatai pedig *Fi* jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások							Alárendelő kapcsolások						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
+	62	74,69	39	62,90	31	64,58	á	1	1,13	0	0,0	0	0,0
≠	7	8,43	11	17,74	6	12,50	a	13	14,77	9	8,33	3	5,45
v	1	1,20	0	0,0	2	4,16	t	3	3,40	6	5,55	4	7,27
+	2	2,40	3	4,83	4	8,33	h	58	65,90	86	79,63	43	78,18
→	4	4,81	6	9,66	2	4,16	jm	13	14,77	7	6,48	5	9,09
→	7	8,43	3	4,83	3	6,25	jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	83		62		48			88		108		55	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások													
a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
+	63	79,74	41	75,92	47	68,11		5	29,41	4	50,0	10	62,50
≠	1	1,26	3	5,55	6	8,69		1	5,88	1	12,50	3	18,75
v	0	0,0	2	3,70	4	5,79		4	23,52	0	0,0	1	6,25
+	3	3,79	4	7,40	3	4,34		0	0,0	0	0,0	0	0,0
→	8	10,12	2	3,70	4	5,79		4	23,52	0	0,0	0	0,0
→	4	5,06	2	3,70	5	7,24		3	17,64	3	37,50	2	12,50
	79		54		69			17		8		16	

Alárendelő kapcsolások

a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	1	1,44		0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	11	13,09	2	3,27	6	8,69		2	20,0	1	11,11	1	7,69
t	2	2,38	2	3,27	6	8,69		1	10,0	0	0,0	0	0,0
h	60	71,42	52	85,26	53	76,81		7	70,0	7	77,77	11	84,61
jm	11	13,09	5	8,19	3	4,34		0	0,0	1	11,11	1	7,69
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0		0	0,0	0	0,0	0	0,0
	84		61		69			10		9		13	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	26	81,25	57	87,69	53	63,85	10	55,55	10	52,63	16	59,25
≠	2	6,25	4	6,15	10	12,04	2	11,11	1	5,26	2	7,40
√	1	3,12	1	1,53	5	6,02	1	5,55	1	5,26	1	3,70
←	0	0,0	0	0,0	2	2,40	0	0,0	2	10,52	1	3,70
→	1	3,12	1	1,53	9	10,84	3	16,66	2	10,52	0	0,0
↔	2	6,25	2	3,07	4	4,81	2	11,11	3	15,78	7	25,92
	32		65		83		18		19		27	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	0	0,0	1	50,0	1	33,33
≠	1	50,0	0	0,0	1	33,33
√	0	0,0	0	0,0	0	0,0
←	0	0,0	0	0,0	0	0,0
→	1	50,0	1	50,0	1	33,33
↔	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	2		2		3	

Alárendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	1	1,31	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	13	23,21	8	10,52	10	11,90	0	0,0	3	14,28	2	14,28
t	6	10,71	8	10,52	8	9,51	0	0,0	3	14,28	2	14,28
h	35	62,50	58	76,31	60	71,42	9	81,81	14	66,66	6	42,84
jm	2	3,57	1	1,31	6	7,14	2	18,18	1	4,76	4	28,56
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	56		76		84		11		21		14	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	0	0,0	0	0,0	0	0,0
t	0	0,0	0	0,0	1	33,33
h	5	83,33	3	75,0	2	66,66
jm	1	16,66	1	25,0	0	0,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	6		4		3	

13. A kapcsolások számának összesítésével az I. korpuszban a következő adatokat kapjuk nemzedékenként: A 2/2 csoportban a mellérendelő kapcsolások száma az időseknél 83, a középkorúaknál 62, a fiataloknál 48, az alárendelőké pedig az időseknél 88, a középkorúaknál 108, a fiataloknál 55; a 3/3 csoportban az időseknél 96, a középkorúaknál 62,

a fiataloknál 85 mellérendelő kapcsolat van, alárendelő pedig az időseknél 94, a középkorúaknál 70, a fiataloknál 82; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban együttesen az időseknél 52, a középkorúaknál 86, a fiataloknál 113 mellérendelő kapcsolat fordul elő, alárendelő pedig az időseknél 73, a középkorúaknál 101 és a fiataloknál is 101 található. Az egyes mondat-hosszúsági csoportokban levő kapcsolatokat összegezve az időseknél 231 mellérendelő és 255 alárendelő kapcsolat van, a középkorúaknál 210 mellérendelő kapcsolásra 279 alárendelő esik, a fiataloknál pedig 246 mellérendelőre 238 alárendelő kapcsolat jut, vagyis az időseknél 486, a középkorúaknál 489, a fiataloknál pedig 484 a kapcsolások száma összesen. A kapcsolások számában tehát meglepően csekély, gyakorlatilag el is hanyagolható eltérés van az egyes nemzedékek között.

Érdekes, hogy a várákozástól némileg eltérően a fiataloktól vett szövegekben több — ha nem is sokkal — a mellérendelő kapcsolások száma, mint a bonyolultabb alárendelőké, az időseknél és a középkorúaknál viszont az alárendelők javára billen a mérleg. Vagyis azt látjuk, hogy a fiatalok mondatalkotására jellemző nagyobb fokú szerkesztettség, a többszörösen összetett mondatok gyakorisága oly módon növekszik az idők és a középkorúak mondat szerkesztéséhez viszonyítva, hogy a mellérendelt mondatok száma valamelyest nagyobb lesz, mint az alárendelteké.

A kapcsolások minőségi megoszlását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a mellérendelőknél a kapcsolatosak, az alárendelőknél pedig a határozóiak dominálnak mindegyik nemzedék beszédében. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a beszéd szintjén (felső szinten) a fiataloknál relatíve kisebb a kapcsolatosak részesedése (a többi mellérendelő kapcsolásé pedig értelemszerűen nagyobb), mint az időseknél és a középkorúaknál. Az alsóbb szinteken az egyes kapcsolásformák szórása a korpusznak nemzedékenkénti harmadolása következtében még nagyobb, mint a neménkénti vizsgálatban, ezért itt az összefoglaló értékeléstől biztosan eltekinthetünk. A fentebb megadott kapcsolásszámok és ezek százalékos részesedési arányai úgyszólván önmagukért beszélnek.

A bonyolultsági mutató'értékei az I. korpuszban nemzedékenként a következők:

Az időseknél:

$$B = \frac{187.0 + 173.1 + 95.2 + 28.3 + 6.4 + 3.5 + 2.6}{187 + 173 + 95 + 28 + 6 + 3 + 2} = \frac{498}{494} = 1,00 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{498}{307} = 1,62 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 162\%$$

A középkorúaknál:

$$B = \frac{153.0 + 168.1 + 67.2 + 41.3 + 11.4 + 4.5 + 2.6 + 1.7}{153 + 168 + 67 + 41 + 11 + 4 + 2 + 1} = \frac{508}{447} = 1,13 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{508}{294} = 1,72 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 152 \%$$

A fiataloknál:

$$B = \frac{86.0 + 104.1 + 83.2 + 41.3 + 14.4 + 7.5 + 1.6}{86 + 104 + 83 + 41 + 14 + 7 + 1} = \frac{490}{336} = 1,45 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{490}{250} = 1,96 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 135\%$$

Ezek a fenti számadatok is mutatják, amit már az egyes mondathosszúsági csoportok megterheltségének vizsgálatánál is láttunk, hogy az egyszerű mondatok gyakorisága az idősektől választott szövegekben a legnagyobb, a középkorúaknál valamivel kisebb, a fiataloknál pedig a legkisebb mértékű.

A kapcsolások minőségére utaló megoszlási mutatók értékei a következők:
Az időseknél:

$$M = \frac{2 \cdot 255 + 1 \cdot 231}{486} = \frac{510 + 231}{486} = \frac{741}{486} = 1,52$$

A középkorúaknál:

$$M = \frac{2 \cdot 279 + 1 \cdot 210}{489} = \frac{558 + 210}{489} = \frac{768}{489} = 1,57$$

A fiataloknál:

$$M = \frac{2 \cdot 238 + 1 \cdot 246}{484} = \frac{476 + 246}{484} = \frac{722}{484} = 1,49$$

A megoszlási mutatók értékei szerint tehát az alárendelő kapcsolások megterheltségi foka a középkorúaknál a legnagyobb, az időseknél közbülső helyet foglal el, a fiataloknál pedig a legkisebb, vagyis a fiatalok beszédében megfigyelhető nagyobb szerkesztettség nem az alárendelések számának növekedésével, hanem inkább a mellérendelt összetett mondatok viszonylag nagyobb számával magyarázható.

14. Végezzük el nemzedékek szerint is egyes kapcsolásformák összesítését szintek²től függetlenül!

Mellérendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
+	166	71,86	+	152	72,38	+	158	64,22
≠	14	6,06	≠	20	9,52	≠	28	11,38
v	7	3,03	v	4	1,90	v	13	5,28
←	5	2,16	←	9	4,28	←	10	4,06
→	21	9,09	→	12	5,71	→	16	6,50
↔	18	7,79	↔	13	6,19	↔	21	8,53
	231			210			246	

Alárendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
á	1	0,39	á	1	0,35	á	1	0,42
a	39	15,29	a	23	8,24	a	22	9,24
t	12	4,70	t	19	6,81	t	21	8,82
h	174	68,23	h	220	78,85	h	175	73,53
jm	29	11,37	jm	16	5,73	jm	19	7,98
jb	0	0,0	jb	0	0,0	jb	0	0,0
	255			279			238	

Ha az egyszerűbb megoldásának számítható mondattípusok részesedési arányait nemzedékenként összesítjük, a következő értékeket kapjuk: a mellérendelt összetett mondatok közül a kapcsolatosak és az ellentétesek együttes részesedése az időseknél 77,92%, a középkorúaknál 81,90%, a fiataloknál pedig 75,60%; az alárendelt összetett mondatok körében a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedési aránya az időseknél 79,60%, a középkorúaknál 84,58%, a fiataloknál pedig 81,51%. A várakozástól eltérően tehát mind a mellérendelt, mind az alárendelt összetett mondatok esetén a logikailag és grammatikailag egyszerűbbnek tartott mondattípusok a középkorúaktól választott szövegegységekben gyakoribbak, mint az idősebb nemzedék szövegeiben. Az is eltér az esetleges előzetes elképzeléstől, hogy az alárendelt összetett mondatok között a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedése a fiatalok beszédében valamivel nagyobb, mint az időseknél.

A fenti részesedési értékek alapján végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy az egyes mondattípusok gyakorisága tekintetében lényeges eltérések nincsenek az egyes nemzedékek között, s a megragadható különbségek sem olyan jellegűek, hogy azokból bizonyos tendenciaszerű változásokra (pl. arra, hogy a bonyolultabb mondattípusok gyakorisága a fiatalok beszédében esetleg nagyobb, mint a középkorúaknál és az időseknél) határozottan következtetni lehetne.

III. A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése a II. korpuszban

1. A továbbiakban szükségesnek látszik és hasznosnak ígérkezik annak a vizsgálata is, hogy a II. korpuszban, az *é l m é n y e l m o n d á s* címmel összefoglalt, szubjektívabb szövegcsoporthoz mekkora a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok részesedési aránya. Fölvetődik a kérdés, hogy vajon van-e lényeges eltérés a részesedési értékek között az I. korpuszhoz viszonyítva. Van-e esetleg bizonyos „műfaji” különbség a két korpusz között? Fontos továbbá annak elemzése is, hogy milyen tanulságokat rejteget a nemek és a nemzedékek szerinti összehasonlító vizsgálat a mellérendelés és az alárendelés vonatkozásában. Lássuk először a II. korpusz kapcsolásformáinak összesítését!

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	9	10	21	15	8	33	5	16	12	10	7	18 = 164	68,04
≠	3	4	2	0	0	5	8	2	0	2	0	4 = 30	12,44
v	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 1	0,41
←	0	1	0	0	0	2	2	0	0	0	1	1 = 7	2,90
→	3	5	5	0	0	1	4	2	0	1	1	2 = 24	9,95
↔	1	3	0	1	0	1	2	4	0	0	1	2 = 25	6,22
	16	23	29	16	8	42	21	24	12	13	10	27 241	

Alárendelő kapcsolások														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
á	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	= 1	0,41
a	1	1	1	4	0	3	3	2	1	0	3	2	= 21	8,78
t	1	9	4	1	0	4	11	2	6	4	3	7	= 52	21,75
h	15	21	16	11	2	12	20	11	16	13	2	15	= 154	64,43
jm	0	3	0	0	0	2	1	1	1	0	0	3	= 11	4,60
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 0	0,0
	17	34	21	16	2	21	35	17	24	17	8	27	239	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások a) felső szinten														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
+	7	17	9	8	5	31	3	13	11	22	0	18	= 144	67,92
≠	1	6	5	2	1	2	4	2	0	3	0	2	= 28	13,20
v	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 1	0,47
←	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 0	0,0
→	1	4	5	2	0	1	1	1	2	0	0	6	= 23	10,84
↔	0	0	0	0	1	7	2	3	0	0	0	3	= 16	7,54
	9	27	20	12	7	41	10	19	13	25	0	29	212	

b) első alárendelésben														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
+	3	4	1	2	0	0	2	0	2	1	0	6	= 21	47,72
≠	0	2	0	0	0	0	3	1	0	0	0	1	= 7	15,90
v	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 1	2,27
←	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	= 2	4,54
→	0	1	1	2	1	0	2	1	0	0	0	0	= 8	18,18
↔	1	0	0	0	0	0	1	2	0	0	1	0	= 5	11,36
	4	7	3	4	1	0	9	4	2	1	1	8	44	

Alárendelő kapcsolások a) felső szinten														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
á	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	= 1	0,50
a	1	1	1	4	0	1	0	0	1	0	1	1	= 11	5,58
t	4	9	2	3	0	2	12	10	2	4	1	6	= 55	27,91
h	8	18	12	10	2	4	6	5	20	7	0	23	= 115	58,37
jm	0	2	1	0	0	0	2	4	2	0	0	4	= 15	7,61
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 0	0,0
	13	30	16	17	2	7	20	20	25	11	2	34	197	

b) első alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1 = 3	8,57
t	1	2	1	0	0	0	0	1	3	0	0	1 = 9	25,71
h	2	1	1	1	0	0	1	2	3	1	1	7 = 20	57,14
jm	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0 = 3	8,57
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	4	4	3	1	0	0	1	5	6	1	1	9 = 35	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások
a) felső szinten

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	2	14	9	6	9	29	3	8	11	8	4	19 = 122	67,77
≠	0	7	3	4	1	2	1	0	0	1	0	2 = 21	11,66
v	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1 = 1	0,55
↑	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2 = 2	1,11
→	1	0	5	4	1	4	0	3	5	0	1	4 = 28	15,55
↗	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	2	1 = 66	3,33
	3	22	17	14	11	35	4	13	16	9	7	29 = 180	

b) első alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	3	7	3	5	1	1	4	3	0	3	3	12 = 45	69,23
≠	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2 = 4	6,15
v	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	1 = 4	6,15
↑	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0 = 1	1,53
→	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	1	0 = 5	7,69
↗	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	2	2 = 6	9,23
	3	9	5	7	2	1	5	5	0	5	6	17 = 65	

c) második alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	0	2	0	0	0	0	0	1	0	2	2	1 = 8	66,66
≠	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
v	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
↑	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0 = 1	8,33
→	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
↗	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0 = 3	25,00
	0	2	0	0	0	0	2	1	0	2	4	1 = 12	

Alárendelő kapcsolások
a) felső szinten

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	1	3	8	0	0	3	2	1	1	2	3 = 24	13,11
t	3	6	2	3	2	0	4	3	0	6	2	7 = 38	20,76
h	5	20	12	6	6	6	7	7	8	8	4	19 = 108	59,01
jm	0	1	1	0	1	1	0	2	0	0	4	3 = 13	7,10
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	8	28	18	17	9	7	14	14	9	15	12	32	183

b) első alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0 = 3	6,66
t	0	1	0	0	0	0	2	1	0	0	3	1 = 8	17,77
h	1	7	2	0	0	0	2	4	2	6	1	4 = 29	64,44
jm	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2 = 5	11,11
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	1	9	3	1	0	0	5	5	2	6	6	7	45

c) második alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0 = 1	8,33
t	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0 = 2	16,66
h	1	1	0	0	0	0	0	0	2	2	2	0 = 8	66,66
jm	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0 = 1	8,33
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	1	1	0	0	0	0	2	1	2	2	3	0	12

2. A kapcsolásformák összesítésével a II. szövegcsoporthoz a következő értékeket kapjuk:

2/2 csoport: 241 mellérendelő és 239 alárendelő kapcsolat

3/3 csoport: 256 mellérendelő és 232 alárendelő kapcsolat

4/4, 5/5 és

6/6 csoport: 257 mellérendelő és 240 alárendelő kapcsolat

Összesen tehát a II. korpuszban 754 mellérendelő és 711 alárendelő kapcsolat van, vagyis az összes kapcsolásnak 51,47%-a mellérendelő, 48,53%-a pedig alárendelő. Azt láthatjuk tehát, hogy az I. korpusztól eltérően a II. korpuszban nem az alárendelők részesedése nagyobb, hanem — ha nem is sokkal — a mellérendelőké. A mellérendelő és az alárendelő kapcsolások közötti eltérés — abszolút számokban és %-ban is — olyan kicsi, hogy ez nem ingatja meg az I. korpusznál tett megállapításomat, miszerint nem fogadható el az a nézet, hogy a parasztember beszédében a mellérendelt összetett mondatok jóval gyakoribbak, mint a kétségtelenül bonyolultabb alárendeltek. A két korpusz összehasonlító elemzéséből az a tanulság adódik, hogy a népnyelvben a mellé-

rendelt és az alárendelt összetett mondatok gyakoriságában lényeges különbség nincs, megterheltségük a két korpuszban kapott értékek összesítésében kiegyenlítődést mutat.

Végezzük a kapcsolásokra vonatkozó számításainkat szintenként is! A beszéd szintjén (a felső szinten) a következő értékeket kapjuk: a 2/2 csoportban a fentiekben már láttuk (241 mellérendelő, illetőleg 239 alárendelő kapcsolás van), a 3/3 csoportban 212 mellérendelőre 197 alárendelő esik, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban 180 mellérendelő és 183 alárendelő kapcsolás található. Összesen tehát a beszéd szintjén 633 mellérendelő kapcsolásra 619 alárendelő jut, vagyis itt a mellérendelő kapcsolások részesedése 50,56%, az alárendelőké pedig 49,44%, alig-alig különbözik egymástól.

Az alsóbb (első és második alárendelési) szinteken a mellérendelő kapcsolások részesedési aránya néhány %-kal megnövekszik: a 3/3 csoportban első alárendelésben 44 mellérendelő és 35 alárendelő kapcsolást találunk, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az első alárendelésben 65 mellérendelőre 45 alárendelő esik, a második alárendelésben pedig mindegyik kapcsolásforma száma 12. Összesítve tehát az alsóbb szinteken 121 mellérendelő kapcsolásra 92 alárendelő jut, azaz a mellérendelő részesedése 56,8%, az alárendelőké pedig 43,2%. Itt is megállapítható tehát, hogy a mellérendelések részesedése az alsóbb szinteken növekszik (vö. Mszerk. 173).

3. Ha a kapcsolások minőségi megoszlását vesszük tekintetbe, a II. korpuszban is a kapcsolatosak gyakorisága dominál, ugyanis a 2/2 csoportban 68,04%, a felső szinten a 3/3 csoportban 67,92%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 67,77% a részesedésük. Az I. korpusztól eltérően azonban itt a kapcsolatosak megterheltsége nem nő a mondathosszúság növekedésével. Az alsóbb szinteken a kapcsolatosak részesedési aránya ingadozást mutat: a 3/3 csoportban első alárendelésben csak 47,72%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban viszont az első alárendelésben 69,23%, a második alárendelésben pedig 66,66% (itt a részértékek szórása rendkívül nagy).

A mellérendelésen belül az I. korpuszhoz hasonlóan itt is a választó és a következő mondatok előfordulása a legritkább, a beszéd szintjén a 2/2 csoportban együttes részesedésük is csak 3,31%, a felső szinten még kisebb: a 3/3 csoportban mindössze 0,47%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 1,66%. Az alsóbb szinteken egy-két %-kal nagyobb ugyan a gyakoriságuk, ez azonban csak a részértékek nagyfokú szórása következtében fordul elő.

A választó és következő mondatokhoz viszonyítva valamivel nagyobb — a kapcsolatosakhoz képest az előzőekben már említett adatok alapján természetesen jóval kisebb — az ellentétes, az okadó és kifejtő magyarázó mondatok gyakorisága. A II. korpuszban a beszéd szintjén (a felső szinten) az ellentétesek részesedése 11 és 14% között mozog, az okadó magyarázóké 9 és 16% között van, a kifejtő magyarázóké pedig 3 és 8% között ingadozik. Az alsóbb szinteken, ahol a részértékek szórása már elég nagy, az ellentétes és az okadó magyarázó mondatokhoz viszonyítva növekszik a kifejtő magyarázó részesedési aránya.

Az alárendelő kapcsolásformák között a II. korpuszban is a határozóiak dominálnak, de az I. korpuszhoz viszonyítva némileg csökken a gyakoriságuk, ugyanis a beszéd szintjén a 2/2 csoportban 64,43%, a felső szinten a 3/3 csoportban 58,37%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 59,01% a részesedési arányuk. Ugyanezt állapíthatjuk meg az alsóbb szintekre vonatkozóan is, ahol a határozói kapcsolások részesedése 57 és 67% között mozog. Az állítmányi mellékmondatok gyakorisága az I. szövegcsoporthoz hasonlóan a II. korpuszban is elenyészően csekély, sőt a birtokos jelzőké itt is a nullával egyenlő a beszéd szintjén és az alsóbb szinteken egyaránt. Az írott nyelvi szövegektől eltérően (vö. Mszerk. 167–72) a II. korpuszban is viszonylag kicsi a minőségjelzői mellékmondatok

megterheltsége, és mind a beszéd szintjén, mind pedig az alsóbb szinteken kb. azonos gyakoriságú az alanyi mellékmondatokkal. A határozóiak után a tárgyi mellékmondatok a leggyakoribbak, hiszen a beszéd szintjén (a felső szinten) 20 és 28% között, az alsóbb szinteken pedig 16 és 26% között mozog a részesedésük.

4. A kapcsolások számszerűségére vonatkozó bonyolultsági mutató értékei a következők:

$$B = \frac{479.0 + 480.1 + 244.2 + 104.3 + 30.4 + 13.5 + 3.6 + 2.7}{479 + 480 + 244 + 104 + 30 + 13 + 3 + 2} = \frac{1497}{1355} = 1,10 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{1497}{876} = 1,70 \text{ c/mö} \quad B_u/B = 154\%$$

Ha ezeket a számadatokat összehasonlítjuk a bonyolultsági mutató I. korpuszbeli értékeivel, akkor láthatjuk, hogy a két korpusz között a bonyolultsági mutató vonatkozásában lényeges különbségek nincsenek. Ez nagyon is érthető, hiszen a két korpusz kapcsolásainak száma majdnem azonos (itt a hét és nyolc tagmondatból álló összetett mondatokat is számítva az I. korpuszban 1496, a II. korpuszban 1497 kapcsolás van), és a nevezőben szereplő mondategészek száma (az I. korpuszban 1277, a II. korpuszban 1355) is eléggé megközelíti egymást.

5. Hasonló kép rajzolódik ki a kapcsolások minőségére vonatkozó megoszlási mutatók összehasonlításából is. A megoszlási mutató értéke a II. szövegcsoportban a következőképpen alakul:

$$M = \frac{2.711 + 1.754}{1465} = \frac{1422 + 754}{1465} = \frac{2176}{1465} = 1,48$$

Az I. korpuszban, amint már láttuk, a megoszlási mutató értéke 1,52, tehát az eltérés mindössze 0,04-nyi az I. korpusz javára. Ez a különbség abból adódik — az előzőekben már erről is esett szó —, hogy az I. szövegcsoportban valamelyest az alárendelt mondatok száma nagyobb, a II. szövegcsoportban pedig egy-két %-kal a mellérendelt összetett mondatok részesedése a nagyobb.

Összegezve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a két korpuszban a bonyolultsági mutatók és a megoszlási mutatók értékei egyaránt igen közel állnak egymáshoz. Ugyanakkor azonban az is megfigyelhető, hogy az elbeszélés, az élményelmondás mutatói, értékei k ö v e t k e z e t e s e n „sekélyebbek” a munkafolyamat-leírásnál, ha nem sokkal is!

6. Az egyes kapcsolásformák megoszlása szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások		Alárendelő kapcsolások	
sorszám	%	sorszám	%
+	504	á	2
≠	90	a	63
v	8	t	164
←	13	h	434
→	88	jm	48
→	51	jb	0
	754		711

A kapcsolásformáknak a fenti összesítése alátámasztja mindazt, amit az előzőekben a szintenkénti vizsgálat során az egyes mondattípusok megterheltségéről már megállapítottunk. A szintektől független összesítés mégsem fölösleges, mert egyrészt más szempont szerint kaphatunk képet az egész korpuszról, másrészt viszont lehetőség kínálkozik arra, hogy ezeket az adatokat összevessük az I. korpuszban kapott értékekkel. Végezzük el ezt az összehasonlítást!

A mellérendelt mondattípusok megterheltsége lényegtelen eltéréseket mutat a két korpuszban. A két legegyszerűbb mondattípusnak (a kapcsolatosoknak és az ellentéteseknek) a gyakorisága a két korpuszban gyakorlatilag megegyezik egymással, hiszen az I. korpuszban 78,29%, a II. korpuszban pedig 78,77%.

Ha az alárendelt mellékmondatokra kapott értékeket hasonlítjuk össze, akkor — bizonyos egyezések vagy nagymértékű hasonlóság mellett — figyelemre méltó különbségeket is találunk, hiszen az egyszerűbb megoldású határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedése az I. korpuszban 81,99%, a II. korpuszban pedig 67,79%, vagyis 14,20%-kal kisebb. Szembetűnő a tárgyi mellékmondatok gyakoriságának az eltérése, hiszen az I. korpuszban csak 6,73%, a II. korpuszban pedig 23,06% az előfordulási arányuk, vagyis itt majdnem minden negyedik mellékmondat tárgyi. Aligha tévedünk, ha ezt azzal magyarázzuk, hogy az élményelmondás, az elbeszélés jellegéből adódóan természetszerűleg megnövekszik az „Azt mondta, hogy . . . , Azt mesélte, hogy . . .” típusú főmondatok gyakorisága.

7. A kapcsolások összesítése nemek szerint

A nőktől vett szövegegységek (*M, N, O, Ö, P és R*) adatait *Nő* jelzéssel, a férfiatól választott szövegegységek (*S, T, U, Ü, V és Z*) értékeit pedig *Fé* jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások					Alárendelő kapcsolások				
	Nő	%	Fé	%		Nő	%	Fé	%
+	96	71,64	68	63,55	á	0	0,0	1	0,78
≠	14	10,44	16	14,95	a	10	9,00	11	8,59
v	1	0,74	0	0,0	t	19	17,11	33	25,78
+	3	2,23	4	3,73	h	77	69,36	77	60,15
→	14	10,44	10	9,34	jm	5	4,50	6	4,68
→	6	4,47	9	8,41	jb	0	0,0	0	0,0
	134		107			111		128	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások									
a) felső szinten					b) első alárendelésben				
	Nő	%	Fé	%		Nő	%	Fé	%
+	77	66,37	67	69,79		10	52,63	11	44,0
≠	17	14,65	11	11,45		2	10,52	5	20,0
v	1	0,86	0	0,0		1	5,26	0	0,0
+	0	0,0	0	0,0		0	0,0	2	8,0
→	13	11,20	10	10,41		5	26,31	3	12,0
→	8	6,89	8	8,33		1	5,26	4	16,0
	116		96			19		25	

Alárendelő kapcsolások								
a) felső szinten					b) első alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	0	0,0	1	0,89	0	0,0	0	0,0
a	8	9,41	3	2,67	1	8,33	2	8,69
t	20	23,52	35	31,25	4	33,33	5	21,73
h	54	63,52	61	54,46	5	41,66	15	65,21
jm	3	3,52	12	10,71	2	16,66	1	4,34
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	85		112		12		23	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások												
a) felső szinten					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
+	69	67,64	53	67,94	20	74,07	25	65,78	2	100,0	6	60,0
≠	17	16,66	4	5,12	2	7,40	2	5,26	0	0,0	0	0,0
v	0	0,0	1	1,28	1	3,70	3	7,89	0	0,0	0	0,0
←	0	0,0	2	2,56	0	0,0	1	2,63	0	0,0	1	10,0
→	15	14,70	13	16,66	3	11,11	2	5,26	0	0,0	0	0,0
↔	1	0,98	5	6,41	1	3,70	5	13,15	0	0,0	3	30,0
	102		78		27		38		2		10	

Alárendelő kapcsolások												
a) felső szinten					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	12	13,79	12	12,50	1	7,14	2	6,45	0	0,0	1	10,0
t	16	18,39	22	22,91	1	7,14	7	22,58	0	0,0	2	20,0
h	55	63,21	53	55,20	10	71,42	19	61,29	2	100,0	6	60,0
jm	4	4,59	9	9,37	2	14,28	3	9,67	0	0,0	1	10,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	87		96		14		31		2		10	

8. A kapcsolások számának összesítésével nyert adatok a következők: A 2/2 csoportban a nőknél 134 mellérendelőre 111 alárendelő kapcsolás, a férfiaknál 107 mellérendelőre 128 alárendelő kapcsolás jut; a 3/3 csoportban a nőknél 135 mellérendelő és 97 alárendelő kapcsolást találunk, a férfiaknál pedig 121 mellérendelő és 135 alárendelő kapcsolás van; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban a nőknél 131 mellérendelő kapcsolásra 103 alárendelő, a férfiaknál viszont 126 mellérendelő kapcsolásra 137 alárendelő esik.

Feltűnő, hogy a nőktől választott szövegekben mindegyik mondathosszúsági csoportban nagyobb a mellérendelő kapcsolások száma az alárendelőkéknél, a férfiaknál pedig mindegyik csoportban az alárendelő kapcsolások száma a nagyobb. Az egyes mondat-hosszúsági csoportokban levő kapcsolások számát összesítve a nőknél 400 mellérendelő és csak 311 alárendelő kapcsolás van (a mellérendelők részesedése 56,26%, az alárendelőké

43,74%), a férfiaknál pedig 354 mellérendelő és 400 alárendelő kapcsolás található (itt a mellérendelők részesedési aránya 46,95%, az alárendelőké pedig 53,05%), vagyis a nőknél összesen 711, a férfiaknál 754 a kapcsolások száma.

Az I. korpuszhoz viszonyítva eltérést mutatkozik abban, hogy itt a férfiaktól vett szövegekben nagyobb a kapcsolások száma, mint a nőktől választott szövegekben. Ezt majd pregnánsan jelzik a bonyolultsági mutatók is. Lényegesebbnek látszik azonban az a különbség, amely — mint fentebb láttuk — a mellérendelő és az alárendelő kapcsolások nemenkénti megoszlásában jelentkezik. Úgy látszik, hogy a kétségtelenül szubjektívebb, jobban átélt, érzelmileg színezettebb élményelmondás során a nők valamivel gyakrabban használják az „egyszerűbb”, kevésbé bonyolult mellérendeléseket, mint az alárendelő mondatokat. A férfiaknál — ugyanúgy, mint az I. korpuszban mindkét nemből — itt is az alárendelő kapcsolások megterheltségi foka nagyobb valamivel.

Az egyes kapcsolásformák megoszlásában — az I. korpuszhoz hasonlóan — itt is az jellemző, hogy mindkét nem beszédében a beszéd szintjén és az alsóbb szinteken is a mellérendeléseknél a kapcsolatosoknak, az alárendeléseknél pedig a határozóiaknak legnagyobb a megterheltsége. A többi kapcsolásforma gyakoriságára mindkét nemre vonatkozóan érvényes mindaz, amit a II. korpusz egészére az előzőekben már kifejtettem. Mindössze egy érdekes különbséget lehet fölfedezni az egyes kapcsolásformák gyakoriságára vonatkozóan a két nem között, éspedig azt, hogy mind a beszéd szintjén, mind az alsóbb szinteken a kifejtő magyarázó mondatok megterheltsége a férfiaknál nagyobb, mint a nőknél. Merész dolog lenne ebből az egyetlen eltérésből esetleg messzemenő következtetést levonni a nők, illetőleg a férfiak gondolkodásmódjára, de azt a megállapítást talán meg lehet kockáztatni, hogy a férfiak az élményelmondás során óvatoskodóbbak magyarázkodóbbak, olykor tudálékosabbak, kevésbé bátrak, kevésbé szókimondók, mint a nők.

A kapcsolások számára vonatkozó bonyolultsági mutató értékei a következők:

A nőknél:

$$B = \frac{248.0 + 245.1 + 116.2 + 55.3 + 11.4 + 5.5 + 2.6 + 1.7}{248 + 245 + 116 + 55 + 11 + 5 + 2 + 1} = \frac{730}{683} = 1,06 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{730}{435} = 1,67 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 157\%$$

A férfiaknál:

$$B = \frac{231.0 + 235.1 + 128.2 + 49.3 + 19.4 + 8.5 + 1.6 + 1.7}{231 + 235 + 128 + 49 + 19 + 8 + 1 + 1} = \frac{767}{672} = 1,14 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{767}{441} = 1,73 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 151\%$$

A kapcsolások minőségét jellemző megoszlási mutatók a következők:

A nőknél:

$$M = \frac{2.311 + 1.400}{711} = \frac{622 + 400}{711} = \frac{1022}{711} = 1,43$$

A férfiaknál:

$$M = \frac{2.400 + 1.354}{754} = \frac{800 + 354}{754} = \frac{1154}{754} = 1,53$$

A megoszlási mutatók számszerűen jelzik, hogy a II. korpuszban az I. korpusztól eltérően van némi különbség a nők és a férfiak mondatalkotásában.

9. Az egyes kapcsolásformák összesítése szintektől függetlenül:

Mellérendlő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
+	274	68,50	+	230	64,97
≠	52	13,00	≠	38	10,73
v	4	1,00	v	4	1,13
←	3	0,75	←	10	2,82
→	50	12,50	→	38	10,73
↗	17	4,25	↗	34	9,60
	400			354	

A kapcsolatos és az ellentétes mondatok együttes részesedése a nőknél 81,50%, a férfiaknál 75,70%, tehát itt is — ahogyan az I. korpuszban már láttuk — a nők beszédében valamivel nagyobb az „egyszerűbb” mondat típusok megterheltsége. A kifejtő magyarázó mondatok gyakorisága viszont mindkét korpuszban a férfiaktól vett szövegekben nagyobb.

Alárendelő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
á	0	0,0	á	2	0,5
a	32	10,29	a	31	7,75
t	60	19,29	t	104	26,00
h	203	65,27	h	231	57,75
jm	16	5,14	jm	32	8,00
jb	0	0,0	jb	0	0,0
	311			400	

Ha az I. korpuszhoz hasonlóan itt is összesítjük az alárendelések között „egyszerűbb” megoldású határozói és minőségjelzői mellékmondatok részesedését, akkor láthatjuk, hogy a II. korpuszban is nők beszédében ezek a gyakoribbak, hiszen együttes részesedési arányuk a nőknél 70,41%, a férfiaknál pedig 65,75%. A tárgyi mellékmondatok gyakorisága mindkét nem beszédében (a férfiakéban különösen) lényegesen megnövekszik az I. korpuszhoz viszonyítva. Ennek okáról — a korpusz egészét jellemezve — az előzőekben már esett szó.

10. A kapcsolások összesítése nemzedékek szerint

Az idősektől vett szövegegységek (M , N , S és T) adatait Id jelzéssel, a középkorúaktól választott szövegegységek (O , $Ö$, U és $Ü$) értékeit $Kö$ jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott szövegegységek (P , R , V és Z) adatait pedig Fi jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások							Alárendelő kapcsolások						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%		%	Fi	%
+	40	47,61	58	82,85	66	75,86	á	1	0,97	0	0,0	0	0,0
≠	17	20,23	4	5,71	9	10,34	a	7	6,79	6	7,69	8	13,79
v	0	0,0	1	1,42	0	0,0	t	23	22,33	15	19,23	14	24,13
←	3	3,57	0	0,0	4	4,59	h	67	65,04	56	71,79	31	53,44
→	14	16,66	6	8,57	4	4,59	jm	5	4,85	1	1,28	5	8,62
↔	10	11,90	1	1,42	4	4,59	jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	84		70		87			103		78		58	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások													
a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
+	40	61,53	50	71,42	54	70,12		9	37,5	6	60,0	6	60,0
≠	13	20,0	10	14,28	5	6,49		6	25,0	0	0,0	1	10,0
v	0	0,0	1	1,42	0	0,0		0	0,0	1	10,0	0	0,0
←	0	0,0	0	0,0	0	0,0		1	4,16	0	0,0	1	10,0
→	7	10,76	9	12,85	7	9,09		4	16,66	3	30,0	1	10,0
↔	5	7,69	0	0,0	11	14,28		4	16,66	0	0,0	1	10,0
	65		70		77			24		10		10	

Alárendelő kapcsolások

a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
á	1	1,20	0	0,0	0	0,0		0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	2	2,40	6	8,69	3	6,66		1	7,14	1	9,09	1	10,0
t	35	42,16	11	15,94	9	20,0		4	28,57	4	36,36	1	10,0
h	37	44,57	49	71,01	29	64,44		6	42,85	6	54,54	8	80,0
jm	8	9,63	3	4,34	4	8,88		3	21,42	0	0,0	0	0,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0		0	0,0	0	0,0	0	0,0
	83		69		45			14		11		10	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	27	64,28	34	60,71	61	74,39	17	77,27	11	64,70	17	65,38
≠	8	19,04	8	14,28	5	6,09	1	4,54	1	5,88	2	7,69
∇	0	0,0	0	0,0	1	1,21	1	4,54	2	11,76	1	3,84
←	0	0,0	0	0,0	2	2,43	0	0,0	1	5,88	0	0,0
→	4	9,52	14	25,0	10	12,19	1	4,54	2	11,76	2	7,69
↔	3	7,14	0	0,0	3	3,65	2	9,09	0	0,0	4	15,38
	42		56		82		22		17		26	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	3	60,0	2	100,0	3	60,0
≠	0	0,0	0	0,0	0	0,0
∇	0	0,0	0	0,0	0	0,0
←	0	0,0	0	0,0	1	20,0
→	0	0,0	0	0,0	0	0,0
↔	2	40,0	0	0,0	1	20,0
	5		2		5	

Alárendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	6	9,37	13	22,03	5	8,33	1	5,0	1	8,33	1	7,69
t	16	25,0	11	18,64	11	18,33	4	20,0	0	0,0	4	30,76
h	39	60,93	34	57,62	35	58,33	14	70,0	10	83,33	5	38,46
jm	3	4,68	1	1,69	9	15,0	1	5,0	1	8,33	3	23,07
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	64		59		60		20		12		13	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	1	20,0	0	0,0	0	0,0
t	1	20,0	0	0,0	1	33,33
h	2	40,0	4	100,0	2	66,66
jm	1	20,0	0	0,0	0	0,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	5		4		3	

11. Ha a kapcsolások számát a II. szövegcsoporthoz összesítjük, akkor nemzedékenként a következő értékeket kapjuk: a 2/2 csoportban a mellérendelő kapcsolások száma az időseknél 84, a középkorúaknál 70, a fiataloknál 87, az alárendelők száma pedig az időseknél 103, a középkorúaknál 78, a fiataloknál 58; a 3/3 csoportban az időseknél 89, a középkorúaknál 80, a fiataloknál 87 mellérendelő kapcsolást találunk, alárendelő kapcsolásból pedig az időseknél 97, a középkorúaknál 80, a fiataloknál 55 fordul elő; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az időseknél 69, a középkorúaknál 75, a fiataloknál 113 mellérendelő kapcsolás van, alárendelő pedig az időseknél 89, a középkorúaknál 75, a fiataloknál 76 található.

A különböző mondathosszúsági csoportokban előforduló kapcsolásokat összesítve az időseknél 242 mellérendelő kapcsolásra 289 alárendelő jut, a középkorúaknál 225 mellérendelő és 233 alárendelő kapcsolás található, a fiataloknál pedig 287 mellérendelőre csak 189 alárendelő kapcsolás esik. Az I. korpuszhoz viszonyítva itt nagyobb mértékű az eltérés a kapcsolások számában, hiszen az időseknél összesen 531, a középkorúaknál 458, a fiataloknál pedig 476.

Lényegesebb különbség azonban ennél az, hogy az időseknél mindegyik mondathosszúsági csoportban az alárendelők száma nagyobb a mellérendelőkéinél, a középkorúaknál a 2/2 csoportban szintén az alárendelők száma nagyobb, a többi mondathosszúsági csoportban a mellérendelő és az alárendelő kapcsolások véletlenszerűen teljesen azonosak, a fiataloknál viszont mindegyik mondathosszúsági csoportban a mellérendelő kapcsolások száma nagyobb, mint az alárendelő kapcsolásoké.

Már az I. korpusz vizsgálatánál is azt láttuk, hogy a fiataloknál a mellérendelő kapcsolások száma valamelyest (mindössze 8-cal) nagyobb az alárendelőkéinél, itt viszont ez a különbség a mellérendelők javára majdnem 100 kapcsolással több (a mellérendelők részesedése 60,29%, az alárendelőké pedig 39,71%). Mindez megerősíti azt, az I. korpusznál tett megállapítást, miszerint a fiataloktól választott szövegekben jelentkező nagyobb fokú szerkesztettség, a (többszörösen) összetett mondatok nagyobb gyakorisága úgy látszik oly módon nő az idős és a középkorúak mondat szerkesztéséhez viszonyítva, hogy a kevésbé bonyolult, „egyszerűbb” kapcsolásmódnak tekinthető mellérendelt mondatok száma bizonyos fokig nagyobb lesz, mint az alárendelt összetett mondatoké.

A kapcsolások minőségi megoszlásáról lényegében ugyanazt mondhatjuk el, mint az I. korpusz elemzésénél: a mellérendelőknél a kapcsolatosak, az alárendelőknél pedig a határozói kapcsolások a leggyakoribbak mindhárom nemzedék szövegegységeiben. Az I. szövegcsoporthoz képest csak abban mutatkozik némi eltérés, hogy a II. korpuszban az időseknél némileg kisebb a kapcsolatosak megterheltségi foka, mint a középkorúak és a fiatalok beszédében. Az alárendelő kapcsolásoknál mindhárom nemzedék szövegegységeire jellemző, hogy a határozóiak után a tárgyi alárendelő összetett mondatok gyakorisága a legnagyobb. Az alsóbb szintekről szólva csak megismételni tudjuk az I. korpusznál elmondottakat: itt a korpusz nemzedékenkénti harmadolása következtében az egyes kapcsolásformák szórása rendkívül nagy, ezért az összefoglaló értékelésük helyett beszéljenek a részesedési arányokra kapott szám adatok.

Nézzük most a bonyolultsági mutató értékeit nemzedékenként a II. szövegcsoporthoz!

Az időseknél:

$$B = \frac{196 \cdot 0 + 187 \cdot 1 + 93 \cdot 2 + 34 \cdot 3 + 9 \cdot 4 + 4 \cdot 5 + 1 \cdot 6 + 1 \cdot 7}{196 + 187 + 93 + 34 + 9 + 4 + 1 + 1} = \frac{544}{525} = 1,03 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{544}{348} = 1,56 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 151\%$$

A középkorúaknál:

$$B = \frac{180.0 + 148.1 + 80.2 + 33.3 + 9.4 + 3.5 + 1.6}{180 + 148 + 80 + 33 + 9 + 3 + 1} = \frac{464}{454} = 1,02 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{464}{284} = 1,63 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 159\%$$

A fiataloknál:

$$B = \frac{103.0 + 145.1 + 71.2 + 37.3 + 12.4 + 6.5 + 1.6 + 1.7}{103 + 145 + 71 + 37 + 12 + 6 + 1 + 1} = \frac{489}{376} = 1,30 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{489}{273} = 1,79 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 137\%$$

Ha ezeket az értékeket összehasonlítjuk nemzedékek szerint a bonyolultsági mutatók I. korpuszbeli adataival, akkor az a tanulság adódik, hogy az egy mondat-egészre eső kapcsolási átlag (a c/m érték) és az összetett mondatokra eső átlagos kapcsolás-szám (a c/mö érték) mindkét korpuszban az időseknél és a középkorúaknál eléggé közel áll egymáshoz, a fiataloknál kapott értékek mindkét nemzedékétől — még a középkorúakétól is — valamelyest jobban eltérnek. A B_0/B mutatók pedig pregnánsan jelzik, amit már az egyes mondat-hosszúsági csoportok gyakoriságának a vizsgálatánál is megállapítottunk, hogy az II. korpuszban az egyszerű mondatok megterheltsége a középkorúaknál a legnagyobb, a legkisebb pedig — ugyanúgy, mint az I. korpuszban — a fiataloknál.

A kapcsolások minőségére vonatkozó megoszlási mutatók értékei a II. korpuszban a következők:

Az időseknél:

$$M = \frac{2.289 + 1.242}{531} = \frac{578 + 242}{531} = \frac{820}{531} = 1,54$$

A középkorúaknál:

$$M = \frac{2.233 + 1.225}{458} = \frac{466 + 225}{458} = \frac{691}{458} = 1,50$$

A fiataloknál:

$$M = \frac{2.189 + 1.287}{476} = \frac{378 + 287}{476} = \frac{665}{476} = 1,39$$

A megoszlási mutatókra kapott értékek szerint tehát az alárendelő összetett mondatok gyakorisága az időseknél a legnagyobb, valamivel kisebb a középkorúaknál, és a legkisebb itt is, mint az I. korpuszban, a fiataloknál. Mindezek alapján ugyanazt állapíthatjuk meg, mint az I. korpuszbeli nemzedékek szerinti vizsgálatnál: a többszörösen összetett mondatok nagyobb gyakorisága, a nagyobb fokú szerkesztettség úgy valósul meg a fiatalok beszédében, hogy az alárendeltekhez képest relatíve növekszik a mellérendelt összetett mondatok száma.

12. Az egyes kapcsolásformák összesítése szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
+	136	56,19	+	161	71,55	+	207	72,12
≠	45	18,59	≠	23	10,22	≠	22	7,66
v	1	0,41	v	5	2,22	v	2	0,69
←	4	1,65	←	1	0,44	←	8	2,78
→	30	12,39	→	34	15,11	→	24	8,36
↔	26	10,74	↔	1	0,44	↔	24	8,36
	242			225			287	

Az „egyszerűbb” megoldásának tekinthető kapcsolatos és ellentétes mondatok együttes részesedése az időseknél 74,78%, a középkorúaknál 81,77%, a fiataloknál pedig 79,78%, vagyis az I. korpuszhoz hasonlóan itt is a középkorúak beszédében a gyakoribbak. Némileg föltűnő, hogy a kifejtő magyarázó mondatok megterheltsége az időseknél viszonylag nagy. Talán összefügg ez azzal, hogy az idősebbek mesélő kedve, magyarázó hajlama általában nagyobb, mint a fiatalabb nemzedékeké.

Alárendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
á	2	0,69	á	0	0,0	á	0	0,0
a	18	6,22	a	27	11,58	a	18	9,52
t	83	28,72	t	41	17,59	t	40	21,16
h	165	57,09	h	159	68,24	h	110	58,20
jm	21	7,26	jm	6	2,57	jm	21	11,11
jb	0	0,0	jb	0	0,0	jb	0	0,0
	289			233			189	

Az alárendelés körében a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedési aránya az időseknél 64,35%, a középkorúaknál 70,81%, a fiataloknál pedig 69,31%, azaz mindegyik nemzedék szövegegységeiben kisebb megterheltségű, mint az I. korpuszban. Ez, amint már említettem a korpusz egészének jellemzésekor, azzal magyarázható, hogy a tárgyi mellékmondatok gyakorisága a II. korpuszban viszonylag nagy. Jellemző még az is, hogy az I. korpuszsal megegyezően a határozói és minőségjelzői mellékmondatok részesedése itt is a középkorúaknál a legnagyobb, az idősebbeknél pedig a legkisebb.

IV.1. Ha a kapcsolásokra (a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatokra és azok egyes fajtáira) vonatkozó tanulságokat összegezni akarjuk, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

A vizsgálat mindkét szövegcsoportban azt mutatta, hogy a — nem ok nélkül — bonyolultabbnak tartott alárendelt összetett mondatok Nagykónyi község nyelvjárásában, de minden bizonnyal a népnyelvben másutt is, éppolyan gyakoriak, mint az egyszerűbb megoldásának vélt mellérendelt összetett mondatok. (Csak emlékeztetőül: az I. korpusz-

ban az alárendelteknek, a II. korpuszban a mellérendelteknek volt valamelyest nagyobb a megterheltségük. A mellérendelő és az alárendelő kapcsolásoknak a két korpuszbeli csekély eltérését jól tükrözik a megoszlási mutatók adatai is, hiszen az I. szövegcsoportban $M = 1,52$, a II. szövegcsoportban pedig $M = 1,48$.)

A magyar nyelvjárástani irodalomban közhelynek számít annak megállapítása, hogy nyelvjárásaink leginkább hangtani tekintetben különböznek egymástól, mondattani szempontból pedig a legegységesebbek, a legkevésbé tagoltak. Bár eléggé kevés és többnyire régi, olykor már idejélmúlt nyelvjárási mondattani vizsgálatra támaszkodhatunk, mégis némi megszorítással még ma is elfogadhatjuk pl. Vass Jánosnak a népnyelvi mondattanra vonatkozó megállapítását: „A nép mondatszerkesztése általában véve mindenütt egyforma, amint hogy egyforma lelkivilága, gondolkodásmódja, melynek külső kifejezője az ő beszéde, mondatalkotása” (Fejezetek a népnyelvi mondattanából. NyF. 52. sz. Bp., 1908. 5). Éppen ezért úgy vélem, hogy más helyi nyelvjárások mondattanának vizsgálatában is a nagykoványi nyelvjáráshoz hasonló eredményekhez juthatnánk.

A század elején, a Simonyi Zsigmond szerkesztette Nyelvészeti Füzetekben, de még az 1930-as és a 40-es években megjelent nyelvjárási tanulmányokban is eléggé gyakori a népnyelvi mondattanról szólva az a megállapítás, hogy nyelvjárásaink elsősorban az egyszerű mondatokat, az összetettek közül pedig főleg a mellérendeltek kedvelik. Vass János pl. a következőket írta: „A nép mondatszerkesztése sokkal egyszerűbb, világosabb, mint az irodalmi. Legtöbbször egyszerű mondatokat, vagy legföllebb mellérendelt szerkezeteket használ: az alárendelést kerüli” (i. m. 3). A gyulai nyelvjárásról szóló munkájában ugyanezt állapította meg Gyepes János is: „A nép nyelvében általában kedveltebbek az egyszerű mondatok. Az összetett mondatok közül is az egyszerűbb mellérendelő összetétel a gyakoribb” (A gyulai nyelvjárás. Szeged, 1938. 30). Kenéz Zsuzsanna a mezőberényi nyelvjárásban a mellérendelést gyakoribbnak tartja az alárendelésnél (A mezőberényi nyelvjárás. Szeged, 1940. 24). Anyagom alapján, az előzőekben részletesen feltárt statisztikai adatok birtokában, joggal vehetjük el tehát azt a régi nyelvészeti-nyelvjárástani babonát, miszerint a népnyelvre (a nyelvjárásokra) nagyon jellemző az egyszerű mondatok használata, az összetettek közül pedig a mellérendeltek gyakoribbak, mint az alárendelt összetett mondatok.

2. További tanulság az, hogy az egyes mondat típusok (kapcsolásformák) közül mindkét korpuszban a mellérendelteknek a kapcsolatosak, az alárendelteknek a határozóiak kapnak legnagyobb súlyt. Egyes mondat típusok (a mellérendelteknek különösen a választó és a következtető, az alárendelteknek az állítmányi és a birtokos jelzői mellékmondatok) gyakorisága rendkívül csekély, majdnem a nullával egyenlő.

Mindegyik korpuszra megállapítható, hogy az egy-egy mondat egésszre eső kapcsolások száma (a B mutató) $< 1,20$, az egy-egy összetett mondatra esőké (a B_0 mutató) $< 1,80$; vagyis a közlő prózához van közelebb, nem a fejtegetőhöz (vö. Mszerk. 182–3). A két mutató (a B_0/B hányados) aránya $< 155\%$, ennek alapján viszont a fejtegető prózához van közelebb mindkét szövegcsoport. Ezek alapján is azt a következtetést vonhatjuk le a vizsgálatunk anyagára (az I. korpuszbeli munkafolyamat, gazdálkodás, illetőleg a II. korpuszbeli élményelmondás témakörére), hogy ez valójában sem nem közlő próza, sem nem fejtegető, hanem jellegéből adódóan, sajátosságánál fogva elbeszélő próza n a k tekinthető. Ezt mindenekelőtt az a tény is indokolja, hogy a két korpusz kapcsolásformái között, ahogy ezt a részletes elemzésben már láthattuk, csak minimális különbségek vannak, nem úgy, mint az írott szövegekben pl. a közlő és fejtegető próza között (l. ezt részletesebben: Mszerk. 182–6). Meg kell még jegyeznem, a mondat hosszúsági csoportok és a szerkesztettség vizsgálata is azt mutatta, hogy a két szövegcsoport között jól kirajzolódó, határozott műfaji különbségek nincsenek.

3. A nemek szerinti összesítő vizsgálat legfőbb tanulsága az, hogy a kapcsolások számában és az egyes kapcsolásformák részesedési arányában lényeges eltérések nincsenek a nők és a férfiak beszédében. Az I. korpuszra vonatkozóan ugyanezt mondhatjuk a kapcsolások minőségi megoszlásáról. A II. korpuszban azonban ebből a szempontból, amint ezt már részletesebben kifejtettem, lényegesebb eltérés mutatkozik abban, hogy az élményelmondás témakörben a nőktől választott szövegegységekben gyakoribbak a mellérendelt összetett mondatok, mint a férfiak szövegegységeiben. Érdekes módon ugyanezt tapasztaltuk az egyes mondathosszúsági csoportok és a szerkesztettség vizsgálatánál is: az I. korpuszban rendkívül csekély eltérés volt a nemek szerint összesített adatokban, a II. korpuszban viszont már kisebb fokú különbségek adódtak. Azt hiszem a két, különböző szempontú elemzésnek ez az egybehangzó tanulsága, vallomása aligha lehet véletlen. Talán nem tévedek, ha a II. szövegcsoportban tapasztalt kisebb fokú különbséget (a szerkesztettségi és a megoszlási mutatók értékeiben) azzal magyarázom, hogy az élményelmondás során a nők beszéde érzelmileg telítettebb, színezettebb, jobban átéli, mint a férfiakéban.

4. A nemzedékek szerinti összesítésben a kapcsolások számáról és az egyes kapcsolásformák részesedéséről lényegében ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a nemek közötti összehasonlítás során: e tekintetben — különösen az I. korpuszban — csekély eltérések vannak az egyes nemzedékek között. A mellérendelő és az alárendelő kapcsolások egyes típusainak gyakorisága a II. korpuszban nemzedékek szerint valamelyest nagyobb eltérést mutat, mint az I. korpuszban. (Erről egyébként részletesebben volt is már szó.) A megoszlási mutatók értékei is a II. korpuszban mutatnak nagyobb szóródást. Mindez valószínűleg összefügg azzal, hogy az élményelmondás nyilvánvalóan szubjektívebb, érzelmileg színezettebb, mint a munkafolyamat, gazdálkodás témaköre.

A leglényegesebb különbséget az egyes nemzedékek szövegegységei között abban találjuk, hogy a fiatalok beszédében mindkét korpuszban — főképpen a II. szövegcsoportban — a mellérendelt összetett mondatok nagyobb számban fordulnak elő, mint az alárendeltek. A középkorúaknál és az időseknél a mellérendelések és az alárendelések aránya eléggé kiegyenlített, sőt valamelyest — elsősorban az idősebb nemzedék beszédében — az alárendelt összetett mondatok a gyakoribbak. Vagyis a fiatalok mondatalkotására jellemző nagyobb fokú szerkesztettség, ahogy ezt az előzőekben már ki is fejtettem, nem akárhogyan valósul meg; természetesen az összetett mondatok részesedési aránya nő az egyszerűekhez képest, de oly módon, hogy az összetettekben belül az egyszerűbb megoldásának tartott mellérendelt összetett mondatok gyakorisága növekszik az alárendeltekhez viszonyítva.

Az elmondottakhoz szükségesnek tartom még megjegyezni, hogy a három nemzedék szerinti kategorizálást természetesen nem szabad mereven értelmezni: az egyes nemzedékek mondatalkotására kapott statisztikai adatok és belőlük levont következtetések csak *tendenciászerűen* jelezhetik a nyelvjárásunkbeli változások irányát, de talán sikerült ily módon a nyelvi valóság rendkívül gazdag, sokszínű arculatának legmarkánsabb vonásait megvilágítani. Nyilvánvaló, hogy a nyelvhasználatban az egyéni különbségek olykor az ugyanazon nemzedékhez tartozók között is nagyok lehetnek, hiszen a műveltség, az olvasottság foka nemegyszer nagyon is eltérő lehet, de nem hanyagolható el a foglalkozás, társadalmi állás stb. szerepe pl. a mondatstruktúrákhoz tartozó egyének körében is könnyen találhatunk olyanokat, akiknek beszédére nagyon hasonló — majd-csaknem azonos — mondatstruktúrák jellemzőek. Ezért törekedtem a vizsgálatban felhasznált reprezentatív szövegeket azoktól az adatközlőktől kiválasztani, akik *tipikusan* a helyi (nagykönyi) nyelvjárást beszélik, és lehetőleg tipikus képviselői nemzedéküknek is.

Szabó József

Quaker és kvekker

1. A magyarban több mint hetven angol eredetű ruhanév, illetve textilanyag-elnevezés él vagy élt, ahogy előszámolva található nyelvünk angol jövevényeinek lajstromában (NytÉrt. 93). Ezeknek nem csekély része tulajdonnévi eredetű. Tudomásunk szerint csak egyetlen olyan van közöttük, mely vallásfelekezetről kapta nevét, s ez a *kvekker*. A vele jelölt férfi öltözetfele már több mint ötven éve kiment a divatból, s a még élő nyolcvan éven felüliek emlékezetéből is eltűnőben van. Pedig egy évszázad és annál több előtt is még sokat emlegették. Jókai, Mikszáth, Krúdy s más íróink ismert alkotásaiban s koruk időszakai sajtójában nem ritkán találkozhatunk e szóval. Különös jelenség, hogy fénykorában többen ismerték nálunk a ruhafélét, mint a megnevezésének forrásául szolgáló angol *quaker* felekezetet, ma pedig úgyszólván ellenkezőképp áll a helyzet. Érdeemes tehát kissé szemügyre venni: honnan eredt, mit is jelentett és meddig élt nyelvünkben ez a szó.

2. A *kvekker* ruhanév az Angliában 1648 táján George Fox prédikátor által alapított felekezet gúnynevéből, a *quaker* szóból származik. A ma is működő s az angol nyelvterületen jelentős társadalmi súlyú hitfelekezet hivatalos neve Society of Friends. A *quaker*, azaz 'reszkető' megnevezést XVII. századi üldöztetésük során kapták, mert alapítójuk szentbeszédeiben nem egyszer előfordult a „Reszketsetek az Úr haragjától” szavakkal kezdődő fenyegetés, az istentelenekhez intézve. Ahogy a csoportnévadás történetében nem ritkán előfordul (pl. jezsuita, impresszionista), a gúnynévi szándékú megnevezés idővel elvesztette pejoratív felhangjait, s köznyelvévé, stílusosan közömbös értékévű vált. Világszerte sokkal többen ismerik a quakereket e néven — habár ők e megjelölést nem használják —, mint hivatalos nevükön.

E felekezet tagjai ma sincsenek többen mint körülbelül kétszázezren szerte a világon, túlnyomóan az angol nyelvterületen. E csekély lélekszám ellenére az utóbbi három évszázadban egyéb országok műveltebb köreiben is többé-kevésbé ismertek voltak, részben hitelveik, részben magatartásuk, életformájuk különleges volta következtében.

A quakerek közösségét a spontán belső megvilágosodás lehetőségébe vetett misztikus hit élteti. Nincs hivatásos papi rendjük, sincsenek dogmáik vagy szertartásaik, sem pedig „szent könyveik”. Minden hívó teljes demokratikus egyenrangúságának elvét vallják egymás és az Úr előtt. Pacifista kvietizmus, erőiesen gyakorlati emberbaráti segítőkészség, vallási türelem és fegyelmezett józanság jellemzi őket. Következetes humanizmusuk a rabszolgaság intézményének el nem ismerésében is megnyilvánult. Az Egyesült Államokban az indiánok egyetlen védelmezői voltak a rézbőrűek kíméletlen irtásának korában. A börtönreformnak éppúgy az élvonalában küzdöttek, mint a nőemancipációnak. Lelkiismereti okokból sem régen, sem most nem hajlandók hivatalos esküt tenni, katonáskodni és fegyvert fogni. De mindkét világháború után azonnal kiterjedt segélyakciókat szerveztek a legyőzött és ínséges országokban. E munkásságuk alapján s a békéért sokféle formában és helyen folytatott tevékenységükért kapták meg 1947-ben a Nobel-békedíjat.

3. A quaker felekezetnek számos más egyházzal ellentétben nem volt s ma sincs hittérítő szervezete. Magyarországgal ezért sem volt tartósnak tekinthető vagy éppen vallási jellegűnek mondható kapcsolatuk. Christina Yates ugyan azt említi (*Friends in Europe*. London 1946. 39—40), hogy 1662-ben két angol quaker járt Pozsony környékén az ottani baptista településeken, de eretnek nézeteik miatt a császári hatóságok csakhamar bebörtönözték őket. Erről az egyiknek, William Moore-nak hazatérte után írott *News of the East* (1664.) című beszámolója, valamint egy későbbi historikusuk, Joseph Besse könyve szól: *Sufferings of the Quakers* (London, 1753.).

Mint hajdan sokat üldözött, Angliában és az Egyesült Államokban egykor tűzzel-vassal irtott szekta a quakerek indokolt rokonszenvvvel és tevőleges segítséggel igyekeztek más elnyomott, üldözött kis szekták helyzetén enyhíteni. Száz évvel ezelőtt Magyarországon Joseph Bevan Braithwaite nevű küldöttük járt közben a hatóságainktól zaklatott nazarénusok ügyében. Húszezer példányban hozott forgalomba nálunk a lelkiismereti szabadságról szóló magyar nyelvű röpiratot, s Deák Ferencet is felkereste ez ügyben 1872-ben.

Tartósabb nyomot a quaker gondolatvilág hazánkban nem hagyott. Hitelvi demokráciájuk a régi Magyarországon szélsőbaloldalinak, ha nem ugyan anarchistának tűnhetett. A fegyverfogást következetesen elutasító nézeteik pedig meg is akadályozták volna őket abban, hogy a Habsburg-monarchiában gyökeret verhessenek. Régen sem volt, ma sincs nálunk quaker gyülekezet, nem is tagjai a magyarországi szabadegyházak tanácsának. A nagyközönség nálunk, ha egyáltalán hallott régebben róluk, csak a két világháború utáni segélyakcióikból ismerheti őket. Yates idézett műve szerint 1919-től kezdődően egyideig hozzájárultak a budapesti nyomorenyhító akciókhoz. Ennél lényegesen jelentősebb volt hasonló jellegű szereplésük a második világháború után. Dr. Budai Gergely nyug. ref. teológiai professzor és Dobos János, a budapesti skót misszió jelenlegi lelkészének szíves szóbeli közlései szerint 1945—46-ban az Andrassy út és a Rózsa utca sarkán volt segélyirodájuk Quaker Mission feliratú névtáblával. Az amerikai quaker szervezetek ruhanemű és élelmiszer adományait osztották szét elsősorban az arra rászoruló intézmények (kórházak, árvaházak, kollégiumok stb.) között.

Ez a misszió négy vagy öt angol ajkú tagból állt, köztük egy magyarul már csak törve beszélő személy is. Az Országház közelében laktak, s itt a lakás egyik szobájában néha, évszázados hagyományaik szerinti csendes, minden külsőséget nélkülöző istentiszteletet is tartottak. Ezekre magyar ismerősi körük tagjait is meghívták.

A quakerek magyarországi tudomásulvételének másik formája a szakirodalmi és a nyelvi volt. Az előbbire az első jelentősebb adat a rév-komáromi Mindszenti Sámuel által 1793-ban lefordított és három kötetben közzétett Broughthonnak a' religióról való históriai lexicon a. műben található. A szerző közel öt hasáb terjedelemben közölt részletes, történeti szemléletű, rokonszenvező hangvételű cikket róluk, melynek záró mondatában megállapítja, hogy „A quakerek igen tsendes és mértékletes emberek, kiknek erköltsők máfoknak is például fzolgálhat; egymás eránt való fzereteketet és barátságokat nem lehet eléggé dítsérni” (3: 194). Szakszerű és terjedelmesebb ismertetésekre nálunk csak a két világháború között vannak példák. Az egyik Edward Grubb angolul először 1917-ben közzétett és sok kiadást megért művének, a *What is Quakerism?*-nek magyar fordítása A quakerek vallása címen. Ez 1926-ban jelent meg a polgári liberális Genius Könyvkiadó Rt. „Szabad iskola” c. könyvsorozatában 168 lap terjedelemben Molnár Nándor fordításában, Czakó Ambró bevezetőjével. (Az 1887-ben született Czakó 1927-ben kivándorolt Kanadába, s ott quaker hitre tért.) — A másik mű Szimonidesz Lajos 1931-ben megjelent, *A világ vallásai* c. nagy műve Zsidóság és kereszténység c. második kötetének *A Barátok Társasága* fejezete (311—8), mely a quakerek mozgalmának történetével foglalkozik és különlenyomatban is megjelent.

4. A felekezet neve magyar szövegben ugyan már a XVII. század végén előfordult, de a reformkorig javarészt csak útirajzokban, földrajzi művekben vagy lexikonokban, s azokban is többnyire mint kuriózum, exotikum szerepelt. Amikor ezekből az előfordulásokból néhányat itt felsorolunk, azt elsősorban azért tesszük, hogy vele a szó írásképe és hangalakjának változásait szemléltessük, valamint a felekezet magyarhoni értékeléséhez anyagot szolgáltatassunk.

A *quaker* szót hazánkfiak közül először alighanem Bethlen Miklós fia írta le útinaplójában, a „Diarium rerum memorabilium Michaelis de Bethlen”-ben (OSzK kézirat-tér Oct. Hung. 1261). A 100. lap rectóján 1694 februárjában, londoni időzését rögzítő feljegyzésben ezt olvassuk: „Die 13. Tolnai Uramat látogattuk. Die 14. A *Quakeristak* Cultufat.” — A bejegyzés két szempontból figyelemre méltó. Egyfelől tanúsítja, hogy a fiatal erdélyi főurat a már akkor különösség számba menő istentiszteleti forma érdekelte. Másfelől az első szótagjában betűkihagyással leírt felekezetnevet abban a ritkán előforduló toldalékos alakjában közli, amit az oxfordi nagyszótár is csak egy esetben, s egy évtizeddel korábbi (1685.) regisztrál, *quakeristic* alakban.

A szó XVIII. századi magyar betűképei változatosak. Gyalakuti Lázár János 1750-ben Nagyszebenben kiadott Röviden egybe-foglalt gyermekek’ Geographiájában „külömböző Secták, Hollandiában kiváltképen és Angliában *Quackerek*” (10, 14) alakban említette őket. A győri Sándor István 1793-ban az írta, hogy „Tegnap egy *Kvakker* Templomot látogattam meg [Londonban]” (Egy külföldön utazó magyarnak . . . levelei, 302). Németh László 1795-ben említette, hogy „A’ *Kvekkerek* (Quakers) e’ pontban izorofabbak, s náluk ritka a maga öldöklés” (Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása, 183), talán első ízben közelítve meg a magyar ábécé betűivel a szó angol hangképét. Váradi Baranyi László 1796-ban hol a *Qvackerek*, hol a *Quackerek* alakot használta (Rövid magyar geographia 321, 322).

Az írásváltozatok tarkasága jellemzi a XIX. század első évtizedeit is. Így: *quakker*-ek (1802. Benkő F. Magyar Géográfia 4: 48, 60); *Kvakerek* (1808. Zsigán J. Nagy Britanniának . . . állapotja 109); *Kvakkerek* (1813. Horváth Zs. Amerikának . . . Esmértetése 182); *Quakkerek*, *Quackerek*, *Quakkerok* (1818. Weld Izsák utazásai 24, 273, 60). A helyesrásheli következetlenségnek, nyelvünk ortográfiai egységesületlenségének példáival nem csak az egyetlen személy tollából származó művekben (mint a Weld könyvét fordító Baranyay Ferencnél) találkozunk, hanem fokozottabb mértékben a sok személy által írott vagy fordított művekben. Így a XIX. század második évtizedében megjelent Hübner János-féle Lexikon öt kötetében és a harmincas években közzétett Közhasznú Esmeretek Tárának tizenkét kötetében. Hübner négyféle, az Esmeretek hatféle írásváltozatot alkalmazott.

5. A XVIII. század végétől kezdve a quakerekről egyre több ismeretanyag halmozódott fel a magyar írásbeliségben s létrejött e hitfelekezet eszmerendszerével kapcsolatos szubjektív állásfoglalás többféle faja is, melyek hol méltányló, hol tartózkodó, alkalmanként még elutasító hangvételűek is voltak. A róluk a magyar értelmiségben ekkortájt kialakulni kezdő képek egyik fontos tárgyi eleme, hogy a „*Quakerek* (reszkedők) 17. száz. közepén Angliában támadt, ’s Éjszakamerikában főképp megszorodott vallásfelekezet tagjai” (1834. Közh. Esm. 10: 1), hogy az amerikai Új-Angliában „megégeték ’s bebörtönözték az Anabaptistákat, *Quakereket* s egyebeket” (1836. Velencei G. Az Éjszakamerikai egyesült országok 1: 62), hogy „Philadelphia tulajdonképen a’ *Quakkerek*’ fővárosa Amerikában” (1818. Weld 24). Az a tény, hogy a quaker William Penn által 1681-ben alapított Pennsylvania gyarmat a felebaráti türelemnek volt a maga idejében egyedülálló példája, s hogy fővárosának neve görögül ’testvéri szeretet’ jelentést hordoz, nem magyar nyelvű forrásokból már korábban is tudott volt nálunk. Nyilván ezek ismeretében írhatta

Csokonai egy keltezetlen levelében Bessenyei Sándornak, feltételezhetőleg még a XVIII. század legvégén, hogy „Én pedig számkivettette az én hazámban . . . csak úgy vagyok boldog, ha egy Új világot találok számomra, ott Respublikát és Filadelfiát építke magamnak” (ItK 1936/46: 469).

Az angliai quakereknek a napi politika iránti közömbösségéről is tudtak valami keveset nálunk. Ugyanazon, Lardner és Hermann-féle történelmi mű két egyidejű magyar fordítása 1836-ban ezt így fogalmazta: „a *Quakerek*. . . ez az igen félénk secta” (Velenczei G. 1: 221), illetve: „a’ *Quackerek*. . . , e’ félelmes felekezet” (Sasku K. 1: 277). Kossuth Lajos nyilván német forrás alapján ismerte a londoni nyomornegyed nevezetes quaker iskoláját (1837. Jegyzetek a kisdedőv intézet tárgyról. ÖM 6: 557). Sok alkalommal esett szó vallási életükről. Szemere Bertalannak feltűnt, hogy „egyházukban [= istentiszteleti helyiségükben] sem cathedra, sem oltár, sem úrasztal” (1840. Utazás külföldön 2: 10). Életformájukról és istentiszteletük lefolyásáról szokatlan részletességgel, három lap terjedelemben írt amerikai útikönyvében Bölöni Farkas Sándor. Ő volt a század első felében az egyetlen magyar, aki mindkét angolul beszélő országban tanulmányozhatta őket. „Ezen Felekezet már Angliában magára figyelmet s tiszteletemet.” Meleg rokonszenvtől fűtött lapokon írta le, hogy „A *Quaker* mélyen halgat Templomában, ’s néma andalgás közt elmélkedik isteni és emberi kötelességeiről”. „Anglia és Amerika annyi vallásai közt lehetetlen kiválasztva nem tisztelni a’ *Quackereket*” (1834. Utazás Észak Amerikában 331, 78, 333). Kanya Pál pedig tankönyvében teljesen helytállóan rögzítette, hogy a „*Quakerek* (reszkedők) nem tartanak rendes isteni tiszteletet és prédikátorokat, hanem gyakran össze gyülekeznek — ’s imádva várják a’ benső világot, melyet megérezvén a’ gyülekezetben szólnak fel” (1847. Népszerű földrajzi oktatás 599). Ifj. Szilágyi Ferenc hangsúlyozta, hogy a quakerek szerint „minden embernek lelkében egy belső világosság, egy belső Krisztus van, melyet az isteni igazságok megismerőjének nagyobb kút-fejéül tartják, mint a’ Bibliát, nem keresztelkednek ’s az Ur vacsorájával nem élnek. Erkölcsei tanítások nagyon kemény, soha nem esküsznek, hivatalt ’s háborút soha nem viselnek, megvetnek minden külső czeremóniát” (Franklin élete. Erdélyi Múzeum 1818/10: 33).

Az egyéni állásfoglalásokban a rokonszenv kifejezésével épp úgy találkozunk, mint az ellenszenvével. Eckhardt Sándor idézett (A francia forradalom eszméi Magyarországon, 145), általa készített magyar fordításban egy Keglevich Istvántól a diéta megnyitásakor (1790.) kelt levelet Keglevich Károlyhoz, mely e szavakkal vázolta fel a jövőt a francia forradalom első hónapjaiban: „semmiféle nemesség nem létezik majd, mindenki testvér és *quaker* lesz.” Lelkesebb volt 1813-ban Horváth Zsigmond, a pennsylvaniai rabszolga-felszabadításról szólva: „a’ mostani felvilágosodott időkben méltán reménylhetjük az emberiségnek dífére, hogy az Amerikai *Kvakkereknek* szép példáját más Hatalmások-is fogják lalsanként követni!” (182).

Nyomatékosak voltak az elutasítás példái is. A XVIII. század végi ír katolikus Weld magyarra 1818-ban fordított művében a quakerek tartózkodó magatartását kevélynek és feszesnek, sőt cifrának találta (301). Lehet, hogy a *cifra* szó itt csak a TESz. által ez idő tájról kimutatott ’különös’ jelentéssel bír. Amikor a XIX. század harmincas-egyvenes éveiben a reformnemzedék egyes tagjai Angliába siettek fejlett civilizációt látni, polgárosodást tanulni, akkor a vasutak, alagutak, viaduktok, dokkok, makadám utak, gyárüzemek, esküdtszékek, népgyűlések, korszerű fogházak, tehát nálunk még nem létező s jellegzetesen angolnak tartott nevezetesség mellett tanulmányozták a quakereket is, a kuriózumok e kuriózumát. Majd minden útlefrónk beszámolt róluk, többnyire csak a külsőségeket látva meg és gyors, felületes ítéleteket alkotva. Gorove István 1842. szept. 25-én ezt írta: „Yorkban reggel *Quaker* isteni tiszteletet nézénk meg . . . nekem örökös unalom közt. Soha sem érzettem vonzalmat a *Quakerek* iránt, mert . . . az emberi

tehetséget is kioltja . . . fagyával, . . . az emberi természetet akará kivetkeztetni” (Nyugot 2: 55—7). Irinyi József is végigült egy néma quaker istentiszteletet és tárcacikkyszerű csevegésében megállapította, hogy „én részemről a’ quaker vallásban semmikép se vagyok képes mást látni, mint sajátságos keverékét a’ vallási vakbuzgóságnak és a’ különözködésnek. Ez nemzeti vallása az angolnak” (1846. Uti jegyzetek 2: 177).

A későbbi magyar utazók véleménye is megoszlott. Nendtvich Károly cinikusoknak tartotta őket, minden indokolás nélkül (1858. Amerikai utazásom 2: 122), Kecskeméthy Aurel egyszerűségüket mogorvaságnak, szigorú erkölceiket álszentnek tekintette (1877. Éjszak-Amerika 1876-ban, 228 et passim), s a század legvégén is Falk Zsigmond türelmüket s üzleti konzervatívizmusukat elmaradottságnak bélyegezte (1895. Budapest-től San Franciscoig, 35). Az Amerikai végigszárguló s gyors véleményt alkotó eme útikönyvfírókkal ellentétben csak a Kossuth-emigráció tagjaként 17 évet az Egyesült Államokban töltő László Károly írt meleg, elismerő szavakat a quakerek komolyságáról, becsületességéről és békeszeretetéről (1887. Naplótörödékek 147, 237). Hazájától távol élve nem tudhatta, hogy a hajdani Bölöni-féle lelkesedés már nem divat Pesten.

A quakerek iránti érdeklődés csökkenését mutatja pusztán futólagos, szórványos szereplésük Jókai műveiben. Az író csak alkalmasszerűen említette őket, inkább csak környezetfestő szándékkal. Valószínűleg nem is volt tisztában hitelveikkel. A jövő század regényében a shakerekkel vette azonosnak őket (1872. 1: 147), a Szegény gazdagokban a metodistákkal (1860. 245). Egyéb írásai is meglehetősen ambivalens a magatartása (A kőszívű ember fiai 1869. 1: 99; Egy hírhedett kalandor a XVII. században 1879. 119. A lapszámok a centenáris kiadás alapján.)

6. A felekezeti angol nevének, nyelvünk e ritka idegen szavának magyarországi kiejtésére a XIX. században az idézett szóelőfordulások betűképéből lehet következtetni. Az első szótag magánhangzójának minősége és az intervokális *k* hosszúsága lehetett eltérő az ejtészváltozatokban. A *kvaker*—*kvakker*, *kveker*—*kvekker* ejtések lehet feltételezni a század első felében. A betűképtől függetlenül a kiejtés mikéntjét talán a legkorábban Kecskeméthy (1877.) rögzítette: „philadelphiai Quakerek (mond *Kvéker*)” (50), az angol normához legközelebb álló hangalakot közölve. Idegen szavak szótáraiban először Babos Kálmán adott kiejtést: *kvekör* (1886.), ezt követte *kveker* alakban Kelemen Béla (1917.), sőt még Horovitz Jenő is 1947-ben. A ma használatos *kvéker* ejtést Radó Antal regisztrálta (1904.) s ő utána az említett kivételekkel minden XX. századi szótár.

A hosszú *k* hanggal való ejtés a jelen sorok írójának tudomása szerint csupán a ruhadarab nevében őrződött meg.

7. A quakereket ruházatuk is megkülönböztette a más hitűektől, legalábbis felekezetük történetének első két évszázadában. A XVII. és XVIII. században, egy olyan korszakban, midőn az uralkodó osztály öltözetét, a férfiakét csak úgy mint a nőké a csipkében, paszomántban, tollbokrétában, élénk színű selymekben, szalagokban, bodorított parókákban való tobzódás jellemezte, a quakerek — javarészt kis- és középpolgári személyek — a feltűnésmentes egyszerűséget keresték. A hivatkozás minden említett jegyét száműzték ruháikról. Egyszerű színű (többnyire sötétszürke, sötétdrapp vagy sötétkék) kabátjuk térdig vagy azon alul ért, nem volt rajta felesleges gomb, sőt még felhajtás, gallérhajtóka és húzás sem, legalábbis a XIX. század közepéig. Nálunk ezt Mindszenti már 1793-ban megemlítette: „az öltözetben a’ bújafágtól távol valók” (3: 193. Vö. még A. M. Gummere: The Quaker, a study in costume. Philadelphia, 1901.).

Reformkori utazóink közül többen is figyelmesek lettek a jellegzetes quaker öltözetre. Bölöni a férfiak fekete kabátját, széles karimájú kalapját, az asszonyok sötét színű köntösét, sima mély kalapját említette. Gorove 1844-ben részletesebb leírást adott:

„A *Quakerek* [öltözete] férfinél áll: alacsony, nagy karimájú kalapból, szürke vagy fekete posztó-frakból, borított egysoru gombokkal, felálló gallérral s széles szabással, — egyszínű nadrág, kénkő, máj- s efféle szín, s egyszínű mellény, nagyobb részt fehér vagy fekete. Az asszony egyszínű selyembe öltözik, fekete selyem kalapja, minden toll, virág, ékszer nélkül; ruhájának szabása a legegyszerűbb, s egyszínű nagy selyem kendővel fedi vállait” (2: 57—8). Gorove azonban hozzátette: „A *Quaker* öltözetét ismeritek, én tehát csak ismétlő vagyok, midőn elmondom.”

Tóth Lőrinc ugyanabban az évben ennél is többet mondott: „A *quakkerek* öltözete némileg eltér a közönségestől. Férfiaik azon felöltőt viselik, melyet nálunk is róluk neveznek” (Uti Tárcza 197). Eszerint tehát már a múlt század negyvenes éveiben használatban lehetett nálunk egy *kvekker kabát*, vagy ráértéssel egyszerűen *kvekker* elnevezésű férfi ruhadarab. S valóban, a Honművész (a Regélő melléklapja) egy tudósításában 1841-ben a divatbeszámolóban a férfi öltözetek között szerepel a „Barna *quacker*, világos barna nyári nadrág” (9: 336) s három év múlva a divatosan öltözködő arszlán ruhadarabjai között olvashatunk a *quäker* frakkról a Pesti Divatlapban (1: 31). A tudósítás meg is jegyzi, hogy a „szavatartó *quäkerek* becsületessége” kevésbé jellemző az arszlánokra. Nem is volt a kvekker minálunk tartósan a divat szempontjából hangadó körök ruhadarabja, hanem sokkal inkább a polgári rétegeké. Jókai e ruhafélét a humoros jellemzés eszközeként többször is használta. Így a Kárpáthy Zoltánban egy megyegyűlés leírásában olvassuk, hogy „A senkitől nem ismert férfi bátorkodott odaülni a tekintetes karok és rendek közé egy burnótszínű felsőkabátban, amely lemelegedvén róla egy szál fekete *kvekker* tűnt elő alóla közelszörnyedésre” (1854., krit. kiadás 2: 94). Majd a Névtelen várban „az alispán . . . viselete egészen ősmagyaros, hosszú, combig érő virágos mellény, a fölött kajsi barackszín kancamente, *quekker* szabású, de körülprémes és sujtásos” (1877., krit. kiad. 44).

Korjellemező ruhadarabként felbukkan Mikszáthnak a XIX. század első harmadában játszódó Különös házasság c. regényében is: „Végre benyitott a komornyik, . . . öltözete összevissza volt hányva rajta, a harisnyája lefityegett, a taszli félrecsúszott, a kék *quaker* kabátja pedig alulra jutott, arra volt fölhúzva a rézgombos szürke mellény” (1900. Magyar Remekírók kiadásban, a 291—2. lapon, a 28. fejezetben). Az 1890-es évekről szóló egyik írásában Krúdy Gyula is említette: „Salamon Ödön hírlapíró . . . maga vasalta szárnyas kabátját, amelyet a kor divatja szerint *kvekkernek* hívtak” (1925. A magyar Habsburg. „A tegnapiak ködlovagjai” c. kötetben, 1961-i kiadás, 38). E sorok írója is emlékezik, hogy az első világháború idején egy idős férfitrókóna viseletét e szóval emlegették családi körben.

Ismerik a szót a hazai viselettörténészek is. Dr. Ember Mária és Laczkovich Piroska szíves szóbeli közlései szerint nálunk a múlt század végén hordott *kvekker*. a szobai férfiöltöny kabátja volt (tehát nem felöltő) s többnyire térdig, néha azon alul ért. Szabása átmenetet alkotott a ferencjóska (szalonkabát) és az elől lekanyarított aljú zsakett között. Kissé testhez állt, többnyire posztóból készült, és mindig sötét színárnyalatú volt, lilás négerbarna, bolhaszínű, majdnem fekete. A Nemzeti Színház ruhatárában az utolsó századfordulón *kvekker*-nek nevezték a XIX. század elejének egy- vagy kétsorgombos barna, szürke vagy kék, bő, a frakk és a zsakett közti átmenetet képező férfi öltönyöket is.

A *kvekker* szó — mely hangalak, főleg a végszótag szempontjából jól beleillik a *cekker*, *vekker*, *cvikker*, *gukker*, *drukker* idegenszósorba — ma már nem él nyelvünkben. A ruházattörténet és a szókészlet limbusába került, ahol az olyan fogalmi körvonalait elvesztett szók lappanganak, mint *lipityánka*, *kacabajka*, *hacuka*, *klepetus*, *csurapé*, *garaboncos* stb., melyeknek erősebb az affektív felhangjuk, mint közelebből meghatározható jelentéstartalmuk. Kihalásának legvalószínűbb oka a férfidivat változása. Eltűnését

aligha lehet kapcsolatba hozni az angol – amerikai felekezet magyarországi ismertségével vagy ismeretlenségével, hiszen akik a *kvekker* szót mint ruhanévet nálunk a századforduló évtizedeiben még kimondták, azok valószínűleg nem is tudtak a felekezet létezéséről. Tehát a vallási tabu gátlása nem működhetett a tudatukban.

Országh László

Kosarat kap. Ezzel a szólásunkkal O. Nagy Gábor foglalkozik (Mi fán terem? Budapest, 1965. 187–189. l.). A lépten-nyomon használt kifejezést főleg a felsült kőrre mondják. A legény *kosarat kap* a leánytól, a leány *kikosarazza* a legényt, ha nem akar hozzá-menni feleségül. O. Nagy Gábor a szólás magyarázatánál a középkori várkisasszonyok várabalakából leeresztett kosárra gondol, amelyben lovagjukat felhúzták, ill. ha közeledését elutasították, feneketlen kosarat eresztettek le a számára. A szokás azonban nálunk nem élt, noha a szólás változatai, költői képes formái már a XVI. század második felétől ismeretesek. O. Nagy Gábor idézi Fél Edit nyomán Kocsról (Komárom megye) a visszautasított leánykőrre mondott szólást, hogy ti. *'no lukas kosarat dobtak ám utána'*. O. Nagy Gábor szerint ez a szólás bizonyossá teszi, hogy a „leánykérőnek kosárral való visszautasítása nálunk is szokásban volt” (189). — Valóban így van! A szólás értelmét, néprajzi gyökereit megvilágítja az a szigetközi szokás, amelyről Timaffy László kitűnő könyvében (Szigetközi krónika. Mosonmagyaróvár, 1975.) a következőket olvashatjuk: A megkért leány kérte magát, gondolkozott, s csak nyolc nap után mondott igent vagy nemet. Nyolc napra a leányos házhoz újra elment az ünneplőbe öltözött keresztapa és a legény. Kunszigeten, ha nem volt kedvező a gondolkodás eredménye, „a nyolcadik napon egy üres kosarat akasztottak a kapufélfára. Innen a mondás: *kosarat kapott*. Mennél rártartibb volt a lány, annál több legényt *kosarazott ki*. Régi, öreg kapufélfákon ma is látni a nagy szeget, amire a kosarat vagy szűrt akasztották, az egész utca szemeláltára. Ilyenkor már be se mentek a *lánynézők* vagy *kérők*, hanem más utcán vagy a kertek alatt hazakanyarodtak, mert szegyenben senki sem akart maradni. De ha nem volt kitéve semmi, ez beleegyezést jelentett, és bátran benyitottak . . . a kapun” (190). A szokásnak számtalan változata él német földön is, pl. lyukas kosarat helyeztek az ajtó mögé a nem megfelelő kérő számára. Tirolban és Karintiában az elutasítást a házban kosárral, súlyokkal jelzik (Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. 5: 242–3; R. Beitzl: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. 1955. 411). A magyar néphagyományban a kérés elutasítására vagy elfogadására, az eladó leányra való felhívásra más szimbolikus cselekedetek is vannak (pl. kiteszik a szűrét), amelyekkel szemiotikai szempontból egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam (Sex and Semiotics. Journal of American Folklore, 86. k., 1973. 143–151).

Gunda Béla

Olyan vagy mint a bojnyik; olyan bojnyik vagy. Gyöngyösön hallottuk ezeket a *bojnyik* 'fésületlen, kócos' szóval alkotott szólásokat. Gyerekeknek mondják figyelmeztetésül. A *bojnyik* szláv jövevényszó, Kniezsa István a következő jelentéseit közli: 1. 'zsivány'; 2. 'mogorva tekintetű ember'; 3. 'együgyű, félénk ember' (Győrből származó adat alapján); 4. 'szőlőkötözésre használt, hagymaszerű növény'. A 2. és 4. jelentésre van gyöngyösi adat. Az 1. és 2. jelentés esetében a szlovák *zbojnik* szóból származtatja, viszont a 3. és 4. jelentés esetében szerint a szó eredete tisztázatlan (SzlJsz. 97–8). Mivel szólásunk gyöngyösi eredetű, ezért a 2., 4. jelentés adatait vizsgáltuk tovább. Szinnyei József a következőket közli: 'kuszált hajú és sötét arcú, mogorva nézésű (zsiványtekintetű) ember', valamint: 'hagymához hasonló növény, amellyel szükség esetében

a szőlőt kötözik'. Mindkettőt gyöngyösi adatok alapján (MTsz. 151). A jelentések tartalmi hasonlóságát vizsgálva feltehető, hogy a szó 4. jelentése esetében névátvitel történt: a kócos hajhoz hasonló a szőlőkötöző anyag gubancossága, illetve egy hagymaszerű növény hajszálgökörei. A szó tapasztalataink szerint Gyöngyösön már csak az idézett szólásban élt, s jelentésének köre is szűkült: 'kócos'.

Az adatok vizsgálata közben hívta fel a figyelmünket Kováts Béla budapesti nyugdíjas arra, hogy a *bojnyik* szó az irodalmi névadásban mint személynév megtalálható. Farkas Pál író Egy önkéntes naplója — század elején megjelent — II. kötetének egyik elbeszélésében szerepel *Bojnyik* tűzér, aki huncutságból malacot lopott. A szó 'zsivány' jelentését figyelembe véve az író itt a névadással jellemzi is hőstét.

Mint a rácok oltára! A Gyöngyösön hallott *Mint a rácok oltára!* szólást 'rendetlen, túlsúfolt' értelemben használják. Véleményünk szerint itt nem az oltárt jelentő emelvényről van szó, hanem a templom szentélyéről, mert a szerbek *oltar* szóval a szentélyt is illetik (Voit Pál: Szentendre. 1968. 22). Sok ortodox templomban nincs sekrestye, ezért az egyházi felszereléseket az „*oltárban*” őrzik. Gyöngyösön az ortodox templom majd nyolcvan évig használaton kívül volt, elképzelhető, hogy milyen állapotok uralkodtak ott. Ez is hozzájárulhatott a szólás elterjedéséhez, az eredet helyét illetően azonban további kutatásokat kellett folytatnunk. A nehézséget ugyanis az okozta, hogy a *rác* szó 'ortodox' vallási jelentésével nem találkoztunk, a templomot is *görög*, de még inkább *görög keleti templom*-nak nevezték. Timkó Imre ugyan azt írja művében, hogy a XVII. század végén nagy számban éltek szerbek (rácok) Gyöngyösön és Egerben (Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp., 1971. 455). A gyöngyösiekre azonban az *arnót* elnevezést használták az 1700-as években (Egyházi Krónika 7: 1. 4). Ezzel szemben a *rác* szó Egerben még ma is él például helynevekben (Bihari József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. Az Egri PF. évkönyvei 2: 392).

Az egri szerbség száma valamikor tekintélyes volt. 1683-ban 633 szerbet írtak össze a városban (Timkó: i. h.). Szerepük lehetett a hódoltság utáni egri földműves lakosság kialakulásában, körében is. Erre enged következtetni az alábbi két nyelvi adalék is. A *gunyác* 'parasztszűr' (palócság, 1835.) Kniezsa István szerint az egri, miskolci szerbek nyelvéből kerülhetett át a magyarba (SzlJsz. 205). Szerintünk az egri szerbség nyelvéből, mert a miskolci ortodoxokat a legújabb kutatások fényében makedorománoknak tartjuk (Kordos László—Pikó Mózes: A miskolci ortodox templom. Miskolc 1975. „Az építetők” c. fejezetben, pagina nélkül). — Berze Nagy János közli a Heves megyei tájnyelvről írott tanulmányában — magyarázat nélkül —, hogy a *raco*: az egri paraszt gúnyneve Heves megyében (NyF. 16: 52). Kniezsa szerint a *raco* szó a *rác* szóból származhat (SzlJsz. 454). Mindezek után igen érdekes számunkra az az adalék, melyet Pikó Mózes miskolci ortodox parókus levelében közölt. Találtak egy, a múlt század közepéről származó levelet, melyben az abodi görög katolikus egyháztanács magyar nyelven közli az egri szerb pappal, hogy adományt küldenek és segítséget Egerbe azzal a céllal, hogy a templom a régi fényében ragyogjon (Abod Borsod megyei község).

Az egri szerbség megfoghatkozása folytán azonban századunk elejére az egri *rác*templom is hasonló sorsra jutott, mint a gyöngyösi. Az elmondottak alapján idézett szólásunkat Egerből eredeztetjük, amelynek gyöngyösi elterjedését segítette az ott is megtalálható helyzet.

Sasvári László

Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tankönyvkiadó, 1974. 500 oldal*

Beszédművelésünk irodalma jelentős szakkönyvvel gazdagodott. Ez az első olyan könyv, mely részletekbe menő és mégis összefoglaló áttekintést ad a nyelv-művelés és a beszéd-művelés egészére nézve, olyanképpen, hogy a beszéd-művelést a nyelv-művelés részeként — mégpedig fontos részeként — tárgyalja. A hatalmas munka tanárképző főiskolai tankönyv, voltaképpen nyelv-műveléssel párosított retorika, magyar szakos általános iskolai tanárok részére.

Mindjárt a bevezető fejezetben, mely a nyelv-művelés fogalmát és feladatainak főbb részterületeit ismerteti, meghatározza a beszéd-műv. mivoltát. A szerzők beszéd-műnek neveznek minden élőszavas vagy írásos megnyilatkozást — egyetlen mondattól kezdve a több kötetes regényig —, amelynek célja valamely ismeret eljuttatása embertársainkhoz. Az, hogy a szerzők az írásos feljegyzést is a beszéd-művek közé sorolják, Bühler nyelv-méleti terminológiájával magyarázható, de magában rejti azt az állásfoglalást is, hogy az írott mű is beszélt szöveggé, beszéddé alakítható. Az ilyen értelemben vett beszéd-mű megalkotását, a fogalmazást, két nagy fejezetben tárgyalják a szerzők. Rövidebben foglalkoznak az anyaggyűjtés és szerkesztés helyes módjaival, bővebben a kidolgozás részleteivel: a helyesírás, a nyelvhelyesség és a stílus kérdéseivel. Mindez 80 oldalt foglal el az 500 oldalas könyvben. Utána mintegy 100 oldalon tárgyalják a beszéd részleteit, és ennek a nagy fejezetnek az alcíme: beszéd-művelés. E főfejezet négy számozott fejezetből áll. I. A beszéd tartalmával kapcsolatban szó van a biztos tárgyi tudásról, a meggyőződésről és a célra törő beszédéről. II. A beszéd formája c. fejezet beszéd-technikai ismereteket ad a légzés, a hangszálak, a toldalékcso beszéd-beli szerepéről. III. A helyes kiejtés kérdéseit, az érthető beszéd feltételeit tárgyaló fejezet szól a beszédhangok kiejtéséről, helyes ejtésük alapelveiről, a különféle eredetű ejtésihibákról, a szóelemek kiejtésének és a hangkapcsolatoknak a viszonyáról, a régies írású családnevek és az idegen nevek kiejtéséről, a mondatfonetikai eszközökről és a beszédhibákról. IV. „Nyelvünk retorikája” címmel a változatos beszéd kellékeiről van szó: a beszéd-folyamat váltásairól, a beszélő mozdulatairól, a beszéd egyéb követelményeiről, a kifejező olvasásról és végül a versmondásról.

A könyv hátralevő, legnagyobb főfejezete a beszéd nyelvi eszközeit: a hangot, a szót és a mondatot tárgyalja a nyelvhelyesség és a helyesírás szempontjából. Ez 300 oldalnál is terjedelmesebb rész. Ezúttal inkább az ezt megelőző beszéd-művelő rész fejezetei tartoznak ránk.

A beszéd-művelés középpontjában — a könyv céljának megfelelően — a tanári beszéd áll. Ennek jelentőségét a könyv a pedagógia szemszögéből kellően méltatja, rámutatva a beszéd nehézségeire (mintegy célozva Péchy Blanka könyvének címére) és leküzdésük módjára is. Ahhoz azonban, hogy a könyv a magyar szakos pedagógusok körén túl is népszerű lehessen, néhol túlságosan és körülményesen tudományos, szinte

* Ismertetésünk a könyvnek jórészt csak beszéd-művelő részére terjed ki. Egyéb nyelv-művelő vonatkozásaira bővebben máskor térünk ki.

pedáns. Igen sok hasznos ismeretet ad pl. a beszédtechnikai fejezet bevezetőjében, melyeket az egyetemi és a színiiskolai oktatásba is át kellene vinni, de attól tartok, hogy az általános iskolai szintet ez egy kissé meghaladja. Ha azonban lesz beszédművelőképzés, annak a céljára kiindulásul jól megfelel. Néhol túlságosan szűkszavú. Magyarázat nélkül átveszi Fischer Sándor könyvéből pl. a tüdő levegőkészletének adatait részletező felsorolást: alveoláris, reziduális, rezerv, respirációs, komplementer, ugyanazokkal a köbcentiméter-adatokkal, de hiába teszi oda az idegen szavak magyar megfelelőit, ábra és magyarázó szöveg híján ez érthetetlen adathalmaz marad. Hiányzik a szövegnek, az ábrának és a táblázatnak az a szerves egysége, ami Fischernél megvan.

Másutt is támad olvasás közben hiányérzetünk. Arról nem beszélék, hogy a légzés-technikai leírások nem sokat mondanak, mert olyan kifejezéseket, mint *támasz*, *váll-légzés*, *melkasi légzés*, csak az tud igazán megérteni, aki részt vett beszédtechnikai gyakorlatokon, — de azt szóvá teszem, hogy „A beszéd-légzés és a hangindítás” alcímű szakaszban semmit sem találtam a hangindításról. (Arról később van szó.) Ki kell viszont emelnem a gyakorlatok bőséges példatárából az irodalmi ismereteket is adó, az esztétikai érzéket fejlesztő szemelvényeket.

Vannak azonban nagyon vitatható állítások, sőt nyilvánvaló hibák is a szakszövegben. Hibás az abszolút hangmagasság meghatározása (102). Az abszolút hangmagasság a másodpercenkénti rezgésszámban (hertzben) vagy a normál *a* hanghoz viszonyított zenei hangnévvel fejezhető ki. Az embernek nincs abszolút hangmagassága. Van azonban átlagos egyéni hangmagassága, vagy egyéni hangfekvése, de ez nem állandó magasságot jelent, hanem egy szélesebb sávot, melyen belül a hang ingadozik. A relatív hangmagasságot az egyéni hangmagasságon belüli modulációval azonosítani megint tévedés. Relatív hangmagasságról a zenében beszélünk, mikor egy dallamhangnak a hangsor alaphangjához viszonyított magasságát nevezzük meg, hangköz-elnevezéssel (szekund, terc stb.) vagy a magyarban szolmizációs szótagokkal (re, mi stb.). Az át nem gondolt, ötletszerű szóhasználat a zenei műveltség terjedésének mai fokán csak terminológiai zűrzavarra vezet, elkedvetleníti az olvasót a beszédműveléstől. — A hangerő jellemzésében (105) vitathatjuk ezt a kijelentést: „Minél nagyobb a tüdőből kiáramló levegő intenzitása, annál nagyobb a hangszálak feszültségének ellenállása.” Nem hiszem, hogy a kettő közt ilyen egyszerű függés állna fenn. Inkább talán az a valószínű, hogy a hangerő mindkét tényezőtől függ.

Terminológiai zavarra mutat hátrább (155) ez a mondat is: „A beszéd ütemén az átlaggyorsaságot értjük.” Aki csak egy kicsit is konyít a zenéhez, tudja, hogy tempó és ütem két egészen különböző fogalom. Ha valakinek nem tetszik a *tempó*, ám magyarátsa *sebesség*-nek, *gyorsaság*-nak vagy akár *beszédiram*-nak, de semmiképp se *ütem*-nek, mert az ütem hangsúllyal kezdődő, általában vagy nagyjából egyenlő hosszúságú kisebb szakaszok egyike.

A hangszín jellemzése (108) kissé homályos, nem is szólva egy félrevezető sajtóhibáról (*jélhangok* e h.: *jelhangok*). Itt meg hiányzik az abszolút és a relatív hangszín fogalma. Amit a könyv alaphangszínnak és hangszínváltozatoknak nevez, az mind az abszolút hangszínhez tartozik. A relatív hangszín a toldalékcso üregeinek olyan alakításával függ össze, mely által a nyelv beszédhangjait, fonémáit, főleg magánhangzóit egymástól megkülönböztetjük. A beszéd ritmusáról nem esik szó, de a toldalékcso fejezetében vannak ritmusgyakorlatok. Ennek bevezető mondatai ötféle hosszúságot kívánnak megkülönböztetni, de nem mondják meg, hogy a s z ó t a g o k hosszúságáról van szó. Az ötféle jel alkalmazása a bemutatott nyolcsoros versben négy helyen nyilvánvalóan hibás (64 szótag közül). Weöres Sándor versében (A név) a rímet zavaró hosszúságjelöléseket találunk (tavasz*hívó*, bírom). Versben el szabad, sőt el kell térni a mai helyesírástól, ha a költő szándéka és a vers ritmusa úgy kívánja.

A helyes kiejtés kérdésének szép és tanulságos feltárása után a beszédhangok helyes ejtésének 7 alapelve következik. Ezek közül a két első vitatható (1. a magánhangzók nem orrhangúak; 2. állandó hangszínűek), az 5. pedig nem világos: a mássalhangzók mellékmozzanatoktól mentesek. A magánhangzók közt ugyanis bizonyos hangkörnyezetben előfordulnak szabályosan orrhangú változatok is (*pácien[s], pénz[s]*), az állandó hangszín sem kivétel nélküli sajátosságuk. Azt pedig, hogy a mássalhangzók mellékmozzanatoktól mentesek, célszerűbb lett volna negatív felsorolással pontosan megnevezni: nem hehezetések, nem jésítettek stb. Tévedés a szótag végi *h* kiejtését általában ejtésihibának minősíteni. Tény az, hogy vannak szavaink, melyek végén nem ejtjük a *h*-t, de legalább olyan részben vannak más szavaink, melyek végén laringális vagy lingvális *h*-t ejtünk. A *düh* szó *h* nélküli ejtése pedig mindig csak nyelvművelő tendencia volt, nem vált egészen általánossá. A [düh] ejtésre a Nyelvtörténeti Szótártól kezdve Németh László utolsó rádióbeli megnyilatkozásáig számos adatot említhetünk.

Nagy realitásérzékkel tárgyalja a fejezet szerzője a töszavak és egyéb szóelemek találkozásáról és a hangkapcsolatokról szólva a hosszú mássalhangzók rövidülési tendenciáját. Talán csak elnézés folytán került az *egyellen* szó a rövid *gy*-sek közé (131). Az *örömek*, *örömet* szó ragozásában (167) nem beszélhetünk illabiális illeszkedésről. Labiális és illabiális változatuk csak a középzárt magánhangzós toldalékoknak lehet. Az *ö*-nek megfelelő illabiális hang a zárt *ë*. Az *örömet*, *örömem* kötőhangja azonban nyílt *e*. A *-k*, *-t*, *-m*, *-d* toldalékok előtt tehát a nyíltabb (és ezért illabiális) *e* váltakozhat a zártabb (és szabályszerűen labiális) *ö* kötőhangzóval, olyasféléképp, mint a *lábam* ~ *lábom* ingadozásban. Csakhogy a *lábam* mellett a *lábom* kezd nyelvjárási szintre viaszorolni, az *örömet* és *örömöt* pedig egyaránt köznyelvi változat. Nem fogadhatjuk tehát el a könyv megállapítását: „A helyes kiejtés az *örömöt* stb. labiális illeszkedésű alakokat követeli meg.” Van *fül* : *fülek*; *tűz* : *tüzek* stb. nyílt tövéghangzós ragozási paradigma is.

Nem érthetünk mindenben egyet azzal, amit a könyv a határozott névelő kiejtéséről mond (133). Az természetesen helyes, hogy a névelő rendszerint hangsúlytalan, de az már vitatható, hogy ritmikailag az utána következő szóhoz tartozik. A hiányjel (a könyv jelölése szerint) hangszalagzárát jelent: *fújom*’ a *nótáját*. Ez sokszor érzelmi töltést ad a mondatrészetnek, és erre nem mindig van szükség. Ritmikailag pedig éppen a főnév hangsúlya tagolja a szókapcsolatot két ütemre: *fújta* a | *nótáját*. A két a hangot nem kell okvetlen élesen, hangszalagzárral elválasztani; a nyomás némi csökkentésével és némi újrateremtésével is elérhetjük, hogy a folyamatosan ejtett *a* hang két szótagúnak hallatszik. Még kirívóbb a szétadaraboló ejtés az névelő után: az *’utkákat*. Ezt ugyan nem jelöli a könyv hiányjellel, de amikor felhívja a figyelmet zárójelben: „nem: a *zuccákat*”, ezzel azt a látszatot kelti, mintha a névelő és a főnév egybemondása hibás volna. Az utóbbi évek felolvasói, versmondói és rádióbemondói közt amúgy is túlságosan lábra kapott az a szokás (néhányek még írásban is hangot adtak e törekvésnek), hogy az ilyen névelőt elválasztják a magánhangzóval kezdődő névszótól: az *’ember*, és ezáltal vagy fölöslegesen hangsúlyozzák a névszót ott is, ahol nem kellene, vagy darabossá, modorosan pontoskodóvá teszik a beszédjüket. Az ilyen hangszalagzárás elválasztásra csak akkor van szükség, ha nyomatékot akarunk adni a rá következő szónak, egyébként idegenszerű. Nagyon is emlékeztet a morfémahatárokat pontosan éreztető, pattogó német kiejtésre, holott a természetes magyar beszéd ebből a szempontból a franciáéval rokon: liezonokkal él, egybe- ejti az összetételeket és a szorosan összetartozó szókapcsolatokat; természetes beszédünkben az összetett szavakat is egyszerű szavakként szótagoljuk, nem követjük a helyesírás elválasztási szabályait. Egy beszédművelő könyvben éppen a mesterkélt, pontoskodó, túltagoló ejtismód ellen kellene szót emelni. Magánhangzó előtt épp azért maradt meg a névelő *z*-je, mert hiátust tölt ki; ne akarjunk utána még egy szókezdő elválasztást beiktatni ott, ahol a szót nem akarjuk különösebben hangsúlyozni!

Azzal sem érthetünk egyet, hogy az *a-u-to-mata*, *a-uten-tikus*, *a-utó* szavakban az *a-u* mindig két szótag. Ezek ejtése meglehetősen ingadozó; a gyakoribbakban már századunk eleje óta megjelenik az egy szótagú *au* kettőshangzó; többek közt Deme és Szende Tamás tárgyalja ezt a problémát. Nem mondhatjuk, hogy az *a-u* ejtés követelménye a köznyelvi normának.

A *község* [kösz-ség] és a *halászsákmány* [z-zs] ilyen részlegesen hasonult változata nem egyértelmű. Ma még egyfelől a teljes hasonulásos [kösség] tekintendő normának, másfelől (összetett szó határán) a csak zöngésségben hasonult *z-zs* helyesebb, mint a kissé népies hosszú *zsz-s* változat.

További vitatható megállapítások: *kétség* v. *kéccség*, *látszik* v. *lácik* tetszőleges változatok. (Egyelőre a teljesen hasonult változatot tartjuk helyesnek.) A tulajdonnevek közül éppen nem helyes a *bétoven* ejtés; helyesebben: *béthóven* v. az eredetit még jobban megközelítve: *béthófn*. Ebben nincs olyan hang, amely a magyarban ne fordulna elő, legfeljebb a szóvégi mássalhangzó-torlódást oldjuk fel egy szótaggal, melynek magánhangzója persze már nem azonos a német *a* hanggal. A *sékszpir* valóban jobban megközelelti az eredetit, mint a hagyományos *sekszpir*, de azért a 2. szótag hosszú *i*-jét megtarthatnánk. A 140. oldalon *Macbeth*, a 180.-on *Beethoven*, a 290.-en *Dvořák*, *Nexő* neve sajtóhibával jelent meg.

Pontatlan a magyar hanglejtés jellemzése. Az igaz, hogy a magyar beszéd hanglejtésének alapformája ereszkedő. De ez nem mondataink többségére, hanem mondatszakaszaink többségére jellemző. Mondataink nagyobb része ugyanis több szakaszból áll, hanglejtésük tehát se nem ereszkedő, se nem emelkedő, hanem hullámszó. A szakaszoknak talán a többsége ereszkedő menetű, de bőven élünk egyszintű és emelkedő menetű (mondathangsúlyt előkészítő) mondatszakaszokkal is. — A 146. lapon hibás a hangfekvés példája.

A helyesírási és a nyelvművelő megjegyzések közt is találni elnagyolt, vitatható vagy éppen helytelen megállapításokat, de ezek értékelését máskorra hagyjuk.

Itt-ott előfordulnak pontatlan nyelvtani megjelölések. A könyv szerint hiányos ragozású ige a *szokik* (313), holott ez nem áll, hiszen a *valamihez*, *valakihez* *szokik*, *valakova* *szokik* és még egy-két határozós használatban az igének bármelyik ideje előfordulhat. A *szoktam* 'szokásom' múlt időhöz kötöttsége az igének csak erre a jelentésére vonatkozik, nem a ragozására; igaz, hogy ebben a jelentésben használjuk legtöbbször, azért *s z o k t u k m e g* múlt idejű alakját. — A „számnévként használt főnév” (352) helyett jobb volna: mennyiségjelző főnév.

A hatalmas munka, ha nem is minden részletében, de szándékában, koncepciójában okvetlen elismerést érdemel; egyelőre ezt kell kiejtési kézikönyvnek tekintenünk.

Elekfi László

A Szótörténeti Tár szerkesztési kérdéseire

Az a váratlanul sok irányból felvillanó érdeklődés, sőt elismerés, amellyel a Tár I. kötetét — a nyelvész körökön túl is — a sajtó és nyomában az olvasóközönség fogadta, nem elkapatja, inkább elgondolkoztatja a szerkesztőt. Különösképpen elgondolkozásra készítet a Nyr. szerkesztőjének az a kitüntető eljárása, hogy a szótörténeti munka komplex jellegét és jelentőségét — a magyar nyelvtudományi folyóiratok közül elsőként — nemcsak az Imre Samu, Gunda Béla és Benda Kálmán tollából származó hármassal (Nyr. 99: 489–1), hanem maga is rádió sugározott, meg más nyilatkozataival (Magyar Nemzet 1975. X. 12. 13; Nyr. 100: 119–25) nyomatékosan hangsúlyozni kívánta. A Tár szerkesztője úgy érzi: amellet, hogy köszönettel tartozik egyrészt Lőrincze Lajosnak, másrészt meg az ismertetésre, méltatásra vállalkozó három munkatársnak véleményük kifejtéséért, legalább néhány megjegyzést papírra kell vetnie azokból a gondolatokból, amelyek éppen az ismertetések, méltatások — s még inkább — az ellenvetések olvasása nyomán benne felvetődtek.

Mindenekelőtt hangsúlyoznia kell: számára milyen megnyugtató, hogy a maga szakterületének előbb említett négy kiemelkedő munkása lényeges kifogásolni valót nem talált sem a munka célkitűzéseiben, sem a célkitűzések részleges megvalósítójaként előttük fekvő I. kötetben. Abban a különleges helyzetben, amelyben a szerkesztő évtizedeken át — minden külső szellemi és anyagi segítség nélkül — a kilátástalanság és a bizonytalanság kétségei között m a g á n o s a n dolgozott, ebben a helyzetben a megnyugvás érzésének nemcsak önmagában, hanem a további munkára serkentő hatás szempontjából is rendkívüli jelentősége van.

A tudományos munka végzésében azonban nemcsak az elismerés jelent tovább lendítő erőt. Legalább annyira értékelendők a felmerülő ellenvetések is. Az ellenvetések ugyanis amellet, hogy megóvhatják a szerzőt munkája értékének túlbecsülésétől, az elismerő és ellenvető észrevételek egybevetésére, mérlegelésére és a szerkesztésbeli eljárás felülvizsgálására készíthetők. Minthogy a Nyr.-ben eddig megjelent szakmai megnyilatkozások közül ellenvetést csak Imre Samu észrevételei tartalmaznak, ezáltal csak ezekre az ellenvetésekre teszek néhány futó megjegyzést.

Ilyen előzetes vélekedéssel keríték sort a következőkben Imre szép méltatásának arra az első ellenvetésére, amely a Tár anyagbősége csökkentésének szükségességére és lehetőségére vonatkozik (Nyr. 100: 485). Az ellenvetés megfogalmazójának mentségére sietek megjegyezni: ezt az ellenvetést a Tár tájékoztatójában (16) tőlem kifejtettek helyesléseként fogalmazta meg. Maga is úgy látja: szükséges lenne, hogy a szerkesztő „bánjon egy kicsit szűkmarkúbban az adatok közlésével, különösen a nagyon gazdagon adatolt címszavak esetében” (i. h.). Ilyen irányban való ajánlását a következőképpen teszi meg: „Elsősorban az efféle típusokban, mint a következő [így!]. Az *acélláncocska* és *aranyláncocska* szócikkében is megtalálható ez a szöveg: »Egy kis gyenge Aranyláncocska, öt Arany benne. Egy kis fekete Aczel Lanczocska«. Úgy vélem, — írja — ilyen esetekben elegendő lenne az egyik címszó alatt a szövegnek csak az egyik felét közölni, a másiknál csak a másikat.”

Ez a látszólag jelentéktelen részletre utaló ellenvetés a szerkesztés egy nagyon is fontos módszerei elgondolásának kifejtésére ösztökél. Az ellenvetés megfogalmazójának figyelmét bizonyosan elkerülte a Tár szerkesztőjének az a több ízben kifejtett, alapvető célkitűzése, hogy a Tár az egyes szavak történetét nem a szövegösszefüggésből kiszakított szövegrészek beiktatásával szándékozik bemutatni, hanem terjedelmesebb szövegrészek felhasználásával mentől bőségesebb adatolással igyekszik szemléltetni azt, hogy vajon egy-egy nyelvi nyilatkozatban bizonyos nyelvi sajátosságok gyakori, ritka, illetőleg egyetlen előfordulásban, vagy ellenkezőleg gyakrabban, bőségesebben jelentkeznek. Hogy

Imre példájánál maradjunk: úgy vélem, ha valaki a Tárban — teszem azt — éppen a becéző kicsinyítő képzők történetére vonatkozólag keresgél adatokat, számára nem mindegy, hogy például a *-cska*, *-cske* kicsinyítő-becéző képző egy földrajzilag meghatározott ponton keletkezett terjedelmesebb szövegben egyetlen adalékban vagy többben, sőt esetleg más kicsinyítő képzős adalékok társaságában jelentkezik, vagy se. Minthogy magam nemcsak a kicsinyítő képzők, hanem általában bármely hang-, alak-, jelentés- és mondattani, sőt stilisztikai kérdés vizsgálata szempontjából a gyakoribb vagy ritkább jelentkezés adatolását — a minél körültekintőbb vizsgálódás lehetőségének biztosítása érdekében — egyáltalában nem tartottam, és a továbbiakban sem tarthatom elhanyagolandó szempontnak, a szerkesztés folyamán az ilyenféle adatolásban a szövegrészek túlzó rövidítésétől, csönkítésétől eddig is őrizkedtem, és így a II. kötettől hozzám csatlakozó munkatársakat unos-untalan e módszeri elgondolás figyelembevételére ösztökéltem, illetőleg ösztökéltem az ezutániakban is.

Különben Imre Samunak „szűkmarkúbb” adatközlési óhajával ellentétben Benkő Lorándnak a szándékolt adatközlésbeli csökkentés fájjalására (MNY. 72: 41) adandó válaszként már itt megjegyezhetem, hogy mikor a Tájékoztató idézett helyén megpendített szándékom a szerkesztés gyakorlatában érvénynyíteni, illetőleg munkatársaimmal érvényesíttetni megkíséreltem, a kísérletezéssel rövidesen fel kellett hagynom, hiszen hamarosan Benkővel azonos belátásra (i. h.) kellett jutnom: nemcsak az I. kötetrel kapcsolatban igaz az, hogy „az adalékok bármelyikének elhagyása valamilyen szempontból szegényitené a közlési tartalmat”. Áll ez az ezután közzeendő kötetekre nézve is. Mivel a Kritérion vezetőségének és főként igazgatójának, Domokos Gézának igazán rendkívüli nagyvonalú megértése amúgy sem kényszerít túlzott adalékkihullatásra, azaz a kötetek terjedelmének oktan csökkentésére, a szerkesztő munkaközösségének nincs miért ilyen, a szótörténeti érdekeket többé-kevésbé veszélyeztető adalékcökkentő eljáráshoz folyamodnia.

Nem hagyható figyelmen kívül Imrének egy másik ellenvetése sem. Elvileg ő mindenképpen helyesnek tartja azt a szerkesztésbeli eljárást, amely a „tőszavakon és a vitathatatlanul összetételnek tekintendő szavakon kívül önálló címszóvá tesz meg minden adatolt képzett szót, és nemegyszer bizonyos ragos (jeles) formákat is”, sőt — a gyakorlati használhatóság szempontjából — elfogadhatónak tekinti a szerkesztőnek a laza összetételek és eddig önálló címszóvá minősítésre nem méltatott szókapcsolatok nagykorúsításában követett eljárását is. Mégis — az *acél*-előtagú ilyenféle összetételeket, mint *acélcsatt*, *acélbárd*, *acélláncocska*, *acéltükr* és társai, merőben szókapcsolatoknak tekintve, inkább az *acél* címszó alatt csoportosítandó szókapcsolatként szeretné látni.

Ez az ellenvetés megint a szerkesztésnek egyik alapvető módszerei eljárására vonatkozik. Az Akadémiai Kiadó kétnyelvű nagyszótárainak — a kifogásolt szerkesztői eljárást némileg igazoló — címszóalakítási eljárását figyelmen kívül hagyva, ha a magyar szókészlet történetét feltáró szótárakat nézzük, a címszóalakítás tekintetében kétféle eljárással találkozunk: a szóbokrosítás és a szóegyedítés eljárásával. A NySz. az előbbi, az OklSz. az utóbbi címszóalakításra jó példa. Az ugyancsak történeti jellegű EtSz, SzófSz. és a TESz. — szófejtő célkitűzésénél fogva — természetesen csak a NySz. eljárásmódjával élhet.

A SzT. szerkesztője sem a tudomány, sem a gyakorlat szempontjából nem tartotta követendőnek a NySz. címszóalakítási eljárását; inkább az OklSz. gyakorlatához csatlakozott. Minthogy ugyanis a Tárt nemcsak a nyelvtörténeti kutatóktól használható munkaeszköznek tervezte, tekintettel kellett lennie a magyar szókincs egyes egyedei iránt érdeklődő más munkaterületeken dolgozó, nem nyelvész szakemberek, sőt — az idegen anyanyelvűek mellett — a nyelvet drága munkaanyagnak tekintő írók érdekeire is. Ilyen formán már a könnyű fellelhetőség érdekét szem előtt tartva is, nem a szóbokrosítás,

hanem a szóegyedítés eljárása látszott ajánlatosnak. Különben amit Imre a továbbiakban az *általvető*, *bőráltalvető* és *bőrös általvető* szók, illetőleg szókapcsolatok egymástól való elkülönítésének indokolatlanságáról mond, meggondolkoztató ugyan, de a szerkesztésbeli eljárást a Tár szerkesztője — a szerkesztésben a munkatársakkal együtt már a III. kötet vége felé járva — a szerkesztésbeli egységesség veszélyeztetése nélkül a továbbiakban alapvetően nem változtathatja meg. Egyebekben aztán Imrének „egy jól átgondolt szómutató” elkészítésére vonatkozó javaslata találkozik a szerkesztőnek már az indulástól melengetett ilyenféle tervezgetésével. Csak érnék meg azt az időt, mikor már ezzel kell bajoskodnunk!

Egyébként arra nézve, hogy a szerkesztésben mennyire nem csak nyelvész szakemberekre kellett és kell a továbbiakban még fokozottabban tekintettel lenni, a szerkesztő a következő pontos számbeli adalékokra hivatkozhat: A Tár I. kötetének példányszámát a romániai könyvterjesztésnek előzetes igénylése alapján a Kriterion Könyvkiadó 2930 példányban állapította meg, ugyanakkor a magyarországi igénylés, a kezdeti, kilátásba helyezett 500, azaz ötszáz példányos rendelésről 850 példányra emelkedett. Mint-hogy a Románia számára rendelt példányok a megjelenés utáni hetekben hamarosan elfogytak, a Kriterion — a könyvterjesztés újabb igénylésének kielégítésére a Tárból még 2500 példányt nyomtatott ki. Úgy hírlík, a magyar könyvterjesztés csak Ortutay Gyula akadémikus személyes közbenjárására rendelt a második lenyomatból újabb 2000, összesen tehát 2850 példányt. A Romániában forgalomba került 5430 példányból ma már úgyszólván egy sem okoz a terjesztésnek gondot, a magyarországi terjesztés eredményére vagy eredménytelenségére nézve nincsenek megbízható értesüléseim.

Nos, bármennyire kedvezően vélekedjünk akár a magyarországi, akár a romániai szakemberek számáról, azt alig lehet néhány, de nem nagyon sok száznál többre tenni. A Tár I. kötetének példányai közül tehát legalább nyolcadfélezer nem szakemberek, hanem azok körén kívül eső, de a magyar szókészlet története iránt lelkesen érdeklődő olvasók kezébe került. Noha kertelés nélkül szólva, a Tár szerkesztője álmában sem számolt ilyen széles körű érdeklődéssel, megnyugvással tölti el az a tudat, hogy szerkesztési elveit kezdettől úgy igyekezett a gyakorlatba átültetni, hogy a szótár anyagát a szakembereken kívül minden rendű-rangú olvasó számára mentől hozzáférhetőbbé tegye. Ezt eddig is az anyagkezelésben a felesleges bonyolultság kiküszöbölésével és a besorolt szövegek megértéséhez feltétlenül szükséges jegyzetek minél körültekintőbb megfogalmazásával igyekezett elérni. A kezdeti megnyilatkozások reményt keltenek a szerkesztőben, hogy munkatársainak¹ odaadása a többi kötetekben még fokozottabb mértékben szolgálja majd nemcsak a tudományos kutatók, hanem a régi nyelv gazdagságán és szépségein méltán ámuldozó olvasótábor érdekeit is.

Szabó T. Attila

¹ A II. kötet szerkesztésében — az I. kötet két idegen nyelvi értelmezőjén kívül — Kósa Ferenc, Vámszer Márta, Vígh Károly és Zsemlyei János vett részt. A III. kötettől a kis munkaközösséghez P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroska, Zs. Maksay Mária és Szabó Zsolt is csatlakozott.

Mit jelent a vitamin? A Természettudományi lexikonban (főszerk. Erdey-Grúz Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.) a vitaminokra vonatkozólag ez olvasható: „**Vitaminok:** az emberi és állati táplálékban kis mennyiségben jelenlevő, biológiailag fontos anyagok, amelyeket a szervezet maga nem képes előállítani, és ezt [sic!] csak táplálékkal veheti fel. Hiányuk valamilyen kóros állapotot idéz elő. . . .” — Az ÉSz. megfelelő címszavában a következő meghatározást találjuk: „**Vitamin** Bizonyos növényekben és állati eredetű táplálékokban levő különféle anyag, amely az emberi és állati szervezet normális fejlődéséhez és életműködéséhez nélkülözhetetlen.”

Ezekből a meghatározásokból kiderül — de egyébként is köztudomású —, hogy a *vitamin* k ü l ö n b ö z ő anyagok összefoglaló, közös neve. Ezeket az anyagokat az ábécé betűivel szokás jelölni. Így van A-, B-, C-, D-, E-, K-vitamin. Ezek kémiai összetétele és funkciója különböző. Hiányuk más-más betegségeket idézhet elő. Megkülönböztetésüknek tehát igen nagy fontossága van. Bizonyos esetekben pontosan tudnunk kell, hogy milyen vitaminról van szó, illetőleg hogy milyen vitaminra van szükség.

A tudományban nincs is probléma, s a kémikusok, a biológusok és az orvosok pontos különbséget tesznek a különféle vitaminok között. Sajátos módon azonban a hétköznapiak gyakorlatában a *vitamin* igen gyakran csak 'C-vitamin = aszkorbinsav' jelentésben használatos. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a C-vitamin a legfontosabb vitaminok egyike, ezért a legismertebb, s így a leggyakrabban is találkozunk vele. (Miként köztudomású, a C-vitamin főként nyers gyümölcsökben és zöldségfélékben található. További jellegzetessége még az, hogy hő hatására — a sütés vagy a főzés során — elbomlik.)

Lássunk néhány példát: „Termelnek sok zöldségfélélt is, főképp uborkát: nyár elejétől fogva ez a legbővebb *v i t a m i n f o r r á s u k*, tekintve, hogy nyersen fogyasztják.” (Varga Domokos: Karjalában. Valóság XVI/12. 69. 1. 1973. dec.) — „Adj inkább még egy banánt. És ugye Trudikának is elkészíted a vacsorát? Vettem nyers sárgarépát, reszeld le neki, *v i t a m i n*.” (Jókai Anna: Tartozik és követel. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 239.) — Képmagyarázó felirat; a képen különféle zöldségek: „Az üvegházakban termelik a *v i t a m i n g a z d a g* hagymát, uborkát. (Bokor Pál: Tűzparalel. Tükör XI/45. 14. 1. 1974. nov. 5.) — „Mi az, egy véka alma tizenkét fiatal leánynak? Ha csak a hálótársaimat számítom. De a szomszéd hálóbéliek is *v i t a m i n h i á n y* b a n szenvedtek, ha nem is jutottak odáig, mint én, hogy emiatt vakarózzanak s nekem is csak a »rühösségem« óta küldözgettek »*v i t a m i n o s*« almákat véka-számmra.” (Ignácz Rózsa: Ikerpályáimon. Budapest, Gondolat, 1975. 104—5.) — „Az ötödik lépés után, amikor éppen hogy meg bírtam tartani az egyensúlyt, váratlanul feltűnik mellettem az étkezdei kislány. Kezében hosszú, zölde színű, piros hagymában végződő kórót tart. Vadhagyma: a *v i t a m i n h i á n y* leghatásosabb helyi gyógyszere. Egy közeli szikla tövében újabb kóró. A kislány azt is nekem adja. Később egyre több vadhagymát láttunk és néhány percig gyűjtögettük a mongol föld e sivár ajándékait.” (Jerzy Putrament: Horgászbotlalt négy földrészen át. Ford. Pintér Károly. Budapest, Natura, 1975. 124.) — „A primőrökről még annyit: kisebb mennyiségben továbbra is

folyamatosan kapható fejes saláta 2,40-ért, piros hónaposretek csomónként 3,60-ért, hegyes erőspaprika 3 forintért. Kevés zöldhagyma, feketeteretek, cékla, savanyú káposzta, paraj és sóska egészíti ki a v i t a m i n é t l a p o t.” (Népszava 1975. dec. 5.)

A felsorolt idézetekben a szövegösszefüggés kétségtelenné teszi, hogy ezekben az esetekben a *vitamin* egyértelműen az aszkorbinsavra vonatkozik.

Ily módon a *vitamin* szó egy tágabb és egy szűkebb jelentésben használatos: 1. a különféle vitaminok összefoglaló neveként; 2. az aszkorbinsav neveként.

Ez a kettősség különben igen régi. Szótáraink mégsem regisztrálják. Nem árt tehát egyszer számba vennünk.

F.-K. F.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Mindent megvette — **mindent megvett**. Melyik a helyes a két szerkezet közül, kérdi Ütő Lajos tanár — 1184 Budapest, Lakatos u. 30. 1. sz. Általános Iskola.

A *mindet megvette* és a *mindent megvett* egyaránt lehetséges és helyes szerkezet. Az első kifejezésben tárgyas, a másodikban viszont alanyi igealakot kell használnunk, mégpedig a következő okok miatt:

Ha az igével kifejezett cselekvés tárgya logikailag határozott, akkor az igéhez tárgyas személyragokat kell kapcsolnunk, azaz tárgyasan kell ragoznunk. A tárgy logikai határozottsága nyelvileg többféleképpen is kifejezhető. Például a tárgy előtt álló határozott névelővel, az *ez*, az, *ugyanaz*, *ugyanaz* mutató névmással, a tárgyhoz járuló birtokos személyraggal stb. A *mind* (és a *valamennyi*) általános névmási tárgy is logikailag határozottnak tekintendő, ezért tárgyas igealakot kell a vele alkotott tárgyas szerkezetekben használni. A magyar nyelv értelmező szótárának *mind* szócikkében a következő utalást találjuk erre vonatkozólag: „Tárgyként, rendszerint tárgyrag nélkül; az ige tárgy ragozást.” Például: „A kereskedő előhozott még három pár cipőt, de a vásárló *mind(et)* kicsinek találta.” Vagy: „Tetszett neki az áru, ezért *mind(et)* megvette.”

Ha a tárgy logikailag határozatlan — például: nincs határozott névelője; határozatlan névelője van; a tárgy kérdő, vonatkozó, határozatlan vagy általános névmás (kivéve az *-ik* végűeket és a *mind*, *valamennyi* általános névmást) stb. —, akkor alanyi ragozást igealakot kell használnunk. A *minden* általános névmással kifejezett tárgyra vonatkozóan tehát — mivel a *minden* logikailag határozatlan tárgynak számít — alanyi ragozást igealakot használnunk. (Az Értelmező Szótárban erre vonatkozóan is találhatunk utalást, l. a *minden* szócikket: „Ha tárgyként áll a mondatban, az ige alanyi ragozást.” Ezért: *mindent megvett*, *mindent megevett*, *megivott* (nem pedig: *mindent megvette*, *megette*, *megitta*).

Az — enyhébb káromkodásként, szidalomként előforduló — *Azt a mindenedet!*, *A mindened!*, *A midenedet!* típusú szerkezetekben a *mindenedet*, *mindened*, *mindenedet* személyragos főnév, nem pedig általános névmás. A *minden* főnév valóban csak egyes számban használatos, de ez nem jelenti azt, hogy többes számú birtokos személyrag nem járulhat hozzá. A *mindenedet* személyragos alak a következő ragozási sor tagja: (az én) *mindenemet*, (a te) *mindenedet*, (az ő) *mindened*, (a mi) *mindenünket*, (a ti) *mindenedet*, (az ők) *mindenüket*. A *mindenedet* tehát így kell elemezni: *minden*: az alapszó; *(e)tek*: többes szám 2. személyű birtokos személyrag; *(e)t*: kötőhangzóval kapcsolódó tárgyrag.

A *mindőjük*, *mindőtök* a *mind* névmásnak ma már ritkábban használatos, régies hangulatú személyragos alakja. A tőszámnevek és a határozatlan névmások birtokos személyragja arra utal, hogy milyen személyekkel azonos a jelzett mennyiség: *kettőnk* 'mi ketten', *kettőtök* 'ti ketten', *hármunk* v. *hármónk* 'mi hárman', *négyötök* 'ti négyen'; *mindőtök* 'ti mind', *valamennyiőtök* 'ti valamennyien' stb. A felsorolt személyragos tőszámnevek, ill. névmások a *kettőnk*, *kettőtök* alak *ő*-jének megfelelő analógiás *-ó*, *-ő* hanggal alakultak. Felsorolások tagjai gyakran befolyásolják egymás alakját. Így keletkezett például az *elsőleges* is a *másodlagos* analógiájára, a régi és szabályos *elsőleges* helyett.

T. U. I.

Viselkedés — magatartás. Simó György — 1026 Budapest, Guyon R. u. 21. — egy népszerűsítő cikkben olvasott az állatok „magatartásáról”. Véleménye szerint állatokkal kapcsolatban csak viselkedésről beszélhetünk.

Valóban, mit is tapasztaltuk már, hogy némelyek szóhasználatában a *viselkedés* és a *magatartás* szavak között nagyon elmosódott az értelmi, illetőleg használati különbség, s ennek következtében egyiket a másikkal minden helyzetben felcserélhetőnek vélik. Bizonyos szövegösszefüggésben lehetséges ez, de nem mindenkor. A *viselkedés* tágabb jelentésű, szélesebb körben alkalmazható — úgy is mondhatnánk: semlegesebb —, mint a *magatartás*. Jól érzékelteti a két szó alkalmazhatósága közti különbséget A magyar nyelv értelmező szótára: „*viselkedés* 1. < Személy valamely közösség szokásaihoz, szabályaihoz a fennálló társadalmi illemhez viszonyítva > valamilyen külső magatartást tanúsít, gyakorol . . . a) Valaki, valami iránt valamilyen erkölcsi, jellembeli magatartást tanúsít, valamilyen módon jár el, cselekszik . . . b) . . . valamilyen álláspontra helyezkedik, valamely módot követ . . . c) (tréfásan) Tárgy valahogyan működik . . . d) < Állat a vele kapcsolatban megszokott módhoz képest külső megnyilatkozásában, mozgásában > valamilyen magatartást mutat. 2. < Anyag, erő, szerkezet > valamely hatásra valahogyan visszahat, valamilyen változást mutat.” (Természetesen itt a *magatartás* szó csupán értelmezésként szerepel — jobb híján. Nemigen lehetne másképp, főleg röviden megadni a jelentést.)

A *magatartás* jelentése csak a *viselkedés* 1. jelentésével és a), valamint b) jelentés-árnyalatával egyezik, tehát csak emberre vonatkozhat a szótár szerint; ugyanígy a 2.: „A tanuló az iskolai közösség és tagjai iránt tanúsított (helyes v. helytelen) viselkedése és az iskolai munkához való viszonya . . .”

A *magatartás* szót, mivel jelentésébe feltétlenül beleérzünk bizonyos, csak embertől elvárható tudatosságot, a mi véleményünk szerint sem egészen helyes állatokkal, még kevésbé tárggyal, anyaggal, erővel, szerkezettel kapcsolatban alkalmazni. Némiképp pongyola használatnak tartjuk ezt, bár úgy látszik, terjed.

Fel kell azonban hívunk a figyelmét arra, hogy tudományos használatban egy-egy szó vagy kifejezés — a kutatási területek szakasodása és ezáltal differenciáltabbá válása folytán — a köznyelvihez képest új árnyalati tartalommal bővíthet. Ez esetben nem tiltakozhatunk a szokatlanabb alkalmazás ellen, ha a szó vagy kifejezés egyébként nem sérti nyelvi szabályainkat. Különösen akkor kell óvatosnak lennünk, ha a szaknyelvben a kérdéses szó vagy kifejezés már meggyökeresedett. Erre látszik mutatni a Búvár c. tudományos szakfolyóirat cikke a 30. évfolyam (1975.) 7. számának 304. lapján: „*Magatartásgenetika*. Dr. Vadász Csaba egy. tanársegéd (ELTE Genetikai Tan-szék *Magatartásgenetikai* Csoport, ELTE Biológiai Kutató Állomása, Göd). — Az ötvenes évek elejétől gyors fejlődésnek indult a *magatartásgenetika* nevű új tudományág, mely

az élőlények viselkedésformáinak öröklődésével foglalkozik. Fejlődését a viselkedéstan (etológia) kialakulása tette lehetővé. . . A megfigyeléseket gyakran emberen vagy állaton végzik. Az állatkísérleteknél is sokszor szükséges az érzelmi állapot vizsgálata.”

R. L. G.

Rák. Kirilla Ferenc — 2030 Érd VI., Kelemen u. 12. — azt szeretné tudni, honnan kapta a rákbetegség (carcinoma) a *rák* nevet?

Az állatoknak mint betegségdémonoknak, ősidők óta nagy szerepük van a népek hitében. Ezért kerültek be az állatnevek — különösen az apróbbja — oly nagy számban a betegségnevek közé, nemcsak a magyarban, hanem sok más nyelvben is. Általános népi hiedelem, hogy a beteg embert alsóbbrendű, démoni jellegű állati lények rágják marcangolják. A csúszómászó, prédaleső férgek különösen alkalmasnak látszottak egyes kórok „megszemélyesítésére” s az állatok jellegzetes vonásait is, metaforikus használattal, egyes betegségek elnevezésére alkalmazták. A betegségek is, mint például a „boszorkányok”, a népek képzeletében féreg-, hernyó- vagy kígyóalakot öltenek s az ember szívéből apránként kiszívják a vért, vagy egyéb módon végeznek vele.

Ilyen betegségdémon a *béka*, az *egér*, a *farkas* (másképp: *fene*), a *gyík*, a *pók*, a *vakondok*, stb.

És ilyen a *rák* (Crustacea) is maró ollóival.

Már az ókorban jelöltek ennek az állatnak a nevével bizonyos betegségeket. A görög Hippokratésznek és követőinek irataiban *καρκίος* (karkínosz: 'rák') az állat neve is, a betegség neve is (csak az betegség még *καρκίνωμα* is). Találó népetimológia, ha figyelembe vesszük, hogy a rákok alosztályai között vannak ragadozók és élősködők. Ez utóbbiak más fajhoz tartozó egyedek által felvett és feldolgozott anyagokból táplálkoznak (paraziták) és ezáltal az élő szervezetekben kóros elváltozásokat idézhetnek elő.

A latinban is ugyanaz a szó jelenti az állatot és a betegséget: *cancer* = 'rák' (állat) és 'daganat' (a betegség külön még *carcinoma* is). A latin *cancer* s különösen a *carcinoma* bekerült a nemzetközi használatba, mivel a tudomány nyelve évszázadokon keresztül szinte kizárólagosan a latin volt.

Még sok más nyelvben megtaláljuk ezt a kettősséget, például a németben: *Krebs* = 'rák' állat és 'betegség', az oroszban: *рак* = 'rák' és 'betegség', a szerb-horvátban: *rak* állattani és orvosi 'rák', a szlovákban: *rak* = 'ugyanaz', s a franciában is van a 'rák' jelentésű *crabe* szónak 'frambóziás daganat a talpon' értelme.

Régi adataink vannak arra, hogy nálunk is éltek ezek a hiedelmek. A *rák* mint betegségnevé 1585-től már írásban is megjelenik.

Századok folyamán több különféle betegséget neveztek *rák*-nak, s ezeket két fő csoportba sorolták: „A *rák* kétféle: a hideg tudniillik és a forró.” Korabeli orvosi feljegyzésekben, szótárakban, lexikonokban s egyéb írásokban így határozzák meg: „Rák, *fene* az testben; gangraena, szövet-elhalás vagy üszkösödés, *fene*; *rák* avagy vad hús vagy *fene*; rossz seb: *fene*, rákfene; ráksúly: carcinoma, *rák*” (Pázmány Prédikációiban ezt írja: „Az eretnek szava mint az *fene* *rák*, hamar terjed”). Népi meghatározások: „Veres az arca, *rák* ez; Súly: *rák* eszi, foltos az arca, főleg az orra.”

Ahogy a *rák* szó különböző betegségeket jelölt, magának a mai értelemben vett (carcinoma) betegségnek különböző nevei voltak: „farkas seb: farkas betegség; *fene*; *fene* seb; folyosó; íz; súly ~ süly stb.”

Természetesen gyógyítása is a kor hiedelmeinek megfelelően történt. Legtöbbször fogóval összezúzták a daganatot, mirigyet, hogy ezáltal elpusztítsák a benne rejtőző

állatot (a betegségdémont). Így ír erről 1693-ban Debreczeni Kalocsa János: Isten ajándokával való kereskedés c. művében: „A borbélyok erős szerszámokkal ölik meg a fenét az ember testében.”

Meg kell azonban említeni a rák védelmére, hogy nemcsak betegséget okozott, gyógyított is. Népszerű orvosság volt hajdan a *rák-örmény*, valamint a *rákszem*: „ha a szembe valami beleesik, rákszemet . . . eresztenek a szembe, ez a szemben levő tárgyat megkeresi s kihúzza” (a rákszem nem a valódi szem, hanem némely rák szeme mellett levő lencse nagyságú csontoska, ezt a gyógyítással foglalkozó asszonyok összegyűjtötték). A porrá tört rákot nyúlhájjal összedolgozva különösen jónak tartották sebek, főleg nyílvás ütötte sebek gyógyítására.

R. L. G.

A levél iránytűje az irányítószám. Kerekes Sándor — Vác — helytelennek találja a leveleken újabban látható postabélyegző feliratát. Rossz szerkesztésű a mondat, s ezáltal értelmetlen; csakis így lenne helyes: *Az irányítószám a levél iránytűje.*

A leveléhez mellékelt kivágaton a postabélyegző felirata valóban hibás. A *levél iránytűje* két szóból álló kapcsolat, nem lehet egybeírni, az Ön által is említett okból. Ezt a hibát már sokan észrevették, jelezték is; magunk is szóvá tettük. Lehet, hogy ennek az eredménye, hogy már sok bélyegzőn helyes a felirat.

Ettől eltekintve, nem tartjuk hibásnak a mondatot (*A levél iránytűje az irányítószám*). Jó lenne természetesen így is: *Az irányítószám a levél iránytűje.* A mondat logikai tartalma itt nem változik meg, ha a szavak rendjét megváltoztatjuk. A magyarban szabad a szórend; ez azt jelenti, hogy a beszélő a számára fontosabb mondanivalót kiemelheti, s ezáltal az a mondat élére kerülhet. A szórend legfontosabb feladata, hogy a mondat elemeinek a beszéd folyamatban elfoglalt fontossági rendjét mutassa. A bélyegzőn olvasható mondat megfogalmazója számára a *levél* volt a legfontosabb, tehát ezt tette a fő helyre. Ilyenféleképpen egészíthetnénk ki: Sok mindennek lehet ez vagy az az iránytűje. Ahogy a vándormadaraké az ösztön, a levél az irányítószám. Afféle általános megállapítás ez. Egyébként az embléma hollója is levelet tart a csőrében, nem az irányítószám rácsozatát.

R. L. G.,

Gárdonyi Géza prózamondó verseny Egerben

A Gárdonyi Géza Társaság 1975. október 30-án harmadízben rendezte meg a Gárdonyi Géza prózamondó versenyt a pedagógusképző intézetek, főiskolák, egyetemek hallgatói számára. A verseny színhelye Egerben ismét a Megyei Könyvtár hangulatos nagyterme volt.

A résztvevőknek a verseny kiírása értelmében két-két, kb. 10–10 percnyi időtartamú Gárdonyi-novellát vagy novellarészletet kellett magukkal hozniuk szabadon választott szöveggént. Ebből a versenyen csak az egyiket mondták el, valamint kötelező szöveggént egy részletet az Egri csillagokból („Éjfélkor Dobó a puskaporos ajtó előtt egy legényt pillantott meg, amint az egynéhány tálat vitt a fején. [. . .] Az én feleségem pedig onnan el nem mozdul, mert nincs is kihez mennie.” Ötödik rész. Holdfogyatkozás. 5. fejezet.)

Mint a bíráló bizottság (Pásztor Emil főiskolai docens, Pelle Béláné szakfelügyelő, a Gárdonyi Géza Társaság vezetőségének tagja és Wachá Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa) megállapította, a tizenhat versenyzőtől (közülük mindössze egy volt egyetemi hallgató, s egyetlenegy sem volt fiú) sok szép előadást hallottunk. Szerencsés kézzel válogattak Gárdonyi novellái közül. Elhagyták az érzelmes-érzelgős írásokat; azokat a műveket mondták, melyek Gárdonyi írásai közül ma is a legnagyobb értéket, a legtöbb, legszebb emberi mondanivalót hordozzák, s egyúttal leginkább megfeleltek az előadók egyéniségének is.

Szövegmondásuk középpontjában a mű egésze és a mű mondanivalója állott. Mégis — a sok jó megoldás mellett — több olyan hibával találkozhattunk, melyre érdemes felhívni a figyelmet. Különösen a kötelező szöveg mondásakor bukkantak ezek a felszínre. Közülük talán a legalapvetőbb volt az, hogy a versenyzők többsége nem mert vagy nem tudott (talán a felkészülési idő rövidsége miatt) belehelyezkedni a szöveg sugallta szituációba, s ennek következtében nem tudta vagy nem mertte kellő módon tolmácsolni a narratív részekből, párbeszédekből álló részletet. A narratív részek még elváltak a szereplők beszédétől. Hangszínnel még sikerült elkülöníteni egymástól a szereplőket is; kevésbé sikerült hanggal kifejezni, érzékletessé tenni, hogy megváltoztak, sőt éppen változnak a szereplők érzelmei, vagy hogy miközben egyetlen szereplő szól, változnak a beszédpartnerek és megváltozik a beszédpartneri viszony (kommunikációs szituáció) is. (Pl. Dobó egy közkatonaéhoz, majd az apródjához szól, majd pedig Bornemissza Gergelyhez mint a kapitánya s később ugyancsak hozzá mint atyai barátja stb.) — Ezeket a változásokat csak úgy fejezheti ki az előadó, ha képes a szituatív gondolkodásra és építkezésre — a beszédmű megközelítése irányából —, másrészt pedig ha mer és tud — túllépve a „szép” beszéd fogalmakörén — szituatív módon beszélni: ismeri az akusztikus eszközöket, ura hangjának és a kifejezés érdekében meri változtatni hangjának színét, erejét, mer lassabban és gyorsabban is beszélni stb. Tehát ha a helyes hangsúlyozás és hanglejtés problémakörére ügyelve és egyúttal ezt mellőzve is kihasználja a hang jellemet

és szituációt érzékeltető lehetőségeit. Ehhez azonban technikai alapként természetesen meg kell tanulnia például az „előreolvasást”, és azt is, miképp lehet ura a hangjának. Természetesen az is fontos, hogy tudja, mikor, miképpen értékelje át pl. az írásjeleknek a hanglejtésre, szünetre, mondatok, gondolatok tagolására, kötésére utaló jelzéseit, mikor használhat „rendhagyó” hangsúlyokat és hanglejtési formákat, s mikor kell ragaszkodnia a „szabályos” hangsúlyozáshoz és hanglejtéshez (pl. jelző – jelzett szó hangsúlyviszonyai, magasról induló szakasz vagy mondathanglejtés stb.).

Noha a verseny színvonala magas volt, ezek a kissé túlozva kiemelt tapasztalatok azt igazolják, hogy a kiejtés és beszéd tanításában és tanulmányozásában még sok tenni-valónk akad. Elsősorban az eszközök tudatosítása és bátor felhasználásukra való buzdítás terén. Mindezekre figyelni azért is fontos, mert a versenyzők leendő pedagógusok. Oktató-nevelő munkájuk során eredménnyel hasznosíthatják megszerzett elméleti és gyakorlati tapasztalataikat. Hiszen az irodalmi-nyelvi nevelés során rendkívül fontos a példamutatóan szép beszéd, az irodalmi műnek kifejező és egyúttal (jó értelemben vett) hatásos megszólaltatása. Csak így tudják pedagógusaink megszerettetni tanítványaikkal az irodalmat és az olvasást, így válik a „kötelező tananyag” irodalmi, esztétikai élménnyé.

A Gárdonyi Géza prózamondó versenyen helyezést ért el: I. Horváth Erzsébet (Győr, Tanítóképző Főiskola), II. Bárány Tünde (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), III. Berta Zsuzsa (Pécs, Tanárképző Főiskola). Az okleveleket és a pénzjutalmakat Pelle Béláné, a Gárdonyi Géza Társaság vezetőségének tagja adta át. A verseny többi résztvevője emléklapot és könyvjutalmat kapott.

Wacha Imre

Kazinczy nyelv művelő napok Kassán

A Kazinczy nyelv művelő napok kassai megrendezése már hagyománnyal bíró programpontja a CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) központi bizottságának. 1967 óta évenként (régábban két évenként) találkozik a szlovákiai magyar szakos tanárok jelentős csoportja, hogy részt vegyen a Kazinczy-napok előadásain. (Sajnálatos, hogy nincsenek ott az ország összes magyar szakos tanárai, ill. érdeklődő pedagógusai.) Ez a rendezvény voltaképpen egyik – s hozzátehetem: igen szerencsés – formája a pedagógusok továbbképzésének. Éppen ennek a célnak a jegyében a Kazinczy-napokat gondozó nyelvi szakbizottság az utóbbi években úgy alakította ki a két napos rendezvény műsorát, hogy a konferenciának meghatározott tárgykörök szerint csoportosított előadásaival minél több oldalú tájékoztatást nyújtson a pedagógus hallgatóságának. Az elmúlt évben stilsztikai, az 1975-i rendezvény alkalmával elsősorban nyelvjárási vonatkozású előadások szerepeltek a Kazinczy-napok műsorán. Erre a rendezvényre 1975. december 12-én és 13-án került sor a következő programmal: Sima Ferenc kandidátus, a CSEMADOK nyelvi szakbizottságának elnöke: Megnyitó; Varga Béla, a CSEMADOK központi bizottságának vezető titkára: Üdvözlő beszéd; Jakab István kandidátus: Titkári tájékoztató a nyelvi szakbizottság munkájáról. Előadások: Mező András kandidátus (a nyitrai Pedagógiai Fakultás vendégtanára): A földrajzi nevek gyűjtésének időszerűsége és fontossága; Teleki Tiborné adjunktus: A földrajzi nevek helyesírása; Gudman Edit tanárjelölt: Nyelvjárásgyűjtési tapasztalataim; – Benkő László, a nyelvtudományok doktora (a pozsonyi Komenszky-egyetem vendégtanára): Tájézők a szépirodalomban; Zsilka Tibor

kandidátus: Duba Gyula Vajúdó parasztvilág c. művének stilisztikai elemzése; — S i m a F e r e n c kandidátus: A helyes magyar kiejtés kérdésköréhez; B a l á z s B é l a (a pozsonyi Új Szó munkatársa): Nyelvművelés — népművelés. Az előadásokat műsor vezette be a helyi magyar színház művészeinek és a magyar gimnázium irodalmi színpadának közreműködésével. Az előadásokhoz csatlakozó vitákon, megbeszéléseken sok hasznos, értékes gondolatot vetettek fel az értekezlet résztvevői. Rámutattak a megoldásra váró problémákra is. Ilyen többek között az, hogy nincs biztosítva a Kazinczy- napokon elhangzott előadások szélesebb körű publicitása. Így a rendezvény hatóköre erősen korlátozott. A jelenlevők is szívesen átnéznék vagy felidéznék az előadásokból azokat a részleteket, szempontokat, szakmai, módszertani megjegyzéseket, amelyeket munkájukban hasznosíthatnak, vagy amelyekkel polemizálnak. Szóba került, hogy egyes iskolaigazgatók nem veszik jó néven, ha a magyartanár a tanítási időben több napra eltávozik. A jövőre vonatkozóan kíváncsiak volna a leíró nyelvtan időszerű kérdéseinek és módszereinek megtárgyalása; ez a kérdéscsoport közvetlenül érinti a gyakorló pedagógusokat. A publikálási lehetőség biztosításával a CSEMADOK központi bizottsága és nyelvi szakbizottsága foglalkozik. Ez idő szerint az egyetlen közlési fórum a pozsonyi Irodalmi Szemle, amelyben eddig is megjelent néhány régebben elhangzott Kazinczy-napi előadás. Minthogy azonban ez a közlési mód bizonytalan és esetleges, célszerűnek látszik egy rendszeres kiadvány biztosítása esetleg több év előadásanyagának gyűjteménybe foglalásával. A pedagógusoknak a Kazinczy-napokon való részvétele ügyében a pozsonyi és eperjesi pedagógiai intézeteknek kell az iskolai munkával összhangban álló megoldást találniuk.

B. L.

Szemle

Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>)	242
Szabó T. Attila: A Szótörténeti Tár szerkesztési kérdéseiről	246

A Nyelvőr postája

F. K. F.: Mint jelent a vitamin?	249
--	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából

T. U. I.: Mindet megvette — mindent megvett — R. L. G.: Viselkedés—magatartás — R. L. G.: Rák — R. L. G.: A levél iránytűje az irányítószám	250
---	-----

A' Nyelvőr hírei

Wacha Imre: Gárdonyi Géza prózamondó verseny Egerben	254
B. L. Kazinczy nyelv-művelő napok Kassán	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen	1 Ft
3. Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról	1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: Deme László: Magyar- rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]	4 „
4. Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága	1 „
5. Vétes O. András: A beszédhibákról	1 „
6. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője	3 „
7. Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul- ságai	2 „
8. Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése	5 „
9. Deme László: Helyesírási rendszernők logikája	5 „
10. Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc: O. Nagy Gábor emlékének	2 „
11. Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában	2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	50,—	Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,—	Ft
<i>Benkő Loránd</i> — <i>Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,—	Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass	220,—	Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la versification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,—	Ft
<i>Korenych Éva</i> : Iranisch Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,—	Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,—	Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A—Zs. Szerk. <i>Juhász József</i> — <i>Szőke István</i> — <i>O. Nagy Gábor</i> — <i>Kovalovszky Miklós</i>	260,—	Ft
<i>Tompai József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,—	Ft
<i>Tompai József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,—	Ft
<i>Szoboszlai Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,—	Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,—	Ft
<i>Penavin Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,—	Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	38,—	Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszótár	35,—	Ft
<i>Juhász Gyula</i> nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,—	Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,—	Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,—	Ft
<i>Petőfi-szótár</i> . <i>Petőfi Sándor</i> életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,—	Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Éder Zoltán</i>	55,—	Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,—	Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,—	Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,—	Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,—	Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd</i> — <i>Fábián Pál</i>	16,—	Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Deme László</i>	420,—	Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländische Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert	340,—	Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László</i> — <i>Végh József</i>	240,—	Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,—	Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,—	Ft
Jelentés és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Szathmári István</i> — <i>Szűcs László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,—	Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,—	Ft
<i>Havas Ferenc</i> : A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,—	Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalpaltása (Nyelvtudományi Értekezések 86.)	19,—	Ft